

ISSN 2618-9623

Төбәк тарихы буенча журнал
Краеведческий журнал

Туган эҗир

Родной край

4*2024

Шамаиль «Марьям». Работа Гульназ Исмагиловой.

Бөтендөнья татар конгрессы
Татарстан Республикасы татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр
жәмгыяте

ТУГАН ЖИР

Төбәк тарихы буенча журнал

4*2024

Казан—2024

Всемирный конгресс татар
Общество татарских краеведов Республики Татарстан

РОДНОЙ КРАЙ

Краеведческий журнал

4*2024

Казань – 2024

УДК 908
ББК 26.89 (2Рос.Тат)
Т 70

Баш мөхәррир:

Дамир Мәүләви улы Исхаков,
тарих фәннәре докторы

Баш мөхәррир урынбасары:

Альберт Әхмәтжан улы Борһанов,
тарих фәннәре кандидаты

Редакцион коллегия:

Аблязов Камил
Акчурин Мәгъсум
Бәйрәмова Фәүзия
Гатауллин Ринат
Гыйләжәв Искәндәр
Закиров Ринат
Измайлов Искәндәр
Зәйдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаил
Ситдилов Айрат
Тычинских Зәйтүнә
Хисамов Олег
Шәйдуллин Рафаил

Редакцион-нәшер итү төркеме

Жаваплы сәркатип:

Дәүләтшина Гөлнәра Фәрикъ кызы

Web-редактор:

Ярхамов Илнур Ирнис улы

Корректор:

Хөсәинова Алина Жәмил кызы

Басманың адресы:

Казан шәһәре, Карл Маркс ур., 38/5
Электрон почта: monitoring_vkt@mail.ru
<http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/>
<http://tugan-zhir.org>

Татар төбәк тарихы буенча
кварталлык журнал
Татар һәм рус телләрендә

Главный редактор:

Дамир Мавляевевич Исхаков,
доктор исторических наук

Заместитель главного редактора:

Бурханов Альберт Ахметжанович,
кандидат исторических наук

Редколлегия:

Аблязов Камил
Акчурин Магъсум
Байрамова Фаузия
Гатауллин Ринат
Гилязов Искандер
Закиров Ринат
Измайлов Искандер
Зайдуллин Ркаил
Салихов Радик
Сафин Фаиль
Ситдилов Айрат
Тычинских Зайтуна
Хисамов Олег
Шайдуллин Рафаиль

Редакционно-издательская группа

Ответственный секретарь:

Давлетшина Гульнәра Фариқовна

Web-редактор:

Ярхамов Ильнур Ирнисович

Корректор:

Хусаинова Алина Ямилевна

Адрес издания:

г. Казань, ул. Карла Маркса, 38/5
Электронная почта: monitoring_vkt@mail.ru
<http://tatar-congress.org/ru/tugan-zhir/>
<http://tugan-zhir.org>

Ежеквартальный журнал
по татарскому краеведению
На татарском и русском языках

ISSN 2618-9623

Туган жир: Төбәк тарихы буенча журнал [Родной край: Краеведческий журнал]. № 4.
Казан: Бөтендөнья татар конгрессы. 2024.

ЭЧТӘЛЕК

<i>Д.М. Исхаков.</i> Яңа елга юл тотабыз.	10
---	----

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

<i>Д.М. Исхаков.</i> Жучи Олысын исламлаштыру һәм төрки чыганаclarда Сәййет-Ата фигурасы.	11
--	----

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

<i>З.Ә. Тычинских.</i> XVI–XVIII гасырда себер бохарлылары.	23
<i>М.Р. Булатова.</i> Пенза өлкәсе татарлары.	35

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

<i>Д.Н. Таҗи.</i> Әлмәт авылы мәхәлләләрендә мәчетләр һәм имамнар (<i>Дәвам</i>).	44
<i>Р.А. Бушков.</i> Беренче сый (<i>Дәвам</i>).	61
<i>Ф.Р. Бәдретдинова.</i> Татар диаспораларының тарихын һәм этник мәдәниятен өйрәнү мәсьәләсенә карата: Ставрополь краендагы Кече Барханчак авылы. ...	74
<i>Р.К. Бакиева.</i> Төмән өлкәсе Вагай районы Татар Вагай авылы тарихыннан.	84
<i>Т.Ә. Биктимирова.</i> Татар мәгарифе фәжигәсе.	93
<i>Р.З. Салиев.</i> Сәүдәгәрләр Әхмәт һәм Гани Хөсәеновларның Иске Киремәт авылының яңа методлы мәктәп тормышында башкарган роле.	99
<i>Л.Ш. Гарипова, Ә. К. Булатова.</i> Фәнни сәфәрбез эзләреннән.	105

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

<i>Л.И. Саттарова.</i> Казандагы Көнчыгыш халыклары музеенең татар коллекцияләре. ...	116
<i>Ф.Р. Бәдретдинова, Г.И. Каюмова.</i> Казан арты: Балтач районы Карадуган авылы музейлары.	126

<i>Рәмис хәзрәт Гыйззәтдин-Тинчура.</i>	
Каберташларында халык язмышы.	133

Ф.Г.Ислаев.

Хужа Хәсән авылыннан килгән хәбәрләр.	140
--	-----

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

Ф.В.Мәҗитов, С.Ә.Хөсәенов.

Биклән авылы тарихы документларда һәм материалларда (<i>Дәвам</i>).	144
---	-----

Шәхесләребез

Э.Р.Мөхәмәтшин.

Татар абрегы Мәмәт Әхмәтҗанов биографиясе.	160
---	-----

Р.Р.Минһаж.

Каллиграф Гөлһаз Исмәгыйлова: каләм – гарәби галәм.	168
--	-----

Р.Ф.Гатауллин.

Вакыт һәм шәхес.	175
-----------------------	-----

Р.С.Котомова.

XX нче гасырның күренекле шәхесе, якташыбыз Митхәт Сәгадәтдин улы Булатов.	180
--	-----

С.Ю.Малышева.

Тарихчы Булат Солтанбеков һәм аның нәселе.	182
---	-----

Татар рухы

Х.Х.Бәдертдинова.

Без яшәгән гөмерләр.	197
---------------------------	-----

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.

Рецензияләр

Яңа китап.	222
-----------------	-----

Юбиллярлар турында сүз

З.Ә.Тычинских.

Тумыштан археолог.	224
-------------------------	-----

Г.А.Вәлиева.

Искер иясе.	226
------------------	-----

Хушлашу

Марат әфәнде: математик һәм лидер.	228
---	-----

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар.

Хатлар һәм кайтавазлар

«Кырым татарларының үзатамалары: тарих һәм хәзерге заман» фәнни-гамәли конференциясе резолюциясе.231

Хроника.234

Авторлар буенча белешмә

2024 елда журналда басылган язмалар исемлеге

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Д.М. Исхаков.</i> Держим путь в Новый год.	10
---	----

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

<i>Д.М. Исхаков.</i> Исламизация Улуса Джучи и фигура Саййида-Ата по тюркским источникам.	11
---	----

Научные публикации по краеведению

<i>З.А. Тычинских.</i> Сибирские бухарцы в XVI–XVIII вв.	23
<i>М.Р. Булатова.</i> Татары Пензенской области.	35

Краеведение в научно-популярных публикациях

<i>Д.Н. Тазиев.</i> Мечети и имамы в махаллях села Альметьевск (<i>Продолжение</i>).	44
<i>Р.А. Бушков.</i> Первейшее угощение (<i>Продолжение</i>).	61
<i>Ф.Р. Бадрутдинова.</i> К вопросу изучения истории и этнической культуры татарской диаспоры: село Малый Барханчак Ставропольского края.	74
<i>Р.К. Бакиева.</i> Из истории с. Татарский Вагай Вагайского района Тюменской области.	84
<i>Т.А. Биктимирова.</i> Трагедия татарского образования.	93
<i>Р.З. Салиев.</i> Роль купцов Ахмеда и Гани Хусаиновых в функционировании новометодной школы в с. Старая Киреметь.	99
<i>Л.Ш. Гарипова, А.К. Булатова.</i> По следам научной экспедиции.	105

Наше историко-краеведческое наследие

<i>Л.И. Саттарова.</i> Татарские коллекции Музея народов Востока в Казани.	116
--	-----

<i>Ф.Р. Бадрутдинова, Г.И. Каюмова.</i>	
Заказанье: Музеи села Карадуган Балтачевского района.	126
<i>Рамис хазрат Гиззатдин-Тинчура.</i>	
На надгробиях судьба народа.	133
<i>Ф.Г. Ислаев.</i>	
Известия из села Хозесаново.	140

Исторические источники по краеведению

<i>Ф.В. Мазитов, С.А. Хусаинов.</i>	
История деревни Биклен в документах и материалах (<i>Продолжение</i>).	144

Известные личности

<i>Э.Р. Мухаметшин.</i>	
Биография татарского абрека Мамата Ахмаджанова.	160
<i>Р.Р. Мингазов.</i>	
Каллиграф Гульназ Исмагилова: перо – арабская вселенная.	168
<i>Р.Ф. Гатауллин.</i>	
Время и личность.	175
<i>Р.С. Кутумова.</i>	
Выдающийся деятель XX века, наш земляк Булатов Митхат Сагадатдинович.	180
<i>С.Ю. Малышева.</i>	
Историк Булат Султанбеков и его род.	182

Татарский дух

<i>Х.Х. Бадертдинова.</i>	
Жизнь прожитая нами.	197

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Новая книга.	222
-------------------	-----

Слово о юбилярах

<i>З.А. Тычинских.</i>	
Рожден археологом.	224
<i>Г.А. Валеева.</i>	
Хранительница Искера.	226

Некролог

Марат эфенди: математик и лидер.	228
---------------------------------------	-----

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Резолюция научно-практической конференции «Самоназвание крымских татар: история и современность».	231
Хроника.	234

Сведения об авторах***Список материалов, опубликованных в журнале в 2024 г.***

ЯҢА ЕЛГА ЮЛ ТОТАБЫЗ...

Барыбыз да олуг үзгәрешләр көткән әлегә ел үтеп китеп бара, Яңа елга аяк басырга жыенабыз. Ә 2025 ел, борынгы календарь буенча, Агач елан елы буларак билгеләнеп, төрле сынамышлар буенча жинелләрдән булмас дип фаразлана – монда табигать казалары да, сәяси һәм икътисади проблемалар да көтелә. Өзер булып торыйк аларага, жәмәгать!

2024 елны журналыбыз уңышлы гына эшләде, без 100 гә якын мәкалә бастырдык, басмабызның кайбер аерым саннарын, мәсәлән, икенчесен, төрки-татар цивилизациясенә багышлап чыгардык. Бу бик әһәмиятле эш иде, чөнки Россия кысаларында аның нинди цивилизациягә караганлыгы турында бәхәсләр тынмый. Башка күп кенә темалар да күтәрелде, ул турыда журналыбызның дүртенче санының ахырында китерелгән белешмәдән күрә аласыз.

Киләсе елга да планнарыбыз зур. Татар тарихы, этнографиясе һәм фольклоры буенча өр-яңа мәкаләләр көтелә. Шул исәптән, федераль сабантуйларның берсендә – Киров өлкәсендә булачагының кысаларында оештырылачак фәнни-гамәли конференция уңаеннан «Туган жир. Родной край» басмасының аерым санына презентация ясарбыз дип уйлыйбыз. Ә ул сан «Түләк һәм Сусылу» дастанына багышланып, нократ татарларының һәм алар аркылы татар халкының да, борынгы тарихларын күрсәтәчәк. Бу дастан башкортларда да саклану сәбәпле, үзәбездәге версиядән башка (ә ул XVI нчы гасырга караган язма дастан) башкортларның да аерым вариантларын бирербез.

Билгеле, төбәк тарихына багышланган агымдагы материаллар да чыгып бара чак, алар инде редакция портфелена керделәр, ә башкаларын көтеп калабыз. Яңа документаль чыганаclarны да нәшер итергә жыенабыз, алар исә төбәкчеләргә бик тә кирәк. Шулай булса да, хөрмәтле укучыларыбыз, сезнең яктан да андый тарихи ядкарьләр безгә килеп керсә, бик яхшы булыр иде.

Инде форсаттан файдаланып, редакция исемеңнән сезнең барчагызы да Яңа ел белән котлыйм, исәнлек-саулык һәм бәхет-шатлыклар теләм! Аллаһыбыз ярдәменә таянып киләсе елны уңышлы гына үтү насыйп булсын. Әмин!

Баш мөхәррир Дамир Исхаков.

МИЛЛИ ҺӘМ ТӨБӘК ТАРИХЫН ӨЙРӘНҮНЕН ФӘННИ-МЕТОДОЛОГИК ЯКЛАРЫ

НАУЧНО-МЕТОДОЛОГИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ИЗУЧЕНИЯ НАЦИОНАЛЬНОЙ ИСТОРИИ И КРАЕВЕДЕНИЯ

УДК 94

Д.М. Исхаков

ФИГУРА САЙЙИДА-АТА В ХОДЕ ИСЛАМИЗАЦИИ УЛУСА ДЖУЧИ ПО ТЮРКСКИМ ИСТОЧНИКАМ.

В своё время видный отечественный тюрколог В.В. Бартольд написал до сих пор до конца не понятую историками фразу: «...может быть <распространение ислама в Улусе Джучи> было больше связано с влиянием тюрков (т.е. тюрок – Д.И.) Хорезма и Средней Азии, чем влиянием Волжских Болгар» [Бартольд: 2002. С. 142]. В.В. Бартольд был прав – действительно, в исламизации государствообразующего татарского (татаро-монгольского) сословия Золотой Орды решающую роль сыграли выходцы из мусульманских кругов Хорезма, в целом Средней Азии (детальнее см.: [Исхаков: 2011]). С ними связано и формирование в Золотой Орде института сейидов, сохранившегося также в поздnezолотоордынских тюрко-татарских государствах, возникших в результате распада Улуса Джучи в первой половине XV в. В данном случае нашей основной задачей является выяснение преемственности между золотоордынским и постордынскими институтами сейидов, чему в исторической литературе уделено ещё недостаточное внимание. А такая преемственность связана с легендарной фигурой Саййид-Ата. Поэтому необходимо выяснить и его личность.

Следует кратко сказать о том, когда и как произошла «окончательная» исламизация Улуса Джучи. Понятие «окончательная» исламизация применяется нами в связи с констатацией полного завершения процесса принятия ислама политически господствовавшим в Золотой Орде татарским сословием при хане Узбеке (1312–1342), в отличие от более ранней частичной исламизации в этом государстве, происшедшей при хане Берке (1257–1266). Несмотря на то, что в разных источниках принятию ислама «илем и улусом» Узбек-хана уделено определённое внимание (См.: [Ис-

хаков: 2012. С.129–153]), нам сейчас целесообразно остановиться на собственно тюрко-татарских источниках, ибо именно они позволяют раскрыть некоторые важные для нашей темы стороны этого эпохального для Золотой Орды и его правящего сословия, события. Таких источников не так много, к тому же они относятся не к самому времени принятия ислама при Узбек-хане, а к гораздо более позднему времени, что, естественно, создаёт определённые трудности в интерпретации исторических сведений, содержащихся в них. Но с другой стороны, в них имеются уникальные сведения, в том числе о Саййид-Ата, отсутствующие в работах внешних наблюдателей более раннего времени.

Начнем с сочинения хорезмского историка Утемиша-хаджи «Кара таварих» (оно известно также под названием «Чингиз-наме», «Тарих-и Дост-султан»), созданного в 1550-х гг. Об этом труде весьма подробно написал американский историк Девин Де Виз [De Weese: 1994. P. 144–158.], к тому же он сейчас издан, что избавляет нас от необходимости его детального анализа, позволяя сосредоточиться на необходимых для нашего исследования моментах, содержащихся в нём.

В этом сочинении в начале рассказывается о предыстории возведения Узбек-хана на ханский престол в Золотой Орде, причём в весьма сложных условиях. Затем автор труда переходит к самому событию – принятию ислама в государстве Узбек-ханом и его народом. Так вот, всё начинается с некоего «меджлиса», устроенного ханом и проходившим при участии «неверных колдунов», а также «неверных жрецов», то есть, не мусульман, которых Узбек почитал тогда за «своих шейхов». Из-за того, что некий напиток, скорее всего, медовуха, которую потребляли собравшиеся на это мероприятие, почему-то не вытекала из какого-то аппарата, причина была найдена в том, что процессу мешало присутствие на меджлисе какого-то мусульманина. Был проведён обыск, позволивший обнаружить четверых «чужой внешности», которые после приведения их к хану, признались, что пришли туда для обращения хана в ислам. Эти четверо названы тут также «вэли»/ «вэликэ» и «газиз». В возникшей острой ситуации было проведено весьма своеобразное испытание крепости вер, в результате победу одержал один из четверых «чужаков» по имени Баба-Туклес. Ещё до этого про прибывшую в ставку хана Узбека четвёрку, в источнике говорится: «... на четверых святых, которые были из святых того времени, снизошло от Аллаха Всевышнего [такое] откровение: «Пойдите и призовите Узбека к исламу!». В итоге, «как увидели это (результат испытания – Д.И.) все люди с ханом во главе ... вцепились тут же в подолы шейхов и стали [все мусульманами]». Рассказ заканчивается воспоминанием о первом обращении в ислам при хане Берке «племени Узбекском», затем, по мнению Утемиша-хаджи,

обратно ставшем «отступниками». Но, заключает Утемиш-хаджи, «... не претерпевал уже изменений ислам племени Узбекского с этого момента, когда стал мусульманином Узбек-хан» [Утемиш-хаджи: 1992. С. 150–107; Утемиш-хаджи. 2017. С. 44–46].

Из приведённого выше явно легендарного рассказа обращают на себя внимание четверо «святых», они же «газизләр», «вәлиләр», «шейхи». Имя одного из них нам уже известно – это Баба-Туклес. Так как именно эти четверо сыграли ключевую роль в исламизации Улуса Джучи, следует выяснить, кто это такие были. Нас, конечно, особенно интересует Саййид-Ата. Для этого нам придётся обратиться к некоторым другим, «внутренним» для постордынского политического пространства, источникам.

К ним можно отнести труд Мирзо Улугбека «Т'урт улус тарихи» и восходящее к нему сочинение «Шаджарат ал-атрак», написанные около середины XV в. Так как «Шаджарат ал-атрак» в интересующем нас плане переведён на русский язык, а его текст буквально повторяет аналогичное место из труда Улугбека, мы приведём цитату в начале из первого сочинения. Там сказано, что спустя 8 лет после восшествия хана Узбека на престол, он «удостоился чести принять ислам», как и «люди иля и улуса <этого хана>, ... большая часть <которых> удостоилась счастья принятия ислама». И произошло это в 720 г.х., «соответствующему тюркскому году курицы», «под руководством ученика (*талиб*) святого шейха шейхов и мусульман, полюса мира, святого Занги-Ата и главнейшего сейида, имеющего высшие титулы, указующего заблудившимся путь к преданности господству (?) миров, руководителя странствующих и проводника ищущих, святого Сейид-Ата, преемника Занги-Ата» [Из сочинения: 2003. С. 390. См. также: История Казахстана: 2006. С. 394–395].

Так как русскоязычный текст несколько затрудняет точное понимание смысла сказанного, можно обратиться к тексту Улугбека на узбекском, где говорится: «... мешойхлар ва мусулмоннаринг шайхи, авлиёларнинг кутби, хазрат Занги Ота ... ишорати билан ханаби саййидзода ... йулдан адашувчиларни тўғри йўлга салувчи, муридларнинг пиру муршиди, талибларнинг кўлловчиси хазрати Саййид Ота, яъни, Занги Отанинг халфалари оркали ... туркларнинг дакут йилига мувофик бўлган 720 х.й. исломни кабул қилиш шарафига муяссар бўлди...» [Мирзо Улугбек: 1994. Б. 255–226].

Как видим, в акте принятия ислама ханом Узбеком, его «илем и улусом», появляется ещё одна фигура – преемник Занги Ата по имени Саййид-Ата, бывший в начале саййидзаде. Так как тут речь идёт о личностях, связанных с тарикатом Ясавийа, вопрос получает новый поворот, включая в том числе и такой, а находился ли упомянутый в двух выше приведённых источниках Саййид-Ата в числе названной выше четвёрки?

Для того, чтобы ответить на этот вопрос и выяснить, с кем конкретно всё же мы имеем дело в лице «четырёх святых», они же «шейхи» («гази-зы» и «вали»), нам следует обратиться к одному позднему историческому сочинению – рукописному сборнику XVIII в. Нуруллы ал-Хорезми (он был каракалпаком), тщательно проработанном Девином Де Визом. Именно там мы обнаружим часть недостающей информации об этих «святых».

Автор рассматриваемого сочинения, высказав мнение о том, что «Узбек-хан и его подданный народ (*эль*) были облагорожены честью [обращения в ислам] через требования (*дават*) ... святого (*азиз*)», далее сообщает его имя – им оказывается был Садыр-ад Дин, известный «в странах Хорезма и Мавераннахра по лакабу «Садр-Ата», а среди ногайцев, продолжает он, «его зовут Баба-Туклес». После этого пассажа идёт самое интересное: «... в некоторых генеалогиях (*насаб-нама*) его также зовут Хаджи Акхи, потому что он, очевидно, был молочным братом (*акх-ира 'зай*) святого Саййида-Ата». Потом в тексте источника приводится длинный рассказ о том, как четверо «святых» (их имена: Саййид-Ата, Садр-Ата, Бадр-Ата и Узун Хасан-Ата) вначале побывали у всех «шейхов Хорезма и Мавераннахра», затем им было «велено идти в страну Туркестан». Попутно объясняется, что они в итоге оказались у Занги-Ата, преемника Хаким-Ата, а тот являлся преемником, судя по всему, «Султана Ходжа-Ахмеда», то есть Ахмеда Ясави. В результате, согласно повелению «своего учителя» Занги-Ата, Саййид-Ата и Садр-Ата, получив указание: «Идите в Дешт-и Кыпчак и Сарайчик, и призовите там неверных и людей (народ) к исламу, ... пошли в Сарайчик». А там в то время оказывается «падишой был Узбек-хан». Когда названный хан назначил этим святым испытания, Саййид-Ата отправил Садр-Ату к хану Узбеку, сказав: «Вы (т.е. Садыр-Ата – Д.И.) главный преемник, это дело поручается вам». Похоже, что в этом случае Садыр-Ата (он же, как видим Баба-Туклес!) оказывается преемником Занги-Ата. Наконец, судя по этому сочинению именно «святой» Садыр-Ата «научил Узбек-хана обету веры (колыма-и шахадат), столпам веры и условиям, а также принципам ислама, омовению и молитве». После выполнения некоторых чудес, как указывает Нурулла ал-Хорезми, в тот день 70.000 человек были облагорожены честью [обращения] в ислам» [De Weese: 1994. PP. 371–375]. Этот текст был нами переведен на русский язык и опубликован [Исхаков: 2011. С. 186–189].

Таким образом, рассмотренный источник «вписывает» Садыр-Ату в систему тариката Ясавийа, но при этом главным исламизатором хана Узбека и его народа у Нуруллы ал-Хорезми оказывается Садыр-Ата (=Баба-Туклес), выступающий не только как шейх, но и как «главный халиф» (*баш халифа*) тариката Ясавийа. Как же в реальности обстояло дело,

действительно ли ведущей фигурой в исламизации Золотой Орды выступал Садыр-Ата? Являлся ли он Баба-Туклесом? Если да, то почему по отношению к этому человеку использованы два имени? Тут нам, чтобы разобраться, не обойтись без привлечения к анализу некоторых других тюрко-татарских исторических сочинений, в частности, крымско-татарского автора XVIII в. Абд ал-Гаффара Кырыми (он был из клана Ширинов), написавшего труд «Умдет ал-ахбар».

В этом сочинении относительно принятия ислама при хане Узбеке прослеживается использование его автором названного выше труда Утемиша-хаджи, но там имеются и несколько оригинальных дополнений. Во-первых, этот автор, обсуждая вопрос о роли потомков Едигея в Крымском ханстве, в качестве его предка в шестом колене называет Баба-Туклеса [Кырыми Абдулгаффар: 2018. С. 55]. Во-вторых, предваряя изложение событий, имеющих отношение к принятию при хане Узбеке ислама в Золотой Орде, он сообщает о приходе «четверых благородных святых (*азиз*)», на которых «снизошло божественное вдохновение, чтобы они проповедовали религию Мухаммеда хану Волги и населению Улуса Джучи (*Идел ханина ве Улус-и Жучи*) ... Самый великий среди этих святых – [это] шейх Меджидуддин Ширвани из рода пророка, от сына Хазрет-и Али, известный учёный. Второй – из сыновей Мухаммеда бин Абу Бакра ас Сыддика-Баба Токлас шейх Неджибуддин. Третий – один из великих ханафитских учёных шейх Ахмед. И четвёртый был шейх Хасан Гюргани» [Кырыми Абдулгаффар: 2018. С. 53; 2014. Б. 70]. Надо иметь в виду, что в переводе Девина Де Виза данного источника есть некоторые текстовые различия: к хану Узбеку четверо «святых» пришли от Надж ад-Дина Кубра; шейх Меджидуддин называется дедом (предком) «святого Саййида Яхьи», являвшегося потомком «святого Али и сейидом с безупречной родословной» [De Weese: 1994. P. 358–359].

С данным пассажем рассматриваемого источника детально разбирался Девин Де Виз, отметивший, что появление там имени Саййида Яхьи Ширвани (ум. в 1463 или в 1465 г.), предстающего как один из исламизаторов Золотой Орды, являвшегося на самом деле важным звеном в родословной суфийского тариката Халвати – он считается его основателем – было связано с какими-то преданиями группы Халвати, действовавшей в XVII в. в Османском государстве и в Крыму, и видимо с его претензиями относительно причастности представителей этого тариката к исламизации Улуса Джучи [De Weese: 1994. PP. 361–362]. Но заметим, что несмотря на такую модернизацию истории исламизации Золотой Орды при хане Узбеке, у Кырыми имена двоих «святых» из первоначального списка, фигурирующего, как думается, у Нуруллы ал-Хорезми, со-

хранились – это Баба Туклес (шейх Наджибуддин) и шейх Ахмад (Ахмед) из потомков Пророка Мухаммеда. Последнее скорее всего не случайно.

А пока нам опять надо вернуться к тем четверым «святым», которые прибыли к хану Узбеку с особой миссией. Причём на одной из этих фигур – на Саййиде-Ата, следует остановиться отдельно. Сразу отметим, что линия Саййида-Ата была знакома, например, хивинскому хану Абул-Гази, приводящем имена Хакима-Ата и Саййида-Ата для объяснения положения Мунглика – верховного шамана монголов при Чингисхане [Эбелгазый Баһадир хан: 2007. Б. 44]. При этом он писал, что тюркское «ата» обозначало «святых» (*газиз кешеләр*). Но других сведений, кроме упоминания имени одного из хивинских сеййидов – Назыйр-ходжи «из рода Саййида-Ата», находившегося в родстве с правителем Хивы Ильбарс-султаном, он не приводит [Эбелгазый Баһадир хан: 2007. Б. 203].

Поэтому, для дальнейших изысканий о Саййиде-Ата нам придётся привлечь ещё один тюрко-татарский источник XVII в. – это сочинение Мухаммеда Касима Ризвани «*Манакиб ал-ахйар*» или «*Макамат-и Саййид Ата-и*», посвящённая своему отцу – сейиду Джалил ад-Дину Хорезми (ум. в 1607 г.). Они как раз происходили из рода Саййида-Ата. Данное произведение также было изучено Девином Де Визом и далее мы воспользуемся его наблюдениями относительно содержания источника. Однако должны заметить, что труды, посвящённые роду Саййида-Ата, существовали и раньше. Во всяком случае, ссылку на некое сочинение под названием «*Макомати хазрати Саййид Ота алайхир рахма ва-р-ризо*», можно обнаружить и в работе Мирзо Улугбека «*Д’урт улус тарихи*» [Мирзо Улугбек: 1994. Б. 226]. А это означает, что Мухаммед Касим Ризвани мог опираться на более ранний труд о своём благородном роде.

Итак, что мы видим в сочинении Мухаммеда Ризвани?

Рассказывая о своём отце, автор источника местом его рождения называет «вилаyet Хорезма и Хивы», прослеживая его родословную до «Хазрата Кутба ал-Худа (Hazrati Qutbe Hudâ) Саййида-Ата», бывшего, как он пишет, среди «великих шейхов тюрков» [De Weese: 1993. P. 42]. Из рассказа Мухаммеда Касима Ризвани выясняется, что Саййиде-Ата на самом деле звали Саййидом Ахмедом и он был современником знаменитого ходжаганского шейха Ходжа Али Азизана Рамитани (ум. в 736 г.х./1336), с которым был как-то связан. Затем следует уже знакомое нам сообщение о Саййиде-Ата и его сопровождающих (Узун Хасан-Ата, Садр-Ата и Бадр-Ата), поступивших в ученики Занги-Ата в Ташкенте. Пройдя обучение, все четверо были отправлены своим шейхом Занги-Ата для выполнения определённой миссии, причём Саййид-Ата пошёл в Дешт-и Кыпчак, в «отдаленнейшие пределы Мангытов и Татар», где

через совершение чудес, привёл большинство узбекских ханов (akthar az Khānāt-i uzbekīyan) к исламу». Источник отмечает: «...Многие группы из ulusat-i uzbek va tatar приняли ислам благодаря его усилиям, и день ото дня ислам становился сильнее...». Заметив, что между родом Саййид-Ата и ханами «узбеков» установились близкие отношения, в том числе и брачные, автор источника подчёркивает особую роль представителей данного рода во время праздников и советов, отмечая заодно, что «этот тарикат был влиятельным со времени Саййида-Ата [и остается таким] по настоящее время». Наконец, он сообщает, что Саййид-Ата умер в Хорезме и похоронен там, и это место является территорией паломничества, где развешаются туги (бунчуки) из лошадиных хвостов [De Weese: 1993. P.43–44].

Таким образом, можно считать установленным, что Саййид-Ата – это сейид Ахмад. Дополнительно об этом свидетельствуют материалы по казахской группе «Сейит кожалар», в чьих генеалогиях утверждается, что именно у Саййида Ахмада было прозвище «Саййид-Ата» [Мукминов: 2011. С.40]. Существует, правда, проблема тождественности двух фигур «исламизаторов» Золотой Орды – Саййида-Ата и Баба-Туклеса. К мнению, что это один и тот же человек, склонялся, например, Девин Де Виз [De Weese: 1994. PP.483-490]. Однако, как мы полагаем, эти две фигуры смешивать нельзя, ибо в целом ряде случаев они выступают как самостоятельные личности. К тому же, некоторые детали источников позволяют отождествить Баба-Туклеса не с Саййид-Ата, а с Садр-Ата. По казахской же генеалогической традиции Садр-Ата (Садыр-кожа, Садр-ад-дин) считался старшим братом Ахмада Ясави (отец их – Ибрахим-Ата, шейх Ибрахим) [Мукминов: 2011. С.17, 33, 211]. Непонятно только, почему у Абдулгаффара Кырыми имя Баба-Токлеса передано в форме «шейх Наджибуддин» [Кырыми Абдулгаффар: 2018. С.53]. Но в любом случае Саййид-Ата, то есть шейх Ахмад, это отдельная личность, как можно думать, та историческая фигура, которая в записках о путешествии Ибн Баттуты в Золотую Орду в 1333–1334 гг. именуется «Ибн Абдель Хамидом» [Золотая Орда: 2011. С.136, 138.]. После принятия ислама ханом Узбеком и всем его илем, он стал верховным сейидом в государстве, о чём достаточно красноречиво свидетельствует отмеченное Ибн Баттутой именование его «почётным сейидом, главой шерифов» (Обоснование детальнее см.: [Исхаков: 2011; 2012; 2012а. С.149–152; Золотая Орда: 2011. С.133]. Скорее всего, его подлинное имя не было отмечено Ибн Баттутой лишь потому, что к 1330-м гг. его уже называли почётным прозвищем «Саййид-Ата». Именно такое обращение со стороны хана Узбека к нему – «Ата», и отмечено у Ибн Баттуты [Золотая Орда: 2011. С.140].

Закрепление за сейидом Ахмадом, имевшем благородное происхождение от линии Пророка, данного прозвища, с учётом его нахождения в Золотой Орде на должности первого в истории государства верховного сейида, к тому же бывшего учителем детей Узбек-хана и вообще числившемся среди «великих шейхов тюрков» (Мухаммад Касим Ризвани), превратило эту фигуру в ключевое звено исламизации и формирования исламских институтов Улуса Джучи, позволив в дальнейшем протянуть связующую нить зародившегося при нём института сейидов от Золотой Орды к поздне(пост)ордынским институтам сейидов в последующих тюрко-татарских юртах.

Изучение существующих источников показывает, что позиции верховных сейидов практически во всех татарских ханствах постордынского времени занимали потомки вышеназванного Саййида-Ата/сейида Ахмеда б. Абдел-Хамида. Так, применительно к Казанскому ханству из послания верховного сейида Кул-Шарифа к турецкому султану Сулейману Кануни от 1550 г. видно, что предшественник его по имени Кул-Мухаммед возводился к потомкам «Кутби-ль актаба Сеййид Ата из рода Пророка» [Зафер-наме-и: 1995. С. 90]. А так как этот сейид являлся сыном сейида Мансура, скорее всего прибывшего в Казанское ханство из Астрахани и, возможно, имевшего связи с Крымским юртом [Исхаков: 2011. С. 88–89], получается, что и там посты верховных сейидов занимали потомки Саййида-Ата. Напомним также, что Астраханское ханство довольно поздно выделилось из Большой Орды, а из последней происходил сейид Хозяка (Хаджи-Ахмед), с людьми большеордынского хана Шейх-Ахмеда находившийся в литовских владениях, но затем, как видно из послания крымского хана Менгли-Гирея за 1509 г., прибывшего в Касимовское ханство, где он и скончался. За данного сейида и его семью хлопотал Менгли-Гирей, сообщивший в Москву: «...тот сеить наш озле мене и озле Шахмамата у почети был» [Исхаков: 2011. С. 113]. Из-за того, что по линии сейидов между Крымским ханством и Большой Ордой прослеживаются указанные контакты, у нас есть основания полагать, что речь тут идёт о родстве также сейидов крымских и большеордынских, причём со включением в этот ряд и сейидов Касимовского ханства. Относительно былого существования таких связей рассказывают и генеалогии касимовских сейидов, в которых есть приписка, что у брата их предка Шахбая по имени Шагхан (*Шаххан*) потомки пребывали «в Крымском вилайете, на Кубани и в Дагестане», а у другого брата Шахбая, «в Булгарском вилайете, Хан-Кирмени, Хаджи-Тархане и в Поволжье». Данные личности (Шагхан, Шахбай), судя по генеалогии касимовских сейидов, жили около середины XV в. и в их лице мы имеем дело с представителями все того

же рода Сайида-Ата. В связи с упоминанием в генеалогии касимовских сейидов Булгарского вилайета, уместно будет отметить одно место из рассказа казанского историка В.Кавелина, при посещении им в 1844 г. развалин Болгарского городища увидевшего там паломников-татар, возносивших молитвы, как они сообщили, десяти святым, среди которых, по словам этого историка, были названы именно «султана ал-Гарифина» и «Ахмата Йасави» [Кавелин: 1847. С. 54-55]. В последнем случае, скорее всего, подразумевался один человек – Ахмат Йасави, что означает присутствие представителей тариката Йасавийа и в Булгарском вилайете. Поэтому неудивительно появление в сообщениях, имеющих отношение к Казанскому ханству, имён потомков Сайид-Ата. Вряд ли были случайными и хлопоты Крымского хана Менгли-Гирея и его сына о семье большеордынского верховного сейида Хаджи-Ахмада, оказавшегося в Касимовском ханстве, скорее всего, тоже из-за родства с находящимися там сейидами. Наконец, факт смерти Касимовского сейида по имени Сайид-Ахмат в 1681 г. в Крыму [Ахметзянов, Шарифуллина: 2010. С. 19], явно говорит о длительных контактах высших религиозных лиц этих двух татарских юртов, базировавшихся, надо думать, в том числе и на старинных родственных отношениях. Действительно, в генеалогии касимовских сейидов можно обнаружить звенья, упоминающие сейидов по имени Ахмат [Ахметзянов, Шарифуллина: 2010. С. 19], смотри например, в Приложении к настоящей статье. Хотя мы не можем точно сказать, кто из них являлся золотоордынским верховным сейидом Ахматом/Сайид-Ата.

Что касается Сибирского ханства, то судя по генеалогиям сибирских сейидов, их род тоже восходил к легендарному Сайиду-Ата [Исхаков: 2011. С. 165–166]. Из-за тесных связей сибирских сейидов с Бухарским и Хивинским ханствами, их родственные линии, восходящие к Сайид-Ата, обнаруживаются и там [Исхаков: 2011. С. 147–158].

В целом, старые контакты Бухарского, Хивинского и Сибирского ханств, а также их восхождение к Шибанидскому государству/Узбекскому ханству, не оставляют сомнений в наличии и там института сейидов во главе с потомками Сайида-Ата. Про наличие у казахов рода «Сейит кожалар» с предком Сайид-Ата, уже было сказано.

В итоге оказывается, что этот институт, сложившийся при хане Узбеке в Золотой Орде, фактически был унаследован всеми тюрко-татарскими юртами постордынского времени. Поэтому данное достаточно уникальное явление требует дальнейшего изучения, в том числе и для выявления конкретных данных по разбросанным в разных постордынских политиях отдельным ветвям рода Сайид-Ата.

Связь касимовских сейидов с родом Пророка Мухаммада

Верхние звенья генеалогии Шакуловых	Точные имена и годы жизни ряда из упомянутых в родословной личностей
V	
8. Хэзрәти Гали кәрам (1) I	(600–661)
9. Сәрвәри әнбийә Мөхәммәт Мостафа с.г.в.** I	(571–632)
10. Габдулла разый Аллаһе ганһе	(ум. 687)
VI	
11. Хәсән разый Аллаһе ганһе (2) II	(624–670)
12. Сәйед Хөсәейн Аллаһе ганһе* (3) II	(626–680)
VII	
14. Сәйед Зәйнелгабидин имам* (4) III	(658–712)
VIII	
15. Сәйед Мөхәммәд-бакый имам* (5) IV	(677–732) Мухаммад аль-Бакир
IX	
16. Сәйед Жәгъфәр әл-Сыйддыйк имам* (6) V	(702–765)
X	
17. Сәйед Идрис	
18. Сәйед Муса казыйм имам* (7) VI	(744–799)
19. Гали ансар сәйед (8)	(765–818) Али ар-Рида
XI	
20. Сәйед Мөхәммәд-шафигъ	
21. Сәйед Муса әр-разый имам*	
22. Сәйед Жарулла	
XII	
23. Сәйед Мөхәммәд-тәкый имам (9)	(810–835)
XIII	
24. Сәйед Галянәкый (10)	(827–868) Али ал-Хади, ан-Наки
XIV	
25. Сәйед Хәсән әл-Гаскәри (11)	(846–874)
XV	
26. Сәйед Мөхәммәд Наһдемир (12)	(868–?) Мухаммад ибн ал-Хасан аль-Махди, Мунтазар

XVI

27. Сәйед Мир Йуныс

28. Сәйед Мөхәммәд Сөмгани

XVII

29. Сәйед Мирбакый

30. Сәйед Йосыф Һәмадани* VII (1048–1141)

XVIII

31. Сәйед Исмәгыйль

XIX

32. Сәйед Моддәвеш

XX

33. Сәйед Әхмәд Хисараи ата**

* *Прямое соответствие с личностями из тариката Хваджагон / Накибандийа.*** *Это может быть Саййид-Ата.*

Литература

1. Ахметзянов М.И., Шарифуллина Ф.Л. Касимовские татары (по генеалогиям и этнографическим данным). – Казань: Изд-во «Магариф». 2010. – 375 с.
2. Бартольд В.В. Работы по истории, филологии тюркских и монгольских народов. – М.: Вост. литература, 2002. – 757 с.
3. Әбелгазый Баһадир хан. Шәжәрәи төрек. – Казан: Татар. кит. нәшр., 2007. – 777 б.
4. Зафер-наме-и Вилайет-и Казан // Гасырлар авазы. Эхо веков. Май, 1995. С. 83-92.
5. Золотая Орда в источниках. Т. I. Арабские и персидские сочинения. Сб. материалов, относящихся к истории Золотой Орды, в переводах В.Г. Тизенгаузена. Ч. I. Извлечения из сочинения арабских. Ч. II. Извлечения из соч. персидских. Сост., введ. ст. и комм. Р.П. Храпачевского. М.: Наука, 2003. – 448 с.
6. Из сочинения «Родословие тюрков» (Шаджарат ал-атрак) // Золотая Орда в источниках. Т. I. Арабские и персидские сочинения. Сб. материалов, относящихся к истории Золотой Орды, в переводах В.Г. Тизенгаузена. Ч. I. Извлечения из сочинения арабских. Ч. II. Извлечения из соч. персидских. Сост., введ. ст. и комм. Р.П. Храпачевского. М.: Наука, 2003. С. 386-390.
7. История Казахстана в персидских источниках Т. IV. Алматы: Дайк-Пресс, 2006. – 620 с.

8. Исхаков Д.М. Еще раз о личностях исламизаторов Улуса Джучи в XIV в. // Золотоордынская цивилизация. Вып. 5. – Казань: ООО «Фоллиант»; Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012. С. 149–152.
9. Исхаков Д.М. Институт сейидов в Улусе Джучи и позднезолотоордынских тюрко-татарских государствах. – Казань: Изд-во «Фэн» АН РТ, 2011. – 228 с.
10. Исхаков Д.М. Проблема «окончательной» исламизации Улуса Джучи при хане Узбеке // Ислам и власть в Золотой Орде. Сб. ст. / Под ред. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2012а. С. 129–153.
11. Кавелин А. Древние Болгары (из бумаг Кафтанникова) // Библиотека для чтения. 1847. Т. 82. Отд. III. С. 54–55.
12. Кырыми Абдулгаффар. Умдет ал-ахбар. Кн. 1: Транск., факсимиле. Серия «Язма Мирас. Письменное наследие. Textual Heritage». Вып. 1. / Транск. Дерья Дерин Пашоглу; отв. ред. И.М. Миргалеев. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2014. – 420 с.
13. Кырыми Абдулгаффар. Умдет ал-ахбар. Кн. 2: Перевод. Серия «Язма Мирас. Письменное наследие. Textual Heritage». Вып. 5. / Перевод с османского Ю.Н. Каримовой, И.М. Миргалеева; общая и научная редакция, предисл. и коммент. И.М. Миргалеева. Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2018. – 200 с.
14. Мирзо Улугбек. Дўрт улус тарихи. Тошкент: Чўлпан нашр., 1994. – 352 с.
15. Мукминов А.К. Родословное древо Мухтара Ауэзова. – Алматы: Жибек Жолы, 2011. – 304 с.
16. Утемиш-хаджи. Кара таварих / Транскр. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой, З.Т. Хафизова; пер. на рус. яз. И.М. Миргалеева, Э.Г. Сайфетдиновой; общая и научн. редакция И.М. Миргалеева. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 312 с.
17. Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. Факсим., перев., транскр., текстол. прим., исслед. В.П. Юдина. Под-ка к изд. Ю.Т. Баранова. Комм. и указ. М.Х. Абусеитовой. Алма-Ата: Гылым, 1992. – 296 с.
18. De Weese, Devin. Islamization and Native Religion in the Golden Horde. Baba Tükles and Conversion to Islam in Historical and Epic Traditions. Pensilvania State University Press, University Park, 1994. – 638 pp.
19. De Weese, Devin. Neglected Source on Central Asian History: The 17th Century Yasavi Hagiography Manāqib al-Akhyār // Essays on Uzbek History, Culture and Language. Ed. By B.A. Nazarov and Denis Sinor. – Bloomington, Indiana: Indiana Univ. Research Ins. for Inner Asian Studies, 1993. P. 38–58.

НАУЧНЫЕ ПУБЛИКАЦИИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

З.А. Тычинских

СИБИРСКИЕ БУХАРЦЫ В XVI–XVIII ВВ.

Одним из наиболее значимых этнических компонентов в структуре сибирских татар на поздних этапах этногенеза (XVI–XX вв.) является группа среднеазиатских переселенцев, известная в исторической литературе как бухарцы или сибирские бухарцы.

Их численность в Тобольской губернии, по данным переписи 1897 г., составляла 11 307 человек, т. е. около одной пятой части тюрко-татарского населения губернии. В дальнейшем, в течение XX в., бывшие переселенцы из Средней Азии ассимилировались с местными татарами, постепенно утрачивая свою «бухарскую» идентичность. Внеся существенный вклад в становление культуры тюркского населения Сибири, сибирские бухарцы неоднократно становились объектом историко-этнографических исследований. Начиная с XVIII в. историки, в частности, Г.Ф. Миллер (XVIII в.), Г.Н. Потанин (XIX в.) и др., обращали внимание на их роль в хозяйственном и культурном освоении Сибири, участие в процессе прокладывания торговых путей, привнесение исламской культуры в сибирские земли.

Одним из первых к истории торговых отношений между русским государством и Средней Азией, роли в них сибирских бухарцев обратился Г.Н. Потанин. Можно сказать, что его работа «О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII в.», изданная в 1868 г., положила начало изучению истории сибирских бухарцев. В XX в. данное направление исследований было продолжено известным историком С.В. Бахрушиным, который, рассматривая ранние этапы экономических и политических связей Средней Азии и Сибири, пришел к выводу о многовековой истории этих связей [1955]. В советский период различные аспекты истории сибирских бухарцев изучали О.Н. Вилков [1967; 1990], Х.З. Зияев [1968; 1983], Ф.Т. Валеев [1965; 1993], Н.А. Томилов [1981; 1992] и ряд других историков и этнографов. Х.З. Зияев в специальном исследовании «Узбеки в Сибири» осветил причины переселения бухарцев в Сибирь, их социально-экономическое и культурное развитие в XVII–XIX вв. В 1965 г.

Ф.Т.Валеев защищает кандидатскую диссертацию «Сибирские бухарцы», в которой он рассматривает различные стороны жизни, быта бухарцев на протяжении XVI–XX вв.

В наше время историки (В.П. Ключева, С.Н. Корусенко, А.К. Бустанов и др.) продолжают активно изучать происхождение, социальный статус, культуру, быт, традиции и обычаи бухарцев, их роль в распространении ислама в Сибири.

Среди сибирских бухарцев выделяются 4 группы – тарские, тобольские, тюменские и томские – по тем городам, в которых и вокруг которых они расселялись в рассматриваемый период.

Как считает известный историк О.Н. Вилков, «оседание бухарцев на жительство в Сибири началось еще до Кучума, продолжалось при нем и не прекращалось в последующее время» [Вилков: 1990. С. 207]. На наш взгляд, данное утверждение в наибольшей степени относится к тем выходцам из Средней Азии, которые впоследствии составили основу тобольской группы бухарцев. Активные взаимодействия между Средней Азией и Сибирью, а, возможно, и процессы оседания бухарцев на этой территории установились, видимо, уже в XV–XVI вв.

По мнению известного историка Х.З. Зияева, политика формирования среднеазиатского политического и экономического влияния в Сибирском ханстве при посредстве распространения среди местного татарского населения ислама была заложена еще при Мухамеде Шейбани [Зияев: 1968. С. 8]. Современные исследователи также считают, что связи тюменских и сибирских Шибанидов с государствами Средней Азии имели длительный период развития, а основными факторами, предопределившими всю стратегию развития взаимоотношений между Западной Сибирью и Средней Азией во второй половине II тыс. н.э., были торговля и религия [Маслюженко, Татауров: 2018. С. 99, 102]. Таким образом, импульс к переселению выходцев из Средней Азии определялся двумя основными мотивами, тесно переплетенными друг с другом – миссионерским и коммерческим.

У сибирских татар сохранились многочисленные предания, в т.ч. отраженные в шэжара и рукописях, о приходе в 1394–1395 гг. в Сибирь из Средней Азии 366 шейхов и 1700 воинов, многие из которых погибли за веру «на берегах Иртыша и Тобола». Таким образом, начальный этап появления в Сибири бухарцев связывают с приходом исламских миссионеров в конце XIV в. Что касается дальнейшего проникновения ислама в Сибирь, то оно также связано со Средней Азией.

Следует также отметить тесные политические связи между регионами. Столичный центр политического образования хана Абу-л-Хайра, известного в исторической литературе, как Государство кочевых узбеков,

первоначально находился в Чимги-туре (на месте современной Тюмени). Во второй половине XV в. Абу-л-Хайр переносит свою столицу в г. Сыгнак, куда перемещается основная часть его кланов. Но, как известно, между постордынскими государствами продолжали сохраняться прочные и тесные политические связи, в т. ч., предводители кланов со своими людьми могли свободно перемещаться из одного ханства в другое.

Ярким свидетельством прочности и непрерывности связей является эпизод, относящийся ко времени прихода Кучума и Ахмед Гирея, описываемый в Сибирских летописях, когда беременная жена одного из беков тайбугидов – Бекбулата, бежит в Бухару, где укрывается в доме сейида. Также известно, что Сейдяк Бекбулатович затем возвращается в Сибирь с отрядом бухарцев. Любопытно, что в летописях Сейдяк упоминается как пришедший из Бухары, иногда даже как «Бухарские земли князь».

Наиболее явно присутствие среднеазиатского влияния прослеживается в период правления Шибанидов братьев Кучума и Ахмед Гирея. Известно, что во времена Сибирского ханства наблюдался активный приток духовенства из Средней Азии. Ханом Кучумом было организовано прибытие из Бухары нескольких мусульманских миссий, в которых присутствовали «шейхи, муллы, ахуны и абызы» [Исхаков: 2011 а. С. 163-164]. По всей видимости, многие из них впоследствии осели в Сибири и вошли в состав сибирских татар.

Так, Г.Ф. Миллер сообщает о семье сейидов, жившей в период его пребывания в Сибири «недалеко от Тобольска в юртах Сабанакowych и Тадзымовых, в которой сохранилось предание о том, что они ведут свой род от времени Кучума» [Миллер: 1999. С. 196]. Родоначальником этой «сеитской семьи» был представитель духовной элиты государства Шибанидов уроженец Ургенча Дин-аул ходжа (Дин-али-ходжа). Согласно источникам, Дин-Али ходжа был женат на дочери хана Кучума Нал-Ханише (Лейле-ханише). Казанский историк Д.М. Исхаков называет его верховным сейидом Сибирского ханства (с 1574–1575 до завоевания ханства) [Исхаков: 2011 а. С. 170].

Документальное подтверждение факту прибытия из Ургенча Дин-Али-ходжи ко двору Кучума в Искер было обнаружено Х.З. Зияевым в актовых источниках, связанных с перепиской Кучума и Абдуллы II. Так, в канцелярском переводе письма хана Абдуллы II сибирскому правителю, датирующемся серединой 1590-х гг., сообщается: «... Послали есмь Али Ходзою он тебе зять, а мой богомолец и ты б ему веря подлинное свое раденье прислал...» [Зияев: 1983. С. 22]. Будучи сейидом, Дин-Али достаточно длительный период выполнял дипломатические функции между Сибирью, Бухарой и Ногаями. Соглас-

но выявленным архивным документам, Дин-Али продолжал бывать в Бухаре в середине 90-х гг. XVI в., выполняя посольские обязанности от лица хана Абдуллы II [Исхаков: 2011 а. С. 168]. Имеются основания говорить о том, что Дин-Али ходжа пополнил в конце XVI в. ряды служилых татар. Д.М. Исхаков считает, что упоминаемый в конце XVI в. в источниках «тарский юртовский татарин сейид Тенелей Берелеев есть не кто иной, как сейид Дин-Али»¹ [2011а. С. 168]. Потомки верховного сейида Сибирского ханства, выходца из Средней Азии, также остались жить в Сибири. Родословная сейида представляется следующим образом: «Дин-аул-ходжа имел трех сыновей – Султамет-ходжу, Сеитмемета и Аксеита, которые обосновались в Таре; сыновья Султамета: Юсуп-ходжа и Аюп-ходжа жили в Тобольске. Сыновья же Аюп-ходжи: Султамет-ходжа и Яя-ходжа жили в мое время в вышеназванных юртах» [Миллер: 1999. С. 201]. Потомки второй линии от сына Дин-Али – Султамета (Султан-Мухаммада) обосновались под Тобольском, в юртах Сабанаконских. Судьба тарской линии потомков Дин-Али – Ильяминовых прослежена в публикациях А.К. Бустанова и С.Н. Корусенко [Бустанов, Корусенко: 2010]. Что касается тобольской ветви, то ее история пока не освещена, известно лишь, что потомки сейида в дальнейшем проживали в юртах Медянских и в Тобольске под фамилией Сеитовых (Саитовых), сохраняя память о своем сейидском происхождении [ПМА, 2018. Респондент Файзуллина (Саитова) З.А.].

При хане Кучуме начинается формирование института астана, связанного с кодификацией шейхом Шерпети и продолжившейся позднее могил шейхов-миссионеров, погибших по легенде во времена исламизации Западной Сибири в конце XIV в. В настоящее время на территории Тоболо-Иртышья известно около 80 астана, которые почитаются сибирскими татарами.

Следует отметить, что Кучум в период своего правления в Сибирском ханстве привлекал не только среднеазиатских священнослужителей для укрепления ислама, но и, придя к власти, «окружил себя знатными бухарцами и ургенчцами, которые приняли участие в управлении ханством» [Зияев: 1968. С. 8]. Опираясь на сведения, приводимые Н.Ф. Катановым о присутствии в окружении Кучума сартов, Д.М. Исхаков считает, что часть войска Кучума, в т.ч. его дружина, была среднеазиатского происхождения [Исхаков: 2011 б. С. 181]. Таким образом, можно полагать, что в верхней страте Сибирского ханства, в XVII в. составившей основу группы служилых татар, присутствовал значительный бухарский компонент.

В связи с этими обстоятельствами, представляется также показательной ситуация с известным родом служилых татар мурз Кульмаметевых,

¹ «Юртовскими» назывались служилые татары.

ведущих свое начало от князя Бегиша, который, по некоторым предположениям, был беклярибеком в Сибирском ханстве [Тычинских: 2010. С. 40].

В одном из хранящихся в Тобольском историко-архитектурном музее-заповеднике документов прописано, что «Кульмаметевых, Абдуселямовых, Шамшиновых, Султаметевых, и Адутовых предки, вышедшие из Большой Бухареи...» в дальнейшем обосновались в Сибири [НА ТИАМЗ, № 30800, Л. 1–2]. Следует отметить, что среднеазиатское происхождение Кульмаметевых не следует отождествлять со статусом бухарца, бухаретина, который в московский период являлся, скорее, этносоционимом. Как было указано выше, среднеазиатского происхождения были не только торговцы и представители духовенства, но и часть военно-служилой знати в Сибири, основа которой была заложена, по крайней мере, уже в период Сибирского ханства. Скорее всего, среди тех «знатных бухарцев и ургенчцев», которые прибыли ко двору хана Кучума и составляли его окружение был и князь Бегиш.

В дальнейшем среднеазиатские переселенцы периода Сибирского ханства растворились в среде духовенства и служилого татарского населения, войдя в состав верхней страты татарского населения. По всей видимости, они составляли достаточно значимый по численности компонент, вошедший в дорусский период в состав сибирско-татарской общности.

После присоединения Западной Сибири к Московскому государству процесс переселения бухарцев усилился и приобрел устойчивый характер. По указам царей, стремящихся к упрочению торговых связей с Востоком, привлечение среднеазиатских торговцев в Сибирь поощрялось значительными для них привилегиями в области передвижения и торговли. Так, в 1596 г. тюменским воеводой Григорием Долгоруким был получен наказ: «Будет бухарцы с товары ... учнут к вам на Тюмень приезжать, и вы б тем бухарцам ... велели с нашими с русскими людьми и с юртовскими и с яшашными татары на Тюмени торговать беспошлинно, а иных никаких таможенных пошлин с них имати не велели. И береженье и ласку держали великую, и обиды б и насильства никакого не было, чтоб им вперед повадно было со всякими товары приезжати» [РГАДА. Ф. 105. Оп. 2. Л. 4–4 об.]. В первой четверти XVII в. тобольские бухарцы получили право ездить для торговли в Казань, Астрахань, Архангельск, имели возможность свободного передвижения по русским городам и слободам. В целом им были предоставлены значительные льготы, во многом ставившие их в независимое положение от местных властей. Лично заинтересованные в развитии своего посредничества в торговле России с Китаем и другими восточными странами, бухарские купцы, получив

значительные льготы, стали часто навещать столичный центр Сибири, приходя в Tobольск, в течение 1639–1674 гг. не только ежегодно, но и по несколько раз в год [Вилков: 1967. С.172]. Таким образом, в конце XVI–XVII вв. в результате протекционистской политики Москвы в отношении среднеазиатских торговцев постепенно формируется категория сибирских бухарцев как этносословная группа.

В Прииртышье в XVI–XVIII вв. были основаны бухарские колонии. Основными районами поселения бухарцев в Западной Сибири были окрестности первых русских городов – Tobольска, Тюмени и Тары, ставших центрами торговли [Тычинских: 2017. С. 223].

Самая большая бухарская колония в XVII–XVIII вв. находилась в Tobольске, что не удивительно, так как город играл роль центра торговли между европейской частью страны и восточными государствами.

В XVII в. бухарцы представляли значительную часть тобольских горожан. Они жили в татаро-бухарской слободе, которая располагалась в центральной части города. Как описывает Г.Ф. Миллер, «татарские и бухарские дома расположены все вместе двойным рядом вдоль Иртыша, от устья Курдюмки и почти до Знаменского монастыря. При них имеются две мечети для исполнения служб мусульманскому богу...» [РГАДА. Ф. 199. Портф. 517. Ч. 2. Д. 9. Л. 13].

Подробное этнографическое описание тобольских бухарцев было сделано неизвестным офицером, побывавшим в Tobольске в 1666 г. Он сообщает о занятиях бухарцев, среди которых, прежде всего, выделяет торговлю. «Эти бухарцы ведут большую торговлю товарами, которые их факторы ежегодно вывозят из Китая и из большой империи Хины в их страну Бухару и оттуда перевозят в Tobольск на верблюдах, так как русские не ведут ни дружбы, ни торговли с китайцами и жителями Хины, не доверяя друг другу; поэтому такую торговлю ведут за них бухарцы: они из своей страны имеют в Китай двухмесячный путь, а затем из Бухары до Tobольска – шесть недель, какой они удобно делают на своих верблюдах» [Алексеев: 2006. С. 289]. Далее он сообщает, что привозимыми товарами «торгуют они открыто и имеют в верхнем городе Tobольске свои соответствующие лавки и ларьки, в которых они сидят и продают, и если они наверху имеют большой убыток, то продают они больше под горой в своих домах. С подобными товарами приходят они тоже, пожалуй, 2 раза в год и уходят обратно...» [Алексеев: 2006. С. 289].

В переписи тобольских жителей, относящейся к последней четверти XVII в., указаны 74 юртовских бухарца и 57 приезжих для торговли бухарцев, что составляло значительную часть тюркского населения города [РГАДА. Ф. 214. Оп. 5. Д. 254. Л. 1-8 об.]. Из них около 30 юртовских

бухарцев указали, что они родом из Тобольска, 17 – выходцы из Казани, 4 – из Туркестана и 3 – из Карачина [РГАДА. Ф. 214. Оп. 5. Д. 254. Л. 1-8 об.]. Исходя из указанных данных, видно, что определенная часть бухарцев осела в Тобольске уже в первой половине XVII в. и имела в городе свои жилища (юрты).

Имеются сведения о том, что уже в этот период среднеазиатские переселенцы стали переходить в русское подданство. Так, А.С. Зуев приводит сведения о шертовании бухарцев по «мусульманскому закону» на Коране в 1645–1646 гг. [Зуев, Игнаткин, Слугина: 2017. С. 205]. Опираясь на отписку тобольского воеводы, он сообщает, что «в ноябре 1645 г. из числа проживавших в Тобольске шертовали 152 служилых татарина, 114 захребетных татар и 25 бухарцев, не шертовали по разным причинам ... 23 бухарца...» [Зуев, Игнаткин, Слугина: 2017. С. 266-267].

Кроме юртовских бухарцев, по всей видимости, постоянных жителей города, существовала категория приезжих бухарцев, большинство которых прибывало в Тобольск из Туркестана, Сайрама, Ташкента, Анжигана, Самарканда [РГАДА Ф. 214. Оп. 5. Д. 254. Л. 6, 8 об.].

В 1736 г. в городе насчитывалось 92 двора, где проживало тюрко-татарское население (ясачные, служилые татары и бухарцы), из них 51 двор принадлежал бухарцам [РГАДА. Ф. 199. Портф. 517. Ч. 2. Д. 9. Л. 12 об.].

Кроме самого Тобольска, бухарцы расселялись вокруг города. В основном они селились в населенных пунктах совместно с ясачными и служилыми татарами. Так, относительно расселения тобольских бухарцев, Г.Ф. Миллер указывает ряд поселений на восточном и западном берегу Иртыша: деревни Будалина, Сабанак и Юршак, летние и зимние Епанчинские юрты, летние и зимние Вагайские, Шамшинские, Байгаринские, Бегишевские, Килмаметские, Салинские, в которых бухарцы проживали совместно со служилыми и ясачными татарами [Миллер: 1996. С. 75–81].

В течение довольно длительного времени им удавалось сохранять свою «бухарскую» идентичность, даже проживая совместно с близкими по языку, культуре и религии сибирскими татарами. Исследователями отмечается, что на сохранение «бухарской» идентичности влияли различные факторы, и, прежде всего, то, что вплоть до начала XX в. бухарцы причислялись к отдельным Бухарским волостям, существовавшим в Тобольском, Тюменском, Тарском округах (уездах) Тобольской губернии. Последний раз сибирские бухарцы были отмечены в переписи 1926 г. В течение XX столетия они утрачивают свою идентичность, и в настоящее время многие потомки бухарцев считают себя татарами/сибирскими татарами.

Среднеазиатские переселенцы оказали существенное влияние на различные сферы традиционной культуры сибирских татар. Прежде всего,

это касается духовной культуры, религии и образования. Известный сибирский исследователь и общественный деятель Н.М. Ядринцев отмечал, «они (сибирские татары) заимствовали когда-то магометанскую образцованность из Туркестана... бухарцы были первыми муллами».

Кроме главного занятия – торговли, бухарцы занимались ремеслами. Среди них было много ткачей, кожевников, медников, ювелиров, и со временем их древние художественные традиции органично вплелись в культуру сибирских татар.

Среди сибирских татар было широко распространено производство войлочных ковров (киис). Ими застилали нары, а сверху стелили безворсовые шерстяные ковры – «урмак». Термин «урмак» в Средней Азии означал примитивный ткацкий станок. У сибирских же бухарцев «урмаком» называется уже не сам станок, а ковер, сотканный на нем

Ремеслом по производству ковров типа «урмак» у сибирских бухарцев занимались женщины. Причем, среди них встречались искусные мастерицы своего ремесла. Они со своими станками переходили от одного заказчика к другому и даже ездили в другие селения.

На рубеже XIX–XX вв. были широко распространены вышитые ворсовые ковры. Декор таких ковров был очень яркий, красочный. На черном или темно-бордовом фоне в центральной части ковра вышивались крупные цветы и листья розы, края окаймлял аналогичный орнамент, но меньших размеров. По мнению ряда исследователей, традиция изготовления таких ковров также была заложена бухарцами.

Одним из старинных видов ремесла татарского населения является кожевенное дело «кун эшлау», начало которому в Сибири было также положено бухарцами. Свое ремесло мастера-кожевенники передавали из поколения в поколение. Х. Зияев отмечает для XVIII в., что производство кож было монополизировано бухарскими купцами. Тюменские власти в 1785 г. отмечали, что многие «из числа богатых бухарцев имеют достаточные кожевенные промысла». «Кожевенные заводы» в XIX в. имелись в юртах Ембаевских, Матъяровских, Ново-Шабалинских, Иштаманских, Миримовских, Кызылбаевских и др. Способ обработки кожи бухарцы привезли из Средней Азии, сохранив его в Сибири до позднего времени и распространив его и у сибирских татар.

Широко развитое у сибирских татар и бухарцев ткачество обеспечивало в основном собственные нужды. Зажиточные татары предпочитали одежду из дорогих восточных тканей – парчи, атласа, шелка, привозимых бухарскими купцами.

Этнокультурные связи со среднеазиатскими переселенцами отчетливо прослеживаются в народном костюме, одежде и украшениях сибир-

ских татар. Заимствованные элементы впоследствии стали составной частью традиционной культуры татар региона.

В деле украшения вещей из мягких материалов ведущая роль принадлежит, безусловно, женщине. Из записок иностранного путешественника второй половины XVI в. о бухарских женщинах: «в своих домах сидят они за красивым ковром, прилежно работают над шитьем и вышиванием – шелком, серебром и золотом, шьют сами платья для себя и для своих мужей, обходясь без портного». Вполне возможно, как считают исследователи татарского костюма, некоторые традиции золотного шитья, распространенного у сибирских татар, были заимствованы ими у среднеазиатских переселенцев. Об этом говорят, как техника вышивки, так и мотивы орнамента.

В композиции традиционного праздничного костюма наиболее декорированными являются головные уборы, как женские (калфак, сарауц), так и мужские (тюбетейка).

Тюбетейка/кабац, аракин представляет собой небольшую надеваемую на макушку шапочку, которая чаще всего кроилась из четырех клиньев и имела полусферическую форму. Тюбетейки шились из сатина, ситца, вельвета, плюша, бархата. Праздничные тюбетейки часто шились из бархата или плюша. Орнаментировались обычно двумя способами: стежкой и вышивкой. Для пошива тюбетейки использовались ткани черного, синего, зеленого, коричневого цвета, а для вышивки – нити шелковые, мулине ярких цветов, которые контрастировали с фоном. Вышивали тамбуром, гладью, строчечным швом.

Один из часто использовавшихся орнаментов на четырехклинной тюбетейке – ромб, поделенный на четыре треугольника. В середине ромба – четырехлепестковый цветок. На тулье располагались четыре прямоугольника-арки, в центре них – ромб, составленный из двух треугольников разного цвета. Как считают исследователи, мотивы арки и миндаля на тюбетейках сибирских татар связаны с влиянием бухарцев. Данный тип тюбетеек был широко распространен среди тоболо-иртышских татар, называвших подобные головные уборы узбекскими.

Также при орнаментации тюбетеек использовалось золотное шитье – алтын йеп чигу. Обычно оно использовалось при изготовлении праздничных тюбетеек из дорогих тканей. На бархате создавались растительные и геометрические узоры, расположенные на донце и тулье. Иногда золотным шитьем была орнаментирована вся поверхность головного убора. Мотивы узоров и характер декора золотного шитья сибирских татар схожи со среднеазиатскими.

К декорированным женским головным уборам относятся сарауцы и калфаки. Что касается сарауцев, то однозначного мнения в этнографи-

ческой литературе по поводу их происхождения нет. Примечательно его сходство с некоторыми головными уборами среднеазиатских народов.

В коллекциях сибирских музеев сохранилось значительное число ювелирных украшений, бытовавших в прошлом у сибирских татар (накосники (чулпы), разнообразные серьги (сырга, алга), ожерелья, бусы (мунцак), браслеты (белязек), кольца, перстни (юзук), нагрудные украшения). Многие из украшений были среднеазиатского типа, либо привезенные, либо изготовленные по образцам.

В коллекции Тобольского музея-заповедника (далее – ТИАМЗ) сохранился комплекс праздничной женской одежды знатных татар, поступивший в Тобольский музей в начале XX в. от мурз Кульмаметевых, в который входят платье, камзол и халат. Бытование данного костюма относится ко второй половине XIX в. Платье «киляк» широкое, туникообразного кроя, с длинными рукавами, спускающимися ниже колен (длина рукава свидетельствовала о высоком социальном положении обладательницы). Поверх платья надевался камзол без рукавов, который сшит из плотной парчи с подкладом из хлопчатобумажной ткани. Завершает данный комплекс атласный халат туникообразного кроя с длинными рукавами с прорезями. Халат окантован узким плотным жгутом из золоченых нитей. Спереди халат украшен рядом горизонтально идущих полос широкого золоченого галуна. В фондах ТИАМЗ имеется еще несколько, аналогичных выше описанным, образцов праздничной женской одежды со схожим кроем и декором. Это позволяет говорить о существовании определенного типа традиционного костюма среди высшей прослойки сибирско-татарского общества вплоть до начала XX в., когда происходит проникновение городской культуры в традиционную одежду. Для этого типа были характерны как черты, присущие общенациональному татарскому костюму (туникообразный крой, наличие камзола, мозаичная кожаная обувь, комплекс ювелирных украшений и др.), так и специфические, в которых проявляется сильное влияние среднеазиатского компонента (некоторые особенности кроя, использование для пошива восточных тканей с характерной расцветкой, использование массивных ювелирных украшений и пр.).

Как видим, бухарцы оказали существенное воздействие на развитие многих ремесел сибирских татар. Среднеазиатское влияние просматривается в этнокультурных традициях сибирских татар, особенно сибирско-татарской элиты, которую составляли представители верхушки служилого сословия и сибирские бухарцы. Вместе с тем, этот процесс не был односторонним. Многовековые межкультурные взаимодействия привели к взаимовлияниям во многих сферах традиционной культуры сибирских татар и бухарцев.

Литература

1. Алексеев М.П. Сибирь в известиях западно-европейских путешественников и писателей XIII–XVII вв. Новосибирск: Наука, 2006. – 504 с.
2. Бахрушин С.В. Пути в Сибирь в XVI–XVII вв. // Бахрушин С.В. Научные труды. М.: Изд-во АН СССР, 1955. Т. 3: Избранные работы по истории Сибири XVI–XVII вв. Ч. 1. С. 72–136.
3. Бустанов А.К. Фамильная хроника сибирских сайидов: Шаджара рисаласи (текст, перевод, комментарии) // Ислам в современном мире. 2009. № 1–2 (13–14). С. 45–61.
4. Бустанов А.К., Корусенко С.Н. Родословные сибирских бухарцев: Имяминовы // Археология, этнография и антропология Евразии. 2010. № 2 (42). С. 97–105.
5. Валеев Ф.Т. Сибирские бухарцы во второй половине XIX – начале XX вв. (историко-этнографический очерк): Дис. ... канд. ист. наук. Ташкент, 1965. – 389 с.
6. Вилков О.Н. Очерки социально-экономического развития Сибири конца XVI – начала XVIII вв. Новосибирск: Наука, 1990. – 368 с.
7. Вилков О.Н. Ремесло и торговля Западной Сибири в XVII в. М.: Наука, 1967. – 324 с.
8. Зияев Х.З. Узбеки в Сибири (XVII–XIX вв.). Ташкент: Фан, 1968. – 74 с.
9. Зияев Х.З. Экономические связи Средней Азии с Сибирью в XVI–XIX вв. Ташкент: Фан, 1983. – 167 с.
10. Зуев А.С., Игнаткин П.С., Слугина В.А. Под сень двуглавого орла: инкорпорация народов Сибири в Российское государство в конце XVI – начале XVIII вв. Новосибирск: Изд-во НГУ, 2017. – 444 с.
11. Исхаков Д.М. Институт сейидов в Улусе Джучи и позднесолотоордынских тюрко-татарских государствах. Казань: Фэн, 2011 а. – 228 с.
12. Исхаков Д.М. Некоторые итоги исследования этнополитической истории Сибирского ханства в XV–XVI вв. // Сибирский сборник. Казань: ЯЗ, 2011б. С. 179–183.
13. Ключева В.П. Бухарские общины в Сибири (конец XVI – начало XIX вв.) // Проблемы экономической и социально-политической истории дореволюционной России. Тюмень: Изд-во ТюмГУ, 2001. С. 77–85.
14. Корусенко С.Н. Сибирские бухарцы в начале XVIII века. Омск: Наука, 2011. – 248 с.
15. Маслюженко Д.Н., Татауров С.Ф. Сибирь и государства Средней Азии и Казахстана // Тюменское и Сибирское ханства: Колл. монография. Казань: Изд-во КГУ. 2018. С. 98–106.

16. Миллер Г.Ф. История Сибири. М.: Вост. лит., 1999. Т. 1. – 630 с.
17. Миллер Г.Ф. Сибирь XVIII в. в путевых описаниях // История Сибири. Первоисточники. Новосибирск: Сиб. хронограф, 1996. Вып. 6. – 192 с.
18. Потанин Г.Н. О караванной торговле с Джунгарской Бухарией в XVIII в. М.: Университетская типография (Катков и К), 1868. – 94 с.
19. Томилов Н.А. Тюркоязычное население Западно-Сибирской равнины в конце XVI – первой четверти XIX вв. Томск: Изд-во ТГУ, 1981. – 276 с.
20. Томилов Н.А. Этническая история тюркоязычного населения Западно-Сибирской равнины в конце XVI – начале XX вв. Новосибирск: Изд-во НГУ, 1992. – 271 с.
21. Тычинских З.А. Расселение бухарцев в Прииртышье в XVII–XIX вв. // Тобольск научный – 2017: Материалы XVI Всерос. (с международным участием) науч.-практ. конф. Тобольск: Аксиома, 2017. С. 223–226.
22. Тычинских З.А. Служилые татары и их роль в формировании этнической общности сибирских татар (XVII–XIX вв.). Казань: Фэн, 2010. – 288 с.

ПЕНЗА ӨЛКӘСЕ ТАТАРЛАРЫ

(жирле сөйләш һәм матди-рухи мирас яссылыгында)

Аннотация. *Статья посвящена истории формирования татар Пензенской области и истории изучения их лингвистических особенностей. Также даются материалы по народной традиции татар данной территории. Она написана на основе конкретных материалов, собранных автором во время комплексной экспедиции, проведенной в 2019 г. Институтом языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова Академии наук РТ по татарским деревням Неверкинского, Кузнецкого и Сосновоборского районам Пензенской области РФ.*

Ключевые слова: *татары Пензенской области, татарские диалекты и говоры, материальное и духовное наследие, научная экспедиция.*

Пенза өлкәсе Россия Федерациясенең Европа өлешенең көньяк-көнчыгышында, Идел буенда урнашкан. Майданы 43,3 мең км². Үзгә – Пенза шәһәре. 2010 елның статистик мәгълүматлары буенча татарлар саны 86431 кеше тәшкил итә. Алар Белинск, Городище, Каменск, Кузнецк, Лопатинск, Неверкинск, Пачелмск, Сосновоборск, Спасск, Шемышейка һәм башка районнарның 50 гә якын торак пункттында яшиләр [Регионы компактного...: 2016. Б. 111].

Пенза өлкәсе территориясе тарихи яктан төрле чорларда Идел буе Болгары, Алтын Урда, Казан ханлыгы составына кергән. Бу төбәк татарларының иң борынгы яшәгән җире булып Цна һәм Мокша елгалары бассейннары санала. XVI–XIX гасырларда Рус дәүләте тарафыннан аларны бу урыннардан башта көнчыгышка, аннан соң көньяк һәм көньяк-көнчыгыш юнәлешләрендә күчереп утырту барган. Бу күренеш Рус дәүләтенең чикләрен күрше күчмә халыкларның һөҗүмнән саклау өчен, хөкүмәт тарафыннан ныгытмалы саклану сызыклары, яна крепостьләр төзү белән бәйле. Рус дәүләтенең чикләре киңәйгән саен, әлеге саклану сызыкларының урыннары да күчә барган. Пенза төбәгенә татар-мишәрләр 300–400 еллар элек Төмәннән (Темников шәһәре һәм районы – хәзерге Мордовиядә) һәм Сембер губернасыннан да күчеп утырганнар [Татар халык сөйләшләре: 2008. Б. 4; 42].

Татар диалектологиясе фәнендә Пенза өлкәсе татарлары татар теле-нең көнбатыш, ягъни мишәр диалекты вәкилләре булып саналалар. Татар-мишәрләрнең күп өлеше Пенза, Түбән Новгород, Саратов, Самара, Ульяновск өлкәләрендә һәм Башкортстан, Татарстан, Мордовия, Чувашстан республикаларында яши. Бер өлеше Әстерхан, Волгоград, Оренбург,

Рязань, Ставрополь, Тамбов өлкәләрендә; шулай ук Себер, Урта Азия, Балтыйк буе республикаларында, Мәскәү, Санкт-Петербург һ.б. территорияләрдә дә көн күрә.

Россиянең төрле губерналарынан чыккан татар-мишәрләр, шул исәптән, Пенза татарлары, Казан татарлары белән берлектә, төрле сөйләш формалашуда зур роль уйнаганнар. Мәсәлән, хәзерге Башкортстан территориясенә татар-мишәрләр XVI гасыр ахырында (1586 елда) Уфа шәһәре төзелә башлауга бәйле рәвештә күчәреләләр, төбәкнең көньяк-көнбатыш районнары территориясенә XVII–XVIII гасырларда Пенза, Тамбов, Сембер губерналарынан үзирекле рәвештә яки хөкүмәт рөхсәте белән дә килеп урнашалар [Булатова: 2021; 2021(б). С. 88; Рамазанова: 2021].

Көнбатыш диалект вәкилләренең тарихы, теле галимнәрне күптән кызыксындыра башлый. XIX гасыр ахыры XX гасыр башларында А.Г. Бессонов, Г.Н. Әхмәров, Н.И. Золотницкий, В.А. Казаринов, Н.Ф. Катанов, Е.А. Малов, С.Е. Малов һ.б. галимнәрнең татар-мишәрләрнең сөйләм теленә азмы-күпме кагылышлы хезмәтләре дөнья күрә. XX гасырның икенче яртысынан башлап Тел, әдәбият һәм тарих (хәзер – сөнгәт) институты тел белгечләре татар диалектларын, шул исәптән көнбатыш диалектны, өйрәнүгә ныклап керешә. Диалектологлар Г.К. Якупова, Н.Б. Борһанова, Л.Т. Махмутова, Д.Б. Рамазанова, Ф.Ю. Юсупов, Ф.С. Баязитова, З.Р. Садыкова, Т.Х. Хәйретдинова тарафыннан татарлар яшәгән төрле төбәкләргә махсус экспедицияләр оештырылып, татар теленең диалектологик атласын төзү программасы нигезендә халык сөйләшләре өйрәнелә.

Пенза төбәге татарларының тел үзенчәлекләрен беренче тапкыр тел белгече Л.Т. Махмутова өйрәнә [Махмутова: 1962. С. 125–162]. 1978 елда галимәнең кузнец һәм башка көнбатыш (мишәр) сөйләшләре турындагы зур күләмле «Опыт исследования тюркских диалектов (мишарский диалект татарского языка)» (1978) исемле китабы басылып чыга. Башка диалектологлар (Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова һ.б.) тарафыннан да Пенза өлкәсенә фәнни экспедицияләр уздырылып, сөйләш турында мәгълуматлар баетыла, материал тупланыла. Бу төбәк татарларының тарихы, тормыш-көнкүреше, горейф-гадәтләре, этнографиясе, аларга хас сөйләш-тел үзенчәлекләре галимнәрнең фәнни, фәнни-популяр мәкалә һәм китапларында чагылыш таба. Мәсәлән, алар татар диалектологиясенәң житди казанышларын тәшкит иткән «Урта Идел һәм Урал төбәге татар халык сөйләшләре атласы» (1989), «Татар теленең зур диалектологик сүзлегә» (2009), «Татар халык сөйләшләре» (ике китапта, 2008), тулыландырылган һәм эшкәртелгән «Татар халык сөйләшләре атласы» (2015); «Татар диалектларынан сөйләү үрнәкләре» (Рамазанова Д.Б.,

2011), Татар-мишәр рухи мирасы: гаилә-көнкүреш, йола терминологиясе һәм фольклор» (Баязитова Ф.С., 2003) кебек хезмәтләрдә дә урын алган.

XXI гасыр башында Татарстан Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты милләттәшләребезгә көн күргән төрле төбәкләргә комплекслы рәвештә экспедицияләр оештыра башлый. Мондый юл белән эш алып барганда, татарларның тел үзенчәлекләре, халык авыз ижаты үрнәкләре, йола-гадәтләре, музыкасы, йорт-каралты бизәкләре, эпиграфик һәм археографик мирасы да өйрәнелә. Анда тел белгечләре-диалектологлар, археографлар, фольклорчылар, музыка һәм сәнгать тарихын өйрәнүче галимнәр катнаша. Татар теленең көнбатыш диалект вәкилләре яшәгән өлкәләргә дә фәнни сәфәр уздырыла һәм аларның нәтижәләре «фәнни экспедицияләр хәзинәсеннән» сериясеннән булган «Милли-мәдәни мирасыбыз» дигән коллектив китапта дөнья күрә. Татарстан Республикасының Чүпрәле районы, Башкортостан Республикасының Стәрлебаш районы, Түбән Новгород, Оренбург, Ульяновск өлкәләре татарларына багышланган китапларда диалектологлар Д.Б.Рамазанова, Ф.С.Баязитова, М.Р.Булатованың мәкаләләре дә урын алган. Алар бу хезмәтләрендә милләттәшләребезнең оешуы һәм сөйләшләренең өйрәнелү тарихын, лингвистик характеристика, халык традицияләрен тасвирлаган сөйләү үрнәкләрен бирәләр.

2019 елның 27 маеннан алып 7 июньгә кадәр Татарстан Фәннәр академиясе Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты галимнәре бергәлегендә Пенза өлкәсенең Неверкинск, Кузнецк һәм Сосновоборск районнарындагы 18 татар авылларына да комплекслы экспедиция уздырылды: Кузнецк районының Бистән (рус. Бестянка), Пәлдәнге (Татарская Пенделка), Ялгаш (Большой Труев), Татар Кынадысы, Дәхтәрни (Малый Труев); Неверкинск районының Али (Алеево), Сарбай (Сулеймановка), Карновар, Мансуровка, Биги (Бигеево), Бикмосеевка, Исәкәй, Жәлил, Мазарлы (Октябрьское), Дәмино; Сосновоборск районының Индерка, Әлмәш (Альмяшевка), Сәләмәс (Татарский Сыромяс) авыллары.

Бу фәнни сәфәрдә Ильмир Ямалтдинов (экспедиция жетәкчесе, фольклорчы), Миннира Булатова (тел белгече-диалектолог), Элмира Галимова (музыка белгече), Людмила Шкляева (сәнгать белгече), Айгөл Әхмәтова (археограф) катнашлыгында тел, фольклор, сәнгать, музыка, археография, эпиграфикага караган материаллар жыйелды.

Безнең тарафтан мондагы татарларның жирле сөйләше, лесикасы, шуның белән бәйле рәвештә халыкның көнкүреше, йолалары, гореф-гадәтләре турында мәгълүмат тупланылды; диктофонга яздырылды, жыйелган материаллар фонетик, грамматик һәм лексик яктан тикшерелде.

Әлеге татарларның сөйләме татар теле көнбатыш (мишәр) диалектының ч-лаштыручы төркеменә караган кузнецк сөйләше дип атала. Гомумән, бу сөйләш Пенза өлкәсенең Сосновоборск, Городище, Шемышейка, Кузнецк, Беднодемьянск, Пачелмск, Белинск, Каменск, Неверкинск һәм Лопатинск районнарында таралган. Мондагы милләттәшләребез телен, динен саклап, мәдәниятен үстөрөп, башкаларга да үрнәк булып яшиләр.

*М.Р. Булатова Пенза өлкәсе Неверкинск районында фәнни экспедициядә информант М.М. Хасанова (1940) белән әңгәмә вакытында.
31 май 2019 ел.*

Экспедиция вакытында Неверкинск, Кузнецк һәм Сосновоборск районнарында яшәүче татарлардан язып алынган, матди-рухи мәдәниятен чагылдырган материаллар тәкъдим ителә.

1. **ВИЧЕР УЗДЫРУ.** Аулак өй кебек, бездә ул ‘вичер’ дип әтелә (әд. әйтелә) иде. Вичерда түгәрәк ун’нар (*уеннар*), кыругта йырлау, бийеп йөрү иде. ‘Өлгереш’ уйыны уйнадык. Сиңа берәү суга да ремен’ белән, йә йөслөк (*сөлге*) белән, ыстуга куйа да, син шуны алып өлгер. Өлгермәден икән, сине суга, аннан наказ бирәләр – бийергәме, йырларгамы, ни дә булса сүләргәме. Миңа туры килде күрсәтергә ‘кулыңнан кан чыгар’ дигәнне. Кулны лампага каршы куйарга да, кызыл күренә. Шул кан чыгу була икән. Икенче берәүгә ‘йыласын, йәшен себерсен’ дигән наказ – ул икән кулйаулык белән парланган тирәснә себерү (*тәрәзәнә сөрү*). Йе°зек йәшерү

уйыны да бар иде. [*Кузнецк районы Ялгаш авылында Рауза Ишкуловадан (1940 елгы) М.Р.Булатова язып алды, 2019*].

Кызларга вичер уздырыга урын кирәк. Анын өчен бер-берсенә утын кисешкәннәр. «Утынымны киссәгез, бер кичкә вичер ун'арга ызбаны арендага бирәм», – дигән ызба хужасы. Шунда кызлар йыйыла, малайларга да атәләр. Малайлар утынны кискән, кызлар үгән (өйгән) – үмә булган. Ызбалар кечкенә иде. Йәшләр кышын да, йазын да йыйылышканнар. Эшлэгәч кенә вичер уздырганнар, ун'аганнар.

Ө чигү чигәргә кызлар айырым йыйылышканнар. Приданийга дип чиккәннәр. Бер атна күрше кызда, бишәүме, дүртәүме. Икенче кенне икенче ахирәтенә барганнар. Бергәләп чиккәннәр. Йе°решеп торганнар, бер үдә генә төгел. [*Сосновоборск районы Индерка авылында Галия Рахимовадан (1957 елгы) М.Р.Булатова язып алды, 2019*].

2. **ЯҢГЫР ЯУДЫРУ.** Бездә, яңгыр яумаганда, 'тавык корбаны' уздыралар. Бала-чага чиләкләр алып, урамда узып барган кешеләр өстенә су сибә. «Йаңгыр, йау, йау, иләктән, чиләктән, / пәрәмәчә, коймактан, / арыштан, бодайдан, / без сорыйбыз хогайдан», дип йе°риләр. Бала-тчага джййыла, аларга нәстәң булганны чыгарып бирәсен: йә йымырка, йә конфит, йә акча, йә он. Аннан инде бер кеше су йанына барып, эләкшәме (токмач), йымыркамы пешерә. Су те°бенә джййылалар, утыралар, оланнар (балалар) ашый. [*Кузнецк районы Ялгаш авылында Рафия Ибраевадан (1966 елгы) М.Р.Булатова язып алды, 2019*].

Ямгыр яумаганда, болынга чыгып намазлар укыйлар. Оланнар су сибешәләр, йамгыр сорыйлар. Машинаны да, кешеләрне дә койындыралар. Чыгып йамгыр сорый иделәр дә, алла бирә иде. Өле дә әнийем этә (әйтә), безнен кырлар, ди өрәнде иләшкән ди, үмере (гомер буе) йаңгыр сорыйлар, корбан чалалар. Безнен, ди, кырлар келәүле, шунын өчен кирәк корбан чалып, йамгыр сорарга чыгарга. Мин хәтерлим: олан чагымда, каты боз йауганда, әниләр нәрсәдер укып, кучаркалар (кисәү агачы) чыгарып бәрә иделәр. Нинди йола булгандыр. [*Неверкинск районының Али авылында Гайшә Биктимеровадан (1950 елгы) М.Р.Булатова язып алды, 2019*].

3. **ТУЙ ЙОЛАСЫ.** Кызны йәрәшкәч, беренче итеп кызнын бү°лөгән йебәрәләр. Ул 'күремдек' әтелә. Күремдек – ул кыз йагыннан ризалашу. Әбигә тастымал (баш жулыгы), бабайга йөслегән, чәйен куйалар. Кызнын бүлөгән алып баралар кийәү эвенә (өенә). Күремдек килде – димәк, ризалык бар. Туйга әзерләнергә тытыналар. Беренчедән ник'ах, аннан сон йазылу, аннан туй. Элгәре туйны атналап уйный иделәр. Малай эвендә ике кен туй була. Өченче көнөндә хәл белү килә. Аннан кыз йанында бер өч кен туй. Туганнарында йерү. Безнен вакытта бар йакыннары азбар

(*йорт хужалыгы*) сайын ала иделәр. Биш-алты үгә (*өйгә*) бара иделәр. Иң суңында йәшләрнеке вичер була.

Атларны бизәп, аларга калакуллар тагып, гармушка тартып, йырлап йе^ри иделәр. Урам буйы йе^риләр дә, йегет эвенә барып керәләр. Анда барып кергәч, йәшләргә ике йаклап ке^зге тыталар, ширбәт, бал каптыралар. Киленгә духи сибәләр. Кан'ана крылчасына ак пристин'амы йәйә, шуңа бастырып, йәшләрне үгә кертә. Элгәре йастыкка (*мендәргә*) бастыру йуг иде. (...) Тимер акчалар, конфетлар сибәләр. Килен эти-әнисенә китерә бүләкләр: этигә күлмәк, әнигә күлмәк-шәл, намазлык. Үзенә дигән намазлыкларын да китергән. [*Неверкинск районы Али авылында Гайшә Биктимеровадан (1950 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2019*].

Икенче кен килен суга барган. Авыл малайлары (өчәүме-дүртәүме) урамда кетеп тора йәш киленнен судан килгәнән, чиләген түгәргә. Кызныкы кесәсендә култастымал (*кульяулык*), аларга бирергә, ыштуб чиләкне түкмәскә. Ул култастымалларны кызлар вичерда чиккәннәр. Бүләкне биреп өлгөрмәсә, чиләкне түгәләр. Түгелсә, кире бара суга. [*Сосновоборск районы Индерка авылында Галия Рәхимовадан (1957) М.Р. Булатова язып алды, 2019*].

4. *АРМИЙӨГӘ ОЗАТУ*. Армийәгә озатканда, йегетнен эвендә (*өендә*) вичер уздыралар. Кабак өстенә (*капка төбенә*) без, кызлар, чыга идек. Сабуллашып, култасмал (*кульяулык*) селкеп, солдат буласы йегет узып китә. Үгә әйләнеп кайтсын өчен култасмалларны йуолда бәреп (*ыргытып*) бара. Инешне күчкәндә, сунын уртасыннан узып киткәндә, суга бәрә, алар агып китә. Сухари каба да үдән арты белән чыга. Сындырып калдырган кыстырып куйалар ишек башына. Мөржәгә анасы кычкыра: «Олым, кайт!», дип өч мәртәбә. Болар бар да йегет сау әйләнеп кайтсын өчен эшләнелә. [*Неверкинск районы Мансуровка авылында Рамзия Биктимеровадан (1941 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2019*].

5. *РАМАЗАН АЙЫ* бәйрәмендә пәрәмәчәләр, бәлешләр пешерәбез: эчәк бәлешләре, мөшке (*эремчек*) бәлеше, кур'ага бәлеше. Килгән кешеләргә, кунакларга өстәл төзибез (*табын әзерлибез*). Элке катлама пешерәләр иде. Хәзер аны пешермиләр. Май эчендә йезәңге (*кабартма*) пешерәбез. [*Неверкинск районы Мансуровка авылында Мәхфүзә Ямлихановадан (1941 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2019*].

6. *ЧАБАТА БӨРҮ*. Борынгы кызлар жийыла булганнар. Рыштуа бәйрәмендә кабак (*капка*) аша урамга чабаталар бәрәләр иде. Те^нге унике сәәттә чыгасын да кабак аша бәрәсен. Әле вал'ник (*киез итек*), калуш бәрәләр. Иртән чыгып багасын (*карийсың*) – чабатанын башы каа таба карый, шул йакка кийәүгә китәсен. Башы Кынадыга (*авыл исеме*) таба булса, Кынадыга кийәүгә чыгасын; Пәндәлигә (*авыл исеме*) таба булса,

Пәндәлигә. Чигелдәкне (*бавырсакны*) терлекләргә чыгаралар, каптыралар – бай йегеткә барасын инде. Потом кур'ат'никтан тавык тытып кергезә иделәр. Аңа салалар су, бодай. Если тавык бодайга китсә, бай йегеткә чыгасын; суга китсә – йарлыга. [*Неверкинск районының Жәлил авылында Мәрфуга Абдекеевадан (1929 елгы) М.Р.Булатова язып алды, 2019*]

7. **КЫЗЫЛ ЙОМЫРКА КӨНЕ** – ул урысларныкы Пасха. Йортта терлекләр көп булсын, кош-коүрт көп булсын өчөн уздырабыз бу йоланы. Шул теңне йомырканы кызылдан буйыйлар, өстәлгә куйалар. Кем керә, аңа шул йомырканы бирергә кирәк. Айак сыныйлар – әл дә кем керә беренче. Ул кеше «кыт-кыт», дип кыткылдап керә. Анын аягы жиңел булса, кешенен йылы уңышлы була. Кош-корты көп булса, чебешләре чыгарса, терлеге бозауласса, куйлары чагаласа (*бәрәнләсә*) – менә без шушы ышануга бәлибез аны, кызыл йомырканы [*Кузнецк районының Дәхтәрни авылында Равиля Мусьякаевадан (1938 елгы), Наилә Аитовадан (1963 елгы) М.Р.Булатова язып алды, 2019*].

Йомыркадан чигелдәк (*бавырсак*) йасаганнар, йакшы гына. Камырны катуклаган да, кискәләгән дә табада пешергән, майлап. Әгәр имеш аны пешермәсән, куйларын (*сарыкларың*) булмый. Оланнар кийенешеп азбар сайын йөриләр, бииләр, йырлыйлар. Рыштуада зәләмә дә кийенеп, иске туннар да кийеп, оланнарны (*балаларны*) куркыта йөри иделәр. Аларга чигелдәк, акча, конфит бирәсен. Бу вакытта орлау адәте дә бар. Мәсәлән, чананы азбардан алып китәләр дә йыракка итеп куйалар. Выны (*менә*) башн'а бар иде. Шунда, кызык өчен, чана менгезеп куйганнар. Кызыл йомырка кеңендә бармакларны бөкләп ат'абез, уйнисын: «Тегилеме, тегисезме» (парлымы, парсызмы)», дисез. Бер кеше атә: «Тегиле». Тегиле булса, нибар чигелдәгеңне ала.

Кызыл йомыркада кем керә үгә, аяагын сыныйлар: аяагы йеңелме булыр, койтымы (*начармы*), авырмы булыр; бу йылга тырмышыбыз алгамы китәр, арткамы китәр, дип. Әниемне кичен үк чакыра иделәр. Әнийем караңгыдан тора. Кочагына утын йыйа-йыйа аларга барып керә, «кыты-кыта» кычкыра. Аннан соң анарга бирәләр ни бар затын. Әнийем азбар сайын йөри иде. Йакшы кешене чакыра иделәр, беренче булып ул гына керсен дип [*Неверкинск районы Бикмосеевка авылында Хажия Абдулмановадан (1937 елгы) М.Р.Булатова язып алды, 2019*].

8. **КИЕМ-САЛЫМ**. Безнен татар халкысы ызын йеңле күлмәк киде, кыска йеңлене кимәде. Намаз укыганда да, былай да катын-кызлар берче (*барсы*) тастымалдан (*баш яулыгы*) иде. Тастымалны алдан (*алгы яклап*) бәләделәр. Руминкалар кигән кызлар. Ул бийек табанлы. Көзгә йоннан вал'ник (*киез итек*) бастыра идек. Йаз башы (*язгы*) йоннан йерли идек үзебез йоннарны. Алардан насук, варик (*бияләй*) бәйләдек. Кашма йәй-

дек, аны бик сирәк кеше йасый иде. Кашманы түрләргә (кәнәфиләргә) йәйә идек. [Неверкинск районы Биги авылында Сәгадәт Акчуринадан (1941 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2019].

Катын-кызлар талир тәңкә тага булганнар. Чәчләренә касниклар, кызыл, күк ленталар үрә иделәр. Камзул тезгә тике булды, кыска төгел иде. Итәге киңрәк иде. Башка тастымал йабынганнар. Боронгы әбиләр ике чикеннән тотып йабына иделәр. Мошко (*киндер*) үстердек. Аны изгәли, селкә идек. Бәл'әмнәргә бәләп ташый идек. Шул мошкыдан йерләп, мәшүкләр, полыхлар йасый булганнар. Полыхларны йәйеп, иген бушата идек. [Неверкинск районы Жәлил авылында Мәрфуга Абдекеевадан (1929 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2019].

9. **БЕР АВЫЛ ТАРИХЫ.** Бездә Али (<Гали) исемле иң абруйлы кеше булган. Кырлар бүлэләр. Али бабай атка атлана да китә. Ул шул тәке йер ала. Анын артыннан кычкыралар: «Тукта, Али; тукта Али; тукта, Али!». Шул тәке бик күп безнен йерләр. Шул Саратов, Ул'йан белән граничит безнен авылыбыз. Шуны әби-бабайдан сүлэгәннәрен ишеткәнем бар. Ул исемнән калган. Али авылы әтелә дә. [Неверкинск районы Али авылында Гайиә Биктимеровадан (1950 елгы) М.Р. Булатова язып алды, 2019].

10. **ДЕГЕТЧЕЛӨР.** Безнен бабалар дегетчеләр булган. Алар урман эченә килеп утырганнар. Йасый булганнар дегет базы. Атлары бар и дегет чыгарганнар шунда. Нарат тепләрән джйя булганнар. Шондый заводиклар йасаганнар. Безнен бабакай, Хайбулла бабакай, братлары белән шунда китереп йандырып, дегет чыгарганнар да Заволгага алып бара булганнар. Анда аны сатканнар, дегеткә алыштырып, тоз йә башка нәрсәләр алганнар. Халык урманнан джййып, малан (*балан*), паңгы (*гөмбә*), чиклавык сата иделәр. [Кузнецк районының Дәхтәрни (Малый Труев) авылында Фатыйма Салиховадан (1938 елгы), Әминә Яфасовадан (1926 елгы) М. Р. Булатова язып алды, 2019].

Кулланылган әдәбият

1. Булатова М.Р. Татарские говоры Башкортостана: ареальный аспект. Казань: ИЯЛИ, 2021. – 136 с.
2. Булатова М.Р. Татар теле көнбатыш диалектының стәрлетамак сөйләше // Национально-культурное наследие: Татары Башкортостана. Стерлибаш = Милли-мәдәни мирасыбыз: Башкортстан татарлары. Стәрлебаш. Ч. 1. 2-е издание. Сер. «Фәнни экспедицияләр хәзинәсенән». Казань, 2021. С. 87–130.
3. Махмутова Л.Т. Основные характерные черты мишарских говоров на территории Пензенской области (по материалам экспедиций

- 1958-1960 гг.) // Материалы по татарской диалектологии. Вып. 2. Казань, 1962. С. 125-162.
4. Рамазанова Д.Б. Формирование татарских говоров юго-западного Башкортостана. 2-е изд. Казань: ИЯЛИ, 2021. – 208 с.
 5. Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации: справочник / Отв. ред. Л.М. Айнутдинова, Б.Л. Хамидуллин. Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2016. – 336 с.
 6. Татар халык сөйләшләре: Ике китапта / Ф.С. Баязитова, Д.Б. Рамазанова, Т.Х. Хәйретдинова һ. б. / Казан: Мәгариф, 2008. II китап. – 495 б.

ФӘННИ-ПОПУЛЯР ЯЗМАЛАРДА ТӨБӘК ТАРИХЫ

КРАЕВЕДЕНИЕ В НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫХ ПУБЛИКАЦИЯХ

Дамир Тажүи

ӘЛМӘТ АВЫЛЫ МӘХӘЛЛӘЛӘРЕНДӘ МӘЧЕТЛӘР ҺӘМ ИМАМНАР

(Дәвамь. Башын карагыз: № 1, 2022; №№ 1, 2, 4, 2023; № 3, 2024)

Сөләй мәчете

Сөләй авылы 18 гасырның беренче яртысында нигезләнган. 1795 елда авылда инде мәчет булган. Якынча 1840 еллар тирәсендә, бәлки элек янган мәчет урынына манарасыз бер мәчет ачылуы да мәгълүм. «Хәтер сукмагы» китабы (Сөләй авылы тарихы, 2008 ел) авторы Әнвәр Вәлиәхмәтов тапкан мәгълүматларда күренгәнчә: «1830–1840 еллар тирәсендә авылда бер манарасыз мәчет ачыла. Шул вакытларда Гыйбадулла мәзин дигән кеше бер бүлмәле мәдрәсә салдыра. Анда бай балалары гына укый. Дини укулар гына алып барыла. Укучылар атнакич саен бер кашык тоз, бер кәнди он яки 2–3 тиен акча – хәер алып баралар. Бернәрсә дә алып килмәсә куып кайтаралар. Балаларның аз гына кимчелеге булса да ничек теләсә шулай кыйныйлар. Мәсәлән, Сәфәров Зәки агайны бала вакытта кыйнап саңгыраулатып калдыралар». Самара архивы биргән белешмәдә 1888 елда авылда жамигъ мәчет төзелүе әйтелә. Монда шул ук иске мәчетнең яңартылып салынуы яки искесен сүтеп яңасын башка урында күтәрү турында сөйләнеләдер мөгаен. Уфа архивы буенча мәчет 1893 елда төзелгән. Кайбер чыганаклардан күренгәнчә, Самара губернасында 1876 елда төзелгән мәчетләр исемлегендә, әгәр шул авыл булса, Сөләйдә 1676 елда ук мәхәллә булуы әйтелә, димәк аның мәчете дә эшләгән. Елның дәрәс күрсәтелмәве дә бар. Чөнки ревизия язмалары авылның 18 гасырда гына нигезләнүе турында сөйли. Әмма монысы да дәрәслеккә туры килми. Монда ана кадәр үк татар авыллары булып, бабаларыбыз патша залимнәреннән качып, чытырманлыклар, караурманнар арасында бер гаилә булып яшәгәннәр. Имештер, авыл мәчетенә 1906 елда гына манара куелган дигән хәбәрләр очрый. Нигә шулкадәр соңга калулары аңлашылып бетми. 1906 елның 16 августында губерна идарәсенә авылда

тагын бер мәчет төзүне сорап проект керә. Ул шул елның 1 сентябрэндә төзелеш бүлеге киңәшмәсендә гамәлгә яраклы дип табыла. Икенче жәмигь мәчет 1910 елда төзелеп бетә. Уфа архивы буенча 1908 елда төзелгән. Шунда ук мәдрәсә эшләгән. Мөсәгыйть (Масягутовская) волостена кергән Сөләйдә 1910 елда 312 йорт, 763 ир-ат, 803 хатын-кыз, 2087 дисәтинә уңайлы һәм 57 дисәтинә уңайсыз жирләр, 2 мәктәп, 2 су тегермәне, Урсалы елгасы булган (Самара губернасының халык яши торган урыннары исемлеге. Самара, 1910 ел). Авылның мәгълүм булган дин эһелләре жәмигь мәчеттә Хәмидулла Фәйризов 1847 елдан имам мөгаллим, Сиражетдин Ибраһимов (1845) 1873 елдан имам жәмигь, 1903 елдан мәзин Габдулла Хәмидуллин (1846), Габделханнан Хәкимов (Абдулханнанов дип тә укыла) (1871) 1898 елдан мулла, Солтанбәк Шәйхелисламов (1876) 1908 елдан мулла, Мөхәммәтжан Ахунжанов (1884) 1908 елдан мәзин, соңыннан мулла. Совет чорында мәчетләрнең берсе яна, икенчесен, манарасын кисеп колхоз карамагына тапшыралар, 1936 елда шунда мәктәп ачыла. Документларда имам Ханнан Хәкимов, азанчы Мөхәммәтжан Ахунжанов 1930 елга кадәр дин эшеннән киткәннәр дип күрсәтелгән. 1920 елда сәнәкчеләр фетнәсе вакытында авылдан күп кешеләр һалак ителә. Субашы дигән жирдә Бөгелмәдән килгән кызыл отряд белән сәнәкчеләр арасындагы сугышта үлгән 47 кешене Урсалбашта бер кабергә жыеп күмәләр. Сәнәкчеләрнең бер өлешен Илбәк авылына алып китеп атып үтерәләр. Анда Сөләйдән унбиш кеше булган дип языла Сөләй тарихы китабында. Монда муллаларның да гаебе бар дип сөйли авыл картлары. Совет чорында монда халык бик рәхимсез жәберләнгән, хәтта үтерелгән. Әнвәр Вәлиәхмәтов язынча: «Халыктан таланган кызыл башлы сөлгеләр белән үзләренең атларын бизәп, йорт саен кереп халыкны талап йөриләр. Нәрсәсе бар – сыермы, танамы, сарыкмы, каз яки тавыкмы, савыт-саба, самавыр, мендәрме – барысын да алып чыгалар». Соңыннан бу талаучы коммунистларны гел шул ук коммунистлар суды атарга хөкем иткән, төрмәләргә озаткан. Бу канлы вакыйга тарихка «Альметьевское дело» дип кереп кала. Умартачылык белән шөгыльләнгән дүрт балалы Габделханнан мулланы совет өчен куркыныч кеше дип 1931 елда гаиләсе, хатыны Жинан (1869), улы Тәлгатьне сөргенгә жибәрүгә хөкем итә. Ул 2007 елда акланган. Мөхәммәтжан мулла да кулга алына. «Хәтер Китабы»нда язылган Мөхәммәтжан ул булырга тиеш дип уйлыйбыз. Ахунжанов Мәхмүт, 1908 елда Сөләйдә туган, крестьяны. Гаиләсе: этисе Мөхәммәтжан (1878, башка чыганакта 1884 ел), әнисе Шакирә, хатыны Миңнежиһан (1910), ир туганы Габдерәзак (1915), ир туганы Сәлимжан (1924), ир туганы Самат (1928) 1931 елда йорт-жирләреннән мәхрүм ителеп Чиләбе өлкәсенә сөргенгә жибәрелгән. 1994 елда аклан-

ганнар. Шулай ук заманында хаж кылган Ханнанов Хажи абзыйның да мөлкәтен совет власте талап ала. Сайлау хокукыннан мәхрүм ителгән Ганиев Галим мулла авылда калган. Укытучы абыстайларның берсен коега салып үтерәләр. Аның исемен, кем булуын авылда безгә беркем дә әйтә алмады. Башка дин әһелләре, аларның балалары да төрлечә жәберләнә, авылдан китәргә мәжбүр ителә. 1932–1933 елларда Ислам динен янәдән авылга кертергә жыенуларын гаеп итеп, «кулак-муллалар төркемендә катнашучылар» дип, Мәннан Галләмовны (1891), Габделхак Гәрәевне (1881), Һади Гәрәевне (1887), Сәфәр Дәүләтшинны (1868) кулга алынып 5 елга ирекләрәннән мәхрүм ителгәннәр. Бу елларда Харис Галиевның да мулла булуы билгеле. Совет чорында дини ихтыяжны Габделхак Әхмәт-гәрәев, Фаиз Вадыйгуллин, Асылгәрәй Хәйруллин, Гарифулла Кәримов, Хөббәтулла Сафиуллин, Габделсамат Сахаватовлар башкара.

Безнең көннәрдә авылда мәчет ачуны Габдулла Мәмәдов (1923), Илгиз Садыйков башлап жибәрә. «Татнефть» житәкчесе Р.Галиев, «Сөләй-нефть» идарәсе житәкчесе Валентин Тачаев, Сөләй технологик транспорт начальнигы Марс Сәмәрханов, гади авыл кешеләре һ.б. бу эшнә башында тора. Сөләй мөселманнарын котлап «Таң» акционерлык жәмгы-яте рәисе Жәүдәт Маннанов, район Советы рәисе Госман Камалов, Дини нәзарәтнең Әлмәт буенча вәкиле Миңнәхмәт хәзрәт Сәгъдиев, авыл мул-ласы Габдерәүф Әхмәтгәрәев (мәчетнең беренче имамы), Яңа Кәшер мулласы Габделхәмид Мохтаров, сугыш ветераны Хатып Туйчин чы-гыш ясадылар. Мәчет проектының авторы Самдун Фәрхетдинов. Сөләй мәчете 1993 елның яз айларында ачылды.

Тарихка кереп калган 1885 елдагы Сөләй восстаниясе татарларның һәр гасырда һәм бүген дә гел шул Россия империясе чыбыркысы белән изелеп яшәгәнлеген аерымачык күрсәтә. 1879 елда патша казнага өстәмә жыемнар үткөрү турында күрсәтмәләр бирә. Законның исеме «Правил о порядке применения в Самарской губернии меры убивания зачумленного и подозреваемого в зачумлении скота, изданных к обязательному исполнению в Самарской губернии.» Аны финанслауны крестьяннар жылкәсенә йөк итеп салалар. Түрәләр исә законның эчтәлеген үз файда-ларына үзгәртеп салымнарны тагын да арттыралар. Имештер, әлеге са-лымнар терлекләрдәге үләр чиренә каршы көрәш максатларында жыела. Бу эшнә чын йөзә ачыла. 1884 елның махсус карары нигезендә һәр мө-гезле терлек өчен 1,5 процентлы салым кертелә. Мал чиренә охшаш сәбәп табылса, ул юк ителә. Стражникиларга һәм ветеринарларга терлекләрдә авыру табу «ошап» китә. Акча төртмәсәң малыңны тартып алып китәләр, энә шул рәвешле халыкны талап рәхәткә чыгалар. Восстаниянең башлы-гы Гыйльман Әдһәмов мәсәләне гадел хәл итү өчен патшага, мөфтигә

хатлар яза. «Надан татарлар» терлеклэргэ укол кадауны да, халык санын алуны да шэригать кануннарын бозу дип баялэгэннэр. «Правил» дигэн-нэрен дә чукындыру галэмәте дип уйлап куркуга төшкәннэр. Янәшәдәге Урсалбаш авылы мулласы Ахунжан Усманов эшләр болай барса, бөтен авыллар белән Төркия жирлэренә күчеп утырырга кирәк дип халыкны димләп йөри. Бу хәл губернаторга да барып ишетелә. Сөләй кешесе Гыйльман урысча яхшы белэрәк, очраклы рәвештә, имештер кемнәндер ишетеп калган, чукындырылырга тиешле Сөләй, Урсалбаш, Кәшер авылларындагы татарларның исемлеген Микулино побына калдырып киткәннәр икән. Гыйльман һәм Гимай, Шаһи бабай Микулинога барып яхшыятланып поп белән дуслашалар, аны егылганчы эчертеп исемлекне комган төбенә салып урлыйлар. Сөләйдәге «тәре йоткан» урамы шул еллар турында сөйләдер мөгаен. Авылга губернатор киләсен ишеткәч Гыйльман Әдһәмов, Асылгәрәй Мөхәммәтгәрәев, староста Насыбулла Абдуллатыйпов, Сөләй мулласы Хамидулла Фәйризов, Урсалбаштан Ахунжан хәзрәт, Шаһиәхмәт Бикмөхәммәтов каршылык күрсәтү төркемен оештырып жибәрәләр. Мал-туарны тикшерергә килгән комиссияләрне, прокурорны авылга кертмичә кире борып жибәрәләр. Халык үләр чире турында белмәве, салымның зур булуы һәм аны түләргә теләмәве турында белдерә. Озак та үтми, пошаманга төшкән Самара губернаторы үзе килеп Сөләйдә тәртип урнаштырмакчы була. Бу төбәкнең ахуны (Миңлебайдагы Гыйльман хәзрәт булырга тиеш) каршылык күрсәтмәгез, үзегезгә-үзегез фажига ясамагыз, бернинди дә чукындыру юк дип, аларны күпме генә үгетләсә дә, аны тыңламыйлар. 1885 елның 18 маенда кичке сәгать 6 да губернатор үзенең киләчәген хәбәр итә. Аның киңәшчесе сөйләшү өчен авыл старосталарын, мулла һәм ахуннарны үз янына чакырта. Ләкин халык аларны жибәрми. Бу хәл белән килешмәгән Бикбов ахунны «моннан ычкынып кал», дип куалар.

Кәшер авылы халкы бәла киләсен сизенеп губернаторны тезләнеп ипи-тоз белән каршы алалар. Губернатор үзенең чыгышында халыкны законнарга каршы килмәскә, үз халкы да ачылыктан интеккән Төркиягә күчеп китмәскә дип үтенә һәм кәшерлеләр белән уртақ тел табуына кинәнеп Сөләйгә килә. Авыл старостасы Абдулатыйповны чакыртып сүгә, тегесе баш киemen дә салмыйча: «Терлек санын алуны уздырмайым, авыл хисабына яшәргә беркемне дә кабул итмәячәкмен», – ди. Аны шунда ук кыйныйлар һәм кулга алалар. Халык бу хәлгә кызып китә. Төрле авыллардан килгән 600 дән артык кеше губернаторга таба күсәкләр күтәреп кузгала. Губернаторны озата килүчеләр кыннарыннан кылычларын чыгара. Халык та куркып калмый. Кулга алынучыларны коткаралар. Кемнәндер балтасы губернаторның жылкәсенә тиеп, тарантаска кадала. Волость

писарен таяк белән тукмыйлар. Губернатор ярдәмчеләрен ташлап күрше авылга качып котыла. Халык губернатор өстеннән шикаять язып патшага телеграмма суга. Әмма карга күзен карга чукымый бит. Губернатор эчке эшләр министрынан фатиха алып, 200 солдат «обжор командасы» белән янә авылга килә. Бөтен процентлар түләтелә, терлек саны алына. Солдат-офицерларны туендыру өстенә аларны китертү өчен киткән чыгымнар каплатыла, су чыгымнары да түләтелә. Ерткычлыкның чиге булмый. «Обжор командасы» ике ай авылда ашап-эчеп ята, исерек солдатлар хатын-кызларны кыерсыта, кешеләрне ат итеп жигеп мәсхәрә итәләр. 18 кеше төрмәгә утыртыла.

Габдрахман мәчете

Габдрахман авылына нигез Габдрахман бине Бикмөхәммәт тарафыннан 1728 елда салынган. Ул Тайсуган мәдрәсәсендә укыган. Димәк аны авылның беренче дин әһеле дип тә әйтергә мөмкиндер. Риваятьләр буенча монда 1750 елда ук мөселман мәхәлләсе эшләгән, димәк аның мәчете дә булмый калмагандыр. 1795 елда авылда 54 хужалыкта 367 мөселман яшәгән, мәчет төзелгән. Ул хәзерге Габдерәүф Вахитов йорты урнында торган. Мәчет еллар узуга белән гел яңартылып төзелгән. 1860 елда мәдрәсә эшләгән. Беренче жәмигъ мәчет 1848 елда нигезләнгән дип әйтелә Самара архивы биргән белешмәдә. Аны Казан сәүдәгәре, мөселманнарның Ратуша мәхкәмәсе житәкчесе Миңлебай бине Габдеррәшит бине Йосыф салдырган дигән хәбәрләр бар. 1865 елда мәчет янып бетә. 1867 елның 1 июнендә авыл старостасы Мостафа Әбүбакиров катнашында авыл халкының зур жыены уза (Самара өлкәсе архивы: Ф. 1. Оп. 12. Д. 2257. Л. 6-8.). Исәпләре нәкъ шул ук урында, авыл уртасында шундый ук мәчет салу. Русча язылган үтенеч хатына йөз кеше үз тамгаларын куя, алтысы гарәпчә имза сала. 1869-1871 елда янә мәчет коралар. Ул дәүләт крестьяны Исхак Исмагыйлев акчасына төзелә. Бу елларда авылда Гыйльман Габдрәшитов (1811), Габделхәким Габделмөкминов (1815) 1838 елдан мулла, 1832 елларда Муса Зәбилов һәм 1872 елдан Габбас Мусин (1837) мәзинлек вазыйфасын башкарганнар. 1864 елдан имам хатыйп һәм мөдәррис булып Мортаза ибн Габделгафур ибн Габдушамай ибн Сәйфелмөлек сайлана. Мортаза хәзрәт (1833) Чирмешән районы Лашман авылыннан килгән дигән хәбәрләр бар. 1887 елда авылда имам мөгаллим итеп аның олы улы Әхмәтлатып раслана. Әхмәтлатыпның кызы Рокыя абыстай Самара ягындагы Мочали авылында яшәп мәгърифәтчелек иткән. Мортаза уллары Әхмәтшәриф Мөлеков (1871) Азнакай районы Тымытык авылында Әхмәтлатып Габдуллатыпов мәдрәсәсендә укып 1903 елдан беренче мәчет имамы, Әхмәтзәки Мөлеков (1873) 1891 елдан Яңа Нәдер авылында имам, Әхмәтзакир Мөлеков (1878 елгы?) Тымытык

авылында Сәетмөхәммәт Әхмәтлатыйпов мәдрәсәсендә укуып 1912 елдан авылда имам. Тагын бер дин әһеле, 1868 елда туган Габделхаким (халим) Мөлеков (Габделгафаров) Бишмунча авылы мәзине шулар нәселеннән дип фараз кылына. Аларның балалары, нәселләре бик күп таралган. Таныйлган татар композиторы Бату Мөлеков (1928–1999) шуларның борынгы бабалары нәселенә барып тоташа.

Авылда, шулай ук беренче мәхәллә мәчетендә 1864 елдан Шәһивәли Абдуллин (Минзәлә уезды Черный Ключ авылыннан, бүген исә Чирмешән районы Кара Чишмә авылы) имам хатыйп мөдәррислеккә билгеләнгән. Беренче мәчеткә 1920 елдан Хәсән Әхмәтсафин (1856), Мөхәммәтшәфыйк Баһманов имам булып билгеләнәләр.

1902 елның 17 маенда авылның беренче мәхәллә мөселманнары (108 йорт), башкорт һәм типтәрләрдән сельский старосталар Госман Баһманов, Мостафа Габделвәлиев катнашында зур халык жыены уздырып мөстәкыйль мәхәллә, икенче жәмигъ мәчет төзү турында киңәшләшәләр. Авылдашлар моны шатланып кабул итә, кем ничек булдыра шулай ярдәм итәргә вәгъдә итә. Халыкның үтенече 1903 елның 13 гыйнваренда Самара губерна идарәсендә раслана. Мәчет-мәдрәсә 1907 елда төзелеп бетә һәм шул ук елны яна, башка чыганаclarда 1911 елда яна. Аны 1914 елда яңадан төзеп куялар. Мәхәллә халкы 1907 елда икенче мәчеткә морзалар нәселеннән Мөхәммәди Арсланвәли улы Нәдеровны (1882) имам хатыйп, Мөхәммәтшәрип (Мөхәммәтгариф) Мөхәммәтжановны (1873) мәзин итеп сайлап куйган. Әлмәт очындагы мәчет мәдрәсәсендә Мөхәммәди хәзрәт жәдитчә укыткан. Икенче мәдрәсәгә Әхмәтзакир хәзрәт жәдитчә уку ысулы кертә. Мәдрәсәләрдә дини гыйлем, хисап-санау, жир өстен үлчәүләр, жәгърәфия фәннәре өйрәтелә. Бераздан бу мәдрәсәдә кыз балалар да укый. Карабаш очы мәчете каршында ир балалар мәдрәсәсе совет чорына кадәр эшләгән. Габдрахманның Шәрифжан Муса улы Зәбиров (1859) 1891 елдан Сарман районы Дүсем авылында имам хатыйп мөгаллим.

Әлмәт волостена кергән Габдрахманда 1910 елда 340 йорт, 913 ир-ат, 938 хатын-кыз, 3567 дисәтинә уңайлы һәм 111 уңайсыз жирләр, 2 мәктәп, су тегермәне, Зәй елгасы булган (Самара губернасының халык яши торган урыннары исемлегә. Самара, 1910 ел).

1911 елда авылда дәһшәтле янгын булып 300дән артык хужалык, ике мәчет, мәктәп, кибетләр юкка чыга. Янмыйча бер йорт кала, давыл аның да түбәсен алып ташлый. Бөгелмә сәүдәгәре Шакир бай Хакимов ун олау арыш алып килеп халыкка жан асарга ярдәм иткән. Авыл яңа проект белән төзелә, яңа мәчеткә нигез салына. Беренче бөтендөнья сугышы (1914 ел), инкыйлаб (1917 ел) ватандашлар сугышы (1918–1920) халыкка санап бетергесез бәхетсезлек китерә. Күпчелек дин әһелләре, байлар, гади халык

совет империясенә корбаннарына, «халык дошманнарына» әйләнә. Халык сораы буенча мәчеттә 1936 елда клуб, икенчесендә 1939 елда мәктәп ачалар. Документлар белән танышканлыкка мөтәвәлли Гани Бәхтегәрәев (Бәхтегалиев? 1877) кул куйган. Авылдан Зәки Мөхәммәдиевны (1882) «кулакларның дини милли оешмасында катнашучы» дип гаиләсе белән 1931 елда авылдан сөрәләр. 1960 елда акланган. Имам Хәсән Әхмәтсафин, азанчы Шәрип Мөхәммәдиев 1930 елга кадәр үк үз вазыйфаларын ташларга мәжбүр ителә. Монда Фахразый Габбасовның да (1874) мулла булуы исемлекләргә теркәлеп калган. Документлардан күренгәнчә, Габдрахман авылының дини жәмгыятьләреннән беренче мәхәлләдән имам Мөхәммәтсафа Садретдинов, азанчы Фахразый Габбасов, икенче мәхәлләдән имам Мөхәммәди Нәдеров мәчет биналарыннан файдалану өчен жирле власть белән 1926 елның 14 июнендә килешү төзөгәннәр.

Кайбер язмаларда, Әлмәт районына багышланган китапларда Әхмәтзакир хәзрәт Ык елгасы буе авылларына совет жәзасыннан куркып чыгып китеп, адашып яки чирләп үлгән дисәләр дә, бу дәрәжәккә туры килеп бетми. Закир мулланың оныгы Әлмәтнең танылган мөгаллимәсе Флюра Фатыйх кызы Шакирова әйтүенчә 1919 елның апрель аенда өч бертүган Әхмәтшәриф, Әхмәтзәки, Әхмәтзакир муллалар Васильевка авылы христиан дине руханиә белән дүртәү, кызыл гаскәриләр жәзалавыннан яки үлемгә хөкем ителүдән куркып, Урал ягына киткән булырга тиеш. Алар Советка каршы хәрәкәттә катнашкан дигән сүзләр дә бар. Кулга эләкмәс өчен дүрт рухани, имештер дүрт якка аерыла. Закир мулла Әфганстан иленә киткән икән дигән серле хәбәрләр бүгенге көннәргә кадәр яшәп килә. Жәмәгәте Нурсинә абыстай ятим калган жиде баланы, төрле кимсетүләргә карамастан, берүзе тәрбияли. Нурсинә абыстай (1881) Зәй-Каратай авылы сәүдәгәре, мулла Мөхәммәтхарис кызы. Улы Мәгъмүр (1916-2001) әтисе аркасында гаепләнәп репрессияләнә. Аны Самара өлкәсе Келәүле станциясендә кулак мулла малае, Әфганстан чик буена атасы белән очрашырга барганда кулга алганнар дип сөйләләр. Соңыннан ике баласы белән Печорадан исән-имин кайта. «Хәтер Китабы» буенча Мәгъмүр Чирмешән районы Иске Кади авылында укытучы булып эшләгән. Партия эшлеклеләре турында мазәк сөйләгәнә һәм стахановчылар хәрәкәтеннән көлгәнә өчен 1937 елда кулга алынып 6 елга ирегәннән мәхрүм ителгән. Закир мулланың Мөзәянә исемле кызы да үз башыннан бихисап фажиғаләр кичерә. Ул Бөгелмә педагогика мәктәбендә укыганда Шөгәр районы (Лениногорск районы) Урдалы авылы писаре булган, патша гаскәрендә 25 ел хезмәт иткән Гайнетдин улы Фатыйхка кияүгә чыга. Фатыйх Фәтхуллин (1907) Төркестан фронтында басмачыларга каршы көрәшә, Бөгелмә партия комитетында агитация пропаганда бүлесе

гендә эшли. Милләтче Һади Атласи белән элемтәсә бар дигән гаепләүләр башлангач гаиләсә белән Баулы районы Татар Кондызы авылына күчеп, дин эhellәрeннән талап алынган мәчеттә дәрeс укыта, совет мәктәбe ачуында катнаша. Монда да өстeннән гаепләп шикәятләр язалар. Ул кулга алудан шикләнep Урдалыга кайта. 1932 елда яңа мәктәп төзетә. Мәктәп колхоз мөлкәтeнә күчкән бай йортларын сүтeп корыла. 1935 елда мәктәп чак кына янмыйча кала. Директорны мәктәп яндыруда, бүлмәдә партбилетын махсус яндырган дип гаеплиләр. Алар шуннан соң Лениногорск районы Сарабиккол, Кeркәлe авылларында, Бөгeлмә районы Татар Димскәe авылында балалар укыталар. «Кара козгын» аны монда да эзләп таба. Совет властен яклап басмачыларга каршы көрәшкән, совет мәктәпләрe ачкан алдынгы карашлы дүрт балалы укытучының кирәгe калмый. Аны 1938 елда милли шовинист идеяләр тарата, кулакларны яклый дип кулга алалар. Перым өлкәсә Усолье лагeрында 1942 елда вафат булган, бәлки атып үтeрeлгән. Балалары Урал Бөгeлмә шәһәр комитeтында пропаганда бүлeгeндә укытучы булып эшләгән; Мәрмәрә – укытучы; Флюора – укытучы; Ләлә – табиб-невропатолог.

Сугыш ветераны, физика-математика фәнe буенча мәшһүр мөгаллим, Габдрахман авылының тарихын язган милли хәрәкәт эшлeклесә Сабир Ногман улы Баһманов (?–1910) үз халкына зур яхшылык эшли. Авыл зиратында шул авылга нигез салучы Габдрахман бинe Бикмөхәммәт каберен эзләп тапты, Россиянең Ислам диния идарәсeнә сайланган икенчe мөфти Габдeссәлам хәзрәтнең Габдрахманныкы икәнeн, безнең көннәрдә беренчеләрдән булып ул язды. Сабир ага Әлмәт мулласы Һади Атласи белән бергә Казанда атылган мәгърифәтчe Фазыл Туйкинның шәкертe, аны күрeп белүчеләрнең иң соңгысыдыр, мөгаен. Фазыл абыйны 1937 елда дәрeс алып барган вакытында икe хәрби кешe килeп кeрeп, аны алып чыгып китүләрен хәтeрли идe.

Габдeссәлам бинe Габдерәхим бинe Габдрахман бинe Бикмөхәммәт янәшәдәгe Тайсуган мәдрәсәсeндә укый. Аның әтисе Габдерәхим ташлар кисеп язучы оста. Габдeссәлам Казанда яшәгән, Шарлама авылыннан чыккан Ибраһим Хужашта өйрәнә. Каргалыда (Оренбург янында) гыйлем өсти. Анда Бохара һәм Мисыр якларында укыган зур галим Шәриф әл-Кирмәни һәм башка ахун дәрәжәсeндәгe дин эhellәрeндә укый. Соңыннан үзe дә шунда укыта. Гарәп, фарсы телләрeн яхшы белгән. Китаплар язып ахун дәрәжәсeнә ирешә. Оренбургта Бохарадан килгән бик бай кешe, Ишмөхәммәт исемлe сәүдәгәр шунда таш мәчет салдыра. Габдeссәлам ахун аның имамы булып тәгаенләнә. Ишмөхәммәтнең улы Назарбай хажи Габдeссәламнең кызына өйләнә. Якташыбыз Кыргыз урдасының эшләрeн тикшерү өчeн билгеләнгән комиссия әгъзасы була-

рак Ширгазый хан бине Айчуак бине Нурғали бине Әбелхәер ханда 1823 елда эшлекле әңгәмәләрдә катнаша. Шушы хезмәтләре өчен 500 сумлык алтын сәгать белән бүләкләнә. Тагын империягә файда китергәнә өчен медальләр, бриллиант балдаклар, чәшке тун белән дә бүләкләнә. Россиянең мөселман дини идарәсенең тарихта беренче мөфтиә Мөхәммәтҗан хәзрәт белән ике арада каты оршышулар булып торган. Мөхәммәтҗан вәфатыннан соң Габдессәлам хәзрәт 1825 елдан мөфти итеп сайлана. Шулар ук елны Уфага күчеп килә. Уфада мәчет булмау сәбәпле җәмәгать намазы укылмауга нык борчыла. Казан губернасы Арча өязе Байлар Ырысыннан Габделмөмин бай ярдәме белән мәчет салдырды. Анда мөфти үзе имамлык кыла. Р. Фәхреддин «Асар» хезмәтендә болай дип язган: «Габдессәлам мөфтинен тырышлығы вә гайрәте нәтижәсендә Мөәмин бине Таһир бине Нәзир бине Туктамыш бине Хужасәед исемендәге казанлы бер сәүдәгәр Уфа шәһәрендә беренче таш мәчетне төзетте. Моннан элек бу шәһәрдә мәчет булганлығы мәгълүм түгел. Бу мәчетнең тыштан кәргәч икенче ишек өстендә ташка ошбу сүзләр язылган: «Бу мәчетне мөфти Габдессәлам бине Габдерәхим тырышлығы белән Мирза Мөәмин бай бине Таһир әл-Казаный төзетте... Мәчет 1246\1830 ел, 12 рамазан/7 мартта ачылды.» Мәчет 1896 елда тагын да зурайтыла, бинасы бүген дә саклана, эшләп тора.

Габдессәлам мөфти төрмәләргә имамнар җибәрәп мөхбүсләрне нәсыйхәт кылдыру эшләре башкарган. Һәр шәһәрдә бер мулла хабесханәгә (тоткыннар) барып йөргән. Габдессәлам 14 ел мөфти булып эшләп 67 яшендә 1840 елда Уфада вәфат була, шунда җирләнә. Аның кече энесе Гыйсмәтулла да Тайсуган мәдрәсәсен тәмамлаган. Кыргыз ягында (казакларны элек шулай атаганнар) дингә, укырга-язарга өйрәтеп зур хөрмәткә, байлыкка ия була. Ул унлап кыргызны яллап мал көтүләре белән авылга атасы Габдерәхим йортына кайтып төшкән. Мөфтинен туганы Габделмөмин улы Габдеррәкыйп Габдрахман авылында имам мөхтәсип булып торган. Бөгелмә шәһәрендәгә төрмәдә тотылуы мөселманнарға үгет нәсыйхәт укырга йөргән. Ул соңыннан Казанда Барудия мәчетендә имам вазыйфасына кабул ителгән. Соңыннан урынына улы Нурғали имам булган. Габделмөминнең Габделхәким исемле улы да Габдрахманда имамлык иткән.

Габдессәлам хәзрәтнең сигез баласы (өчесе ир бала), ике хатыны булган. Улы Габдерәүф хәзрәт Оренбург шәһәрендәгә мәчеттә имам мөхтәсип һәм мөдәррис булган. Хатыны әстерханлы Җиһангир хан казые Җабир ахун кызы. Уллары Хәбибулла шулай ук Оренбург мәчете имамы. Мөфтинен икенче улы Гыйниятулла тархан дәрәжәсенә ирешкән. Тагын бер улы Әхмәди әтисенең хәер фатихасы белән Уфадагы беренче таш

мәчеткә имам һәм өлкән ахун итеп куелган. Ләкин соңыннан, гадәтләре гүзәл булмау сәбәпле эшеннән азат ителә.

Оренбургтагы Кәрвансарай бинасына аерым тукталып китмичә булмый. Татар милли архитектурасының кабатланмас әсәре ул. Ул якташыбыз Габдессәлам заманында төзелә башлаган диләр. Мөфти аның төзелеше белән кызыксынып юнәлеш биреп торган. Ислам белешмә сүзлегеннән (1993 ел, Казан): «1838 елда шәһәрдә зур Кәрвансарай салына башлый һәм ул 1844 елда тәмам була». Ш.Мәржани үзенә мәшһүр «Мөстафә-дел-әхбар...» китабында исә сарайның 1843 елда төзелә башлап, 1845 елда ачылуы турында яза. Корылма татар-мишәр һәм башкорт халкы хөрәжәте һәм көче белән салынып, нигездә шул милләт вәкилләренә хезмәт итәргә тиеш була. Ул атлы юлаучылар кереп куна торган йорт хисапланып, мәчет, зур бакча, күп санлы ярдәмче каралты-бүлмәләрдән гыйбарәт бинаны тәшкил итә... 1865 елда жирле түрәләр, бәрәкәтле традицияне бозып, Кәрвансарайны хөкүмәт администрациясә карамагындагы рәсми учреждениегә әйләндерәләр. Мөселманнар дистәләгән еллар буенча Кәрвансарайны янадан үзләренә кайтаруны таләп итәләр, икътисади һәм дини хокукларын даулыйлар. Патша хөкүмәте дә, Вакытлы хөкүмәт тә халык гозеренә колак салмый. Табигый ки, 1917 ел вакыйгаларыннан соң бу мәсьәлә янадан көн тәртибенә куела. Милләтләр Халык комиссариаты коллегиясә эгъзасы Шәриф Манатов истәлекләренә караганда, алар Мулланур Вахитов (сәясәт эшлеклесе, инкыйлабчы) белән берлектә Сөембикә манарасы һәм Кәрвансарай мәсьәләсә буенча В.И. Ленин янына керәләр һәм бу эшкә аның фатихасын алалар. Хөкүмәт 1918 елның 27 гыйнварында Сөембикә манарасын һәм Кәрвансарайны мөселманнарга кайтарып бирү турында карар чыгара.

Ш.Мәржани болай дип яза: «Бинасы гүзәл, төгәл. Янында Бохара, Сәмәрканд мәдрәсәләре үрнәгендә ике катлы бүлмәләрдән торган «Кәрвансарай» исемле бер бинасы бар. Мәчет эченә әйләнәсендә алтын белән Жомга сүрәсә язылган». Бинага 19 йөзгә беренче яртысындагы архитектура чалымнары хас. Мәчет манарасының мәһабәтлөгә хәйран калырлык. Кәрвансарайны биргән вәгъдәләрен кире алып коммунистлар талап алалар. Бүгөн ул мөселманнарга кайтарылган».

1994 елда Габдрахман авылында мәчет ачылды. Моңа кадәр колхоз рәисә Самат Әхтәмов икенче мәхәллә мәчете нигезендә яшәгән Нәгыйм-мулла абый Биккуловтан йорт нигезен мәчеткә, элекке тарихи урынга бирүен үтенә, гаиләсенә колхоз йорты тәкъдим итә. Хужа ризалашмый. Бүгөнгә мәчет башка урында төзелде. Мәчет салу эшен авыл картлары Фахразый Фәрхетдинов, Мәкәрим Шәвәлиев, Гомәр Әхмәткәримовлар башлап жибәргән. Авыл Советы рәисә Н.Мәүлетбаева гыйбадәтханәне

төзүдә ярдәм иткән «Татнефть» берләшмәсе (Ш. Тәхәвәтдинов), Минлебай газ эшкәртү заводы (Х. Камалов), «Иркеннефть» идарәсе (М. Тажиев), РМУ-2, батырма электр жайланмалары үзәк базасы, урман хужалыгы, «Ярыш» колхозы житәкчеләренә авыл халкының рәхмәтен белдерде. Шәхси автомашинасына арба тагып төзү материаллары ташыган Фәхразый Минехан улы Фәрхетдинов, бетоннан монолит манара койган газ эшкәртү заводы эшчесе Инсаф Гамир улы Муллагулов, мәчетнең ихатасын ясаган Равил Шамиль улы Жәләев һәм башкалар үзләренә зур савап алдылар. Мәчетне ачу тантанасында хакимият башлыгы И.В. Гәрәев, шушы авыл егете «Татнефть» берләшмәсе баш инженеры (соңыннан житәкчесе) Ш.Ф. Тәхаутдинов, «Ярыш» колхозы рәисе С.С. Әхтәмов, батырма электр жайланмалары житәкчесе М.С. Янгиров, район жәмәгәт туклануы оешмасы директоры А.З. Гайнетдинова, «Чулпан» акционерлык оешмасы рәисе И.М. Зарипов, Равис Вәлиәхмәтовлар чыгыш ясадылар һәм үзләренә бүләкләрен тапшырдылар. Шагыйрә Энже Мөәминова (1924–2009) дини шигырьләрен укыды. Әлмәт мөхтәсибе Расих хәзрәт Абдрахманов вәгаз сөйләде. Татарстан Диния нәзарәте вәкиле Миннәхмәт хәзрәт Сәгъдиев Габдрахман мәчетенең 49 нчы сан белән теркәлгән хәбәр итте. Мәчетнең проект авторы Наил Зәйнулла улы Фәйзетдинов.

Совет чорында Габдрахман авылында сукуыр Мөхетдин бабай Баһаветдин улы (1889 елгы) озак еллар Корьән укып жөназаларда, никахларда, гаепләрдә катнаша, дини вәгазләр укый, дингә өйрәтә. Безнең көннәрдә Колшәрип авылында указлы имам була. Авылның Хөсәен Хөсәнов кебек динчеләре дә шәригать кануннары башында торган. Элеккеге мәчетнең аен Мөжәһит абый озак еллар үзәндә яшереп саклый. Бүгенге яңа мәчетнең беренче мулласы Югары Мактама авылының Мәкәрим бабай Шәвәлиев, мөтәвәлли Минехан Махиянов. Аннан соң яшьләр Рамис Ханов (1979), Илмир Харисов (1980) имам булалар.

Мәмәт мәчете

Мәмәт авылы районның гүзәл урынына урнашкан. Якынча авылга 1732 елда нигез салына. Рәсми кәһсәләрдә ул 1747 елдан билгеле. Элек Мәмәттә ике мәчет булуы мәгълүм. Жәмиг мәчетләренә берсе 1867-1870 елларда төзелә. Икенче жәмиг мәчет 1911 елда нигезләнгән. 1885 елда һәм 1865 елда мәктәпләр эшләгән. Узган гасыр башында мәдрәсә вазыйфасын Фәтхелгаян мулла Нуретдинов йорты башкарган. Мулла булып торучылар: 1833 елдан Сабит Исмәгыйлев, 1866 елдан Минһажетдин (1843–1931) һәм 1878 елдан Кәшәфетдин (1853–1894) Фәхреддиновлар (алар бөек галим Р.Фәхреддиннең бөртуган абыйлары), монда Кәшәфетдиннең улы Габделсамат 1914 елдан имам мөдәррис, 1911 елдан Фәтхелгаян Нуретдинов, 1912 елдан мәзин Габсаттар Әхмәтжанов һ.б. Яшь Риза Фәхреддин Мәмәт аша

Түбән Чыршылы мәдрәсәсенә укырга йөргән һәм мәчеттә мулла абыйларына еш тукталган. Шактый еллар узып, 1926 елда Мәккәдә узган мөселманнар конгрессыннан кайтучы Диния нәзарәте рәисе мөфти Ризәдинне Мәмәт халкы каршы чыгып, юлдан ук зурлап каршы алган.

Варваринская волостена кәргән Мәмәттә 1910 елда 293 йорт, 729 ират, 731 хатын-кыз, 2024 дисәтинә уңайлы һәм 52 дисәтинә уңайсыз жирләр, 2 су тегермәне, Кичү елгасы булган (Самара губернасының халык яши торган урыннары исемлеген. Самара, 1910 ел).

1938 елларда мәчет манараларын кисеп төшерәләр. Бер мәчетнең ае укытучы Гали ага Нуретдиновта (мәрхүм) бүгенге көнгә кадәр сакланган дип ишеткәннебез бар. Ул турыда хәбәр табалмадык. Мәчетнең берсен клуб, икенчесен мәктәп итәләр. Минһажетдин, Фәтхелгаян, Габсаттар муллалар төрлечә кимсетеләләр. Жаббар Нуретдинов имамлыгын ташларга мәжбүр була. Фәтхелгаян мулла (1889 елда Әлмәт авылында туган), хатыны Минзифа абыстай (1892), балалары Камил (1911), Фәүзия (1913), Кәшиф (1913), Рәшит (1916), Нурия (1920), Тутыя (1924), Бәшир (1927) 1931 елда Чиләбе ягына сөргенгә озатыла. 1937 елда Магнитогорск шәһәрәндә тимерче булып эшләгәндә Фәтхелгаян хәзрәтне кулга алып, мөлкәте конфискацияләнеп үлем жәзасына хөкем итәләр. Әлмәт мулласы Һади Атласовның милли баш күтәрүчеләр оешмасы филиалында эгъза булып торуында гаепләнә. 1958 елда аклана. Минһажетдин мулла Югары Чыршылы (Ленингорск районы) авылында яшәгән улы, имам Гаязетдин Фәхретдиновка күчеп килә, улына кулак муллалар нәселе дип гаеп тагалар. Язуларда Мәмәт авылының икенче мәхәлләсеннән имам Гаязетдин, азанчы Нурмөхәммәт Борһанетдинов мәчет бинасыннан файдаланырга дип 1926 елның 17 июнендә совет белән килешү төзегәннәр. Бу авылда башта үзе, соңыннан улы 1927–1930 елларда имамәтчелек кылган. Әтисе картлык чиреннән һәм коммунистлардан күргән кыргый мәсхәрәдән, йөрәк газабына түзә алмый 1931 елда вафат була, Югары Чыршылыда жирләнгән диләр. Минһажетдин хәзрәт авыл зиратларында сөлес стиләндә кабер ташлары язуы белән дан казанган. Ул туган-тумачалары каберләренә истәлек ташлары, дөрбә куеп калдыра. Бу авылда аларның дустаны, бәлки әле якын кардәше дә булган Магыйжан бабай яшәгән. Ул үз заманының татар милли архитекторы, мөселман гыйбадәтханәләрен матур итеп төзүче белгеч, балта остасы. Аның Әлмәт төбәгендә бер-берсен кабатламаган иҗат жимеше – мәчет биналары күп булган. Магыйжан бабайның исеме халык хәтерәндә саклана. Ул күрше Кичучат авылында да торган. Югары Чыршылы авылында (Ленингорск районы) 1906 елда һәм 1911 елда төзелгән ике мәчетне төзүдә катнашкан. Магыйжан бабай Чупай авылында мәчет манарасы төзегән дип тә сөйләләр аксакаллар.

Дамир Тажи. ӘЛМӘТ АВЫЛЫ МӘХӘЛЛӘЛӘРЕНДӘ МӘЧЕТЛӘР ҺӘМ ИМАМНАР

1990 елның ноябрендә авыл клубына мәчет төзү мәсьәләсе турында сөйләшәргә халык жыела. Жыелышны авыл Советы рәисе Котдус Рахманов алып бара. Көн тәртибенә авыл мөтәвәллиятен төзү, мәчет салырга урын билгеләү, матди ярдәм табу, ревизия төркемен сайлау кебек мөһим бурычлар керә. Мәчетне борынгы бабалары төзөгән иске мәчет урынына салырга дип карар чыгаралар. Ләкин анда Гамир Ялалетдиновның терлек абзарлары, печән салу корылмалары тора икән. Хужа изге нияткә агач корылмаларны алырга ризалаша. Әмма кызганыч ки, авыл Советы бу урынны алып бирә алмый. Бирегә Акташ кирпеч сугу заводынан 10 мең кирпеч китерелгән, кырдан бабайлар нигезгә дип ташлар да жыйган була. Гамир абзый биргән вәгъдәсен кире ала. Явыз бәндәләр, аның терлек абзары капкасын ачып сарыкларын урамга куып чыгаралар. Шуңа авылдашларына хәтерә кала. Югалган жиде баш сарыгы да табылмый.

1992 елда халык тагын зур киңәшмәгә жыела. «Мәмәт» акционерлык жәмгыяте рәисе Раиф Шәфиков мәчетне клуб янына салырга дигән тәкъдим ясый. Мөтәвәллият әгъзалары мәчетне клуб бакчасына салырга дигән фикерне яклап кул күтәрәләр. Әбүбәкер хажы гына бу фикергә кушылмый. Клуб янына төзү материаллары туплана тора. Әмма Әбүбәкер хажига урынның отышсыз булуы гел тынгылык бирми. Әлмәт төбәге милли хәрәкәтә житәкчесе Марсель Зиннәтуллинга мөрәжәгать итеп, бергәләп авылның бөтен урыннарын карап өйрәнәп чыгалар. Авылның иң калку урыны булган мәктәп бакчасының, көн ягында буш яткан жирдә мәчет төзү яхшы булыр дигән уйга киләләр. Авылдан 8 кешелек комиссия төзөп әлегә урынны тагын бер кат карыйлар. Шул урын табылуга комиссия әгъзалары канәгать кала. Ул законлы безнең жир булды дигәндә генә, мәктәп моңа ризасызлыгын белдереп Әлмәт районы жир белән идарә итү идарәсе рәисе Фаил Хәбибуллинга чаң кага. Мөселманнар тагын урынсыз кала. Мәктәп кырына 5 машина силикат кирпеч тә кайтарып бушатылган була. Мәмәтнең ярдәмче хужалыгы СУ-854 таш блоklar, Әлмәт төзү тресты тагын 16 блок бирәләр. 1993 елда блоklarны мәктәп бакчасына кертмәгәч, аны клуб бакчасына куялар. Әбүбәкер хажы ялда вакытта, мәчет төзүне озакка сузмыйча башлап жибәрү өчен Илшат Хәмитов клуб янында фундамент базы казыттырып блоklarны төзә башлай. Әбүбәкер хажы күп аңлашулардан соң, бу эшне туктаттыра. Мәктәп бакчасындагы урында балаларга хоккей корды ачалар. Өнә шул рәвешле изге ният хәл итеп булмаслык башбаштаклыкка, зур низагга әйләнә. Халыкта әкеренләп мәчет салу дәрте сүнә, жыелган кирпичләрнең дә бер өлеше чәчеләп югала.

1994 елда Әлмәт шәһәре һәм Әлмәт районы мөхтәсибе итеп Мәхмүт хажы Гайнулла сайлангач мәмәтлеләрнең күңелендә тагын өмет кабына.

Әбүбәкер хажи, Вәли һәм Миннеәхмәт абзыйлар Әлмәт районы мәгариф идарәсе рәисе Заһид Гамировка мәктәп бакчасындагы урынны мәчеткә биерүләрен үтенеп мөтәвәллият исемненән хат язалар. Әлмәт хакимияте башлыгы Илдус Гәрәев тә, Гамиров та хат белән килешә. Ләкин, Әбүбәкер хажи әйтүенчә «Мәмәт авылыннан моңа каршы кул куйган шикаятъ» бәхәсне тагын кыздырып җибәрә. Әбүбәкер хажи йөрәген тотып өендә ята. Гаиләсе бу эшен ташлавын таләп итә. Бу мәсьәләгә мөхтәсип Мәхмүт хажи да бик нык борчыла, низагны ике як өчен дә уңайлы хәл итү юлларын эзли һәм таба да. Ниһаять 1995 елның апрелендә Әлмәт хакимияте башлыгы урынбасары Рәүф Хәбилов мөтәвәллият әгъзаларын, авыл җитәкчеләрен, мәктәп директорын үзенә чакыртып мөселман кардәшләргә тарткалашу-бүлешүне туктатуларын сорый. Бабайларга сораган урыннарын үлчәп бирергә куша. Милләттәшләр бәхәсне дәвам итүнең мәгънәсезлеген соңарып булса да аңлыйлар. Биш елга сузылган сүз көрәштерүгә нокта куела.

ЦБПО РЭТО (С.Г. Каминский), «Елховнефть» идарәсе (А.Г. Нугайбеков), Су-854 (В.А. Жигаев), Лениногорскидан РСУ (Т.Ә. Мөхәмәдьяров), Чаллы ЖБИ-240 (Р.Ф. Нуретдинов, мулла Фәтхелгаянның энесе Фәттаһның оныгы), КПД (И.Х. Галиев), Кичү нефть эшкәртү заводы (Р.Г. Нәдершин), авыл халкы мәчет төзүдә ярдәмләшә. ЦБПО РЭТО эшчеләре И. Самгин, А. Газизуллин, М. Талипов, Д. Петров, Л. Семенова, М. Усманов, И. Гыйбадуллин һ. б. зур тырышлык күрсәтәләр. Мәчетнең проекты булдыручы тарихчы фотожурналист Самдун Фәхретдинов, проектны эшкәртүче Николай Нечаев һ. б. 1995 елның май аенда мәчеткә нигез салуда Мәмәтнең данлыклы улы, Әлмәт шәһәрнен төзүчеләрнен берсе Социалистик Хезмәт Герое Рәшит Саттаров (1912–1996), Әбүбәкер хажи, Мөдәррис Яббаров, Вәли Камалетдинов, Әхмәт Ямалетдиновлар катнаша. Әбүбәкер хажины мөтәвәллият рәисе итеп сайлыйлар, әмма төзү эшләрен оештыру баштан ук аның өстендә иде. Дөрәс, низаглар аркасында аның абруе нык төшә, аның турында адәм ышанмаслык хәбәрләр тарала. «Бик авырлык белән 10лап кеше мөтәвәллият әгъзалары, карт мулла Исхак бабай Яббаров, мәзин Нурулла Вәлиәхмәтов, мәктәп завучы Гөлнәзирә Галиева тау кадәр җыелган мәсьәләләрне хәл итәргә җыела алдык», – дип искә ала ул.

1997 елның 30 августында Татарстан республикасының мөстәкыйльлек турында Декларация кабул итүенә 7 ел тулган көнне Мәмәт авылында мәчет ачылды. Мәчетнең эче Самдун Фәрхетдиновның шәмаилләре белән бизәлә. Баштан Әлмәтнең икенче мәхәллә мәзине Салих Вәлетдин манарага менеп азан әйтте. Түгәрәк мәйданда Әбүбәкер хажи Коръәннен сүрәләр, вәгазь укып дога кылды. Мөселманнарны котлап

«Татнефть» житәкчесе Ринат хажи Галиев, Әлмәт хакимияте башлыгы Илдус Гәрәев (үзеннән 1 миллион сум сәдака салды), ЦБПО РЭТО начальнигы Станислав Каминский, Әлмәт мөхтәсибәтенен мактаулы әгъзасы Мәхмүт хажи Гайнулла (ул мәчеткә Әбүбәкер хажи исемен бирүне сорады), Мәмәт фермерлык хужалыгы рәисе Раиф Шәфииков чыгыш ясадылар. Тантананы шагыйрь, «Хәзинә» газетасы мөхәррире Нур Әхмәдиев һәм авыл мөгаллимәсе Гөлнәзирә Галиева алып бардылар. Мәмәт-леләрнен шатлыгын уртаклашырга республиканың премьер-министры урынбасары Равил Моратов та килгән иде.

Әбүбәкер Габсаттаров турында берничә сүз. Нәсел шәжәрәсенен бер тармагы, әнисе Сәгыйдә Мөхәммәтфазыл кызы ягыннан мәгърифәтче галим, бөек фикер иясе Габдерәхим Утыз Имәниләр нәселенә барып тота. Әбүбәкер хажиның жәмәгәте Фәнзия абыстай галим Р.Фәхреддин-нәр нәселеннән. Заманында Мәмәт авылында да Совет власте урнаштырып йөрүче активистлар тарафыннан өеннән сөрелеп авыл эчендә кем мәрхәмәт күрсәтсә шул кешеләрдә гаиләсе белән мең нужда күреп яшәгән, берничә мәртәбә совет концлагерына хөкем ителергә Бөгелмә төрмәсенә жибәрелгән, Мәмәтнен соңгы указлы мулласы булса да, төрмәдән кайткач та авылның «кичүчаты» капкасыннан куып чыгарылган Габсаттар мулланың оныгы Әбүбәкер хажи. Әтисе Габделвәлинен атасы Габсаттар мулланы, жәмәгәте Әһәбжамал абыстай, балалары Габдерәшит (булачак хезмәт каһарманы Рәшит Саттаров), Әһиянне төнлә Минабетдин Фәрхетдинов советтан яшереп үзләренә алып кайта. Дини игелекле жаннар бергә жыелып мунчага диеп әзерләнгән бурадан өй кормаштырып бирәләр. Дүрт кеше өчен кысан булса да, кеше өстендә йөрү түгел дип Габсаттар мулла мәрхәмәтле авылдашларына соңгы көннәренә кадәр рәхмәтле булган. Әһиян апа Фәтхелислам дигән кешегә кияүгә чыга, алар озак яшәмиләр. Әһиян апа вакытсыз вафат була. Рәшит исә Ташкент якларына ил гизәргә чыгып китә. Әлмәт якларыннан күчеп килгән бер мулла, аның кем булуы белән кызыксына. Мәмәт мулласы Фәтхелгаянда өч ел укыган шәкерт икәнен белгәч үзләрендә яшәргә, яшь укучыларга сабак өйрәтергә янында калдыра. Шул мулла аны үзенең улы белән югары сыйныфта укыта. Егерме яшьлек Рәшит әти-әнисен сагынып кайта. Туган жиренә ник кайтканына үкенә. Мулла малае баеп кайткан дип авыл Советы вәкилләре чемоданын талап алалар. Ике тапкыр салкын, пычрак подвалга ябып «допрос» алалар. Шпионлык кылып йөрмиме янәсе. Әмма язмыш шаяртуымы бу? Совет империясенә «яраксыз» алдынгы карашлы кешеләрне үтерү белән «кәсеп» иткән НКВД гаскәрләренә хезмәткә килеп элэгә мулла малае Рәшит, сугышта катнаша. 1945 елда Мәмәткә кайтып төшә. Әнисе ачтан шешенеп үлгән була. Рәшит анасын күрергә 10 көн соңга кала. Атасын Маһирә әбигә

өйлөндөрөп янэ Ташкентка бэхет эзлэргэ китэ. 1953 елда нефть башкаласы Әлмэт каласын төзүдэ ташчылар бригадасын житэкклэп төбөк тарихына мөшһүр төзүчө исеме белән кереп кала.

Габсаттар муллага килгәндә, ничек соң ул жәллад балтасыннан котыла алган? Рәшит Саттаровның исән чагында сөйләгәннәре бу сорауга төгәл җавап бирә кебек: «Әтине тоткыннар белән бергә колхоз бәрәңгесен казырга кырга алып китәләр. Әти бәрәңгенең төбөн калдырмыйча казып барганлыктан, башка тоткыннардан артта калган. Жир, икмәк кадерен белүче бит, гел намаз гына укып утырмаган. Тоткын уголовниклар бер төпнә дә казымыйча бәрәңгенең сабагын гына йолкып баралар икән. Совет үзе эшләп ашасын диләр. Барысын да күзәтеп, белеп торган надзиратель, бу хәлгә нык гажәпләнәп шул хакта төрмә житәкчесенә сөйли. «Ник шулай намуслы тырышасың, киләчәгең юк бит», – диләр. Ә ул: «Аллаһы Тәгалә ризыкны жирдә калдыру, юкка сарыф итү өчен бирми. И оланнар, бәрәңге төбөн казымасам гөнаһлы булып идем», дигән. Бу изге кешедер, аны монда тотып гөнаһлы булмыйк дип, коры сөяккә калган, бетләп беткән картны жаен табып өенә кайтарып жибәрәләр. Икенчесендә, болай була. Бөгелмә төрмәсендә 25 мулланы аякларынан түшәмгә бау белән астыралар. Аларга: «Указыгызны ташлыйсыз һәм авылларга совет дәрәсләре укытучылары итеп жибәрәбез. Шуңа риза булмасагыз, шушылай асылынган килеш дөмегерсез», – диләр. Тимер таяклар белән кыйналып тәннәре күгәрәп беткән 24 мулла газәпкә түзмичә мәсхәрәлә тәкъдимне кабул итә. Ә Габсаттар мулла болай ди: «Үтерсәгез үтергез, мин указын ташлар өчен алмадым». Аны да баудан төшерәләр. Арагызда чын мөселман, бер мулла бар икән, – дип иреккә чыгаралар.» Рәшит Саттаров олы абыйсы Габделвәлинең улы Әбүбәкер хәҗи оештырган мәчет төзелешенең нигезенә үз куллары белән таш куеп калдырды. Габделвәли дә рәнҗетелгән кеше. Гаиләсен дүрт баласы белән бергә йортыннан куып чыгаргач, гаиләсен кеше өстендә калдырып Ленинград өлкәсенә такта ярырга китә. Ул Ватан сугышында 1943 елда Калинин өлкәсе Ржев районы Воскресенское авылында алган яралардан вафат була. Ир туганы Габделгазиз да сугышта югала.

Яңа ачылган мәчеттә Әбүбәкер хәҗи бер ел имам хатып булып эшли. Аның урынына Мөдәррис Яббаровны (1926) сайлыйлар. Ул 2005 елда мәрхүм булгач, бу вазыйфа Таһир Фәрхетдиновка күчә. Мәзин һәм имам Шәйәгзам Хәҗиәхмәтов. Мөтәвәллият рәисе Радик Дәүләтшин. Мәмәт авылына нигез салучы Мөхәммәт бабай Әбүбәкер хәҗиниң борынгы бабасы икән. Мөхәммәт – Габсәлам – Бикчүра – Мотатар – Әхмәтҗан – Габсаттар – Габделвәли – Әбүбәкер. Хәҗи туплаган мәчет төзү хәлләре турындагы көндәлек, альбом, документ-хатлар, сызымнар киләчәк буыннар өчен зур истәлек.

Шушы елларда Әбүбәкер хажи тагын бер игелекле гамәл кылды. Лениногорск районы Куакбаш авылы зиратында бабасы Мөхәммәтфазыл мулланың (1870–1950) каберен эзләп табып, шул нәселгә нисбәтле Маһир һәм Гамир Хәсәновлар белән берлектә истәлек ташы куйдырды. Аны авыл халкы Фазыл мулла Котлыбаев дип йөрткән. Фазыл мулланың әнисе ягыннан бабасы күренекле галим Габдерәхим Утыз Имәни (1754–1834) Куакбаш авылында 1822–1823 елларда мәдрәсә салдырып, шунда Гыймадетдин исемле шәкертен хәлфә итеп куйган. Гыймадетдин каллиграфия остасы булган, гарәп, фарсы телләрен дә яхшы белгән. Утыз Имәни әсәрләренең күбесен ул күчәргән. Авыл мәдрәсәсендә бөтен гомере буга хәлфә һәм мөдәррис, Утыз Имәнинең фикерләрен таратучы һәм дәвам иттерүчеләрнең берсе. Ул Габдерәхим хәзрәтнең кызы Бибижамалга өйләнә. Куакбаш авылындагы мәдрәсәдә (бу урында хәзер клуб) баштан Габдерәхим хәзрәт, соңыннан Бибижамал исемле кызының кияве, аннан соң кече уллары Фазыл хәлфәлек иткәннәр. Фазыл яшьли ятим калып, абыйлары тәрбиясендә үсә. Авыл мәдрәсәсендә берәз гыйлем алгач, күршәдәге Түбән Чыршылы мәдрәсәсендә булчак бөек мәгърифәтче Ризәддин Фәхрәддиндә укый. Аның киңәше белән Оренбург мәдрәсәсенә барып гыйлемен арттыра. Үзенең матди хәлен яхшырту өчен казах далаларына китеп балалар укыта. Жак суында байларга йон юганда, тездән гел салкын суда эшләп салкын тидерә. Аяклары гомере буга ревматизмнан интегә. Авылга муллалыкка указ алып кайтып, Керкәле авылыннан Фәгыйлгә өйләнә. Балалары Сәгыйдә, Минегаян, Мөхәммәт. Илдә Совет власте урнашкан чорда, Куакбаштан төрле елларда 40тан артык кеше репрессиягә элгә. Фазыл мулланы, хатынын, балага узган кызы Минегаянны, үсмер улы Мөхәммәтне дә кулаклар дип өйләреннән куып чыгарып сөргенгә озаталар. Бу вакытта кызы Сәгыйдә Мәмәт кешесенә кияүгә киткән була. Берничә елдан Фазыл мулла сөргеннән гаиләсе белән авылга көч-хәл белән кайтып кереп, кеше өстендә яшәргә мәжбүр була. Соңрак улы Мөхәммәт үсеп житкәч, туганнары ярдәмә белән йорт өлгертәләр. Ләкин вакытсыз хатыны үлеп китә, аннан соң кызы Минегаян да озак тормый. Мөхәммәт сугышта һәлак була. Фазыл мулла сөргендә туган оныгы Рәфыйка апа белән соңгы көннәренә кадәр кала. Оныгы Бигәш мәчете мулласы Әбүзәр хажи Хәсәнов жәмәгәте.

(Дәвамь бар)

ПЕРВЕЙШЕЕ УГОЩЕНИЕ

(Продолжение. Начало читайте в № 3, 2024)

Богатые татарские купцы стали желанными гостями на торжествах, устраиваемых в учрежденном в 1804 г. императорском Казанском университете. Самое восточное высшее учебное заведение империи было призвано стать центром науки и просвещения для включавшего Поволжье, Прикамье, Кавказ, Приуралье и Сибирь Казанского учебного округа. Но его ученые видели свою миссию шире – в сближении Европы и Азии. Для диалога между их представителями идеально подходил восточный напиток чай, одинаково чтимый и там, и здесь. И в нем установилась традиция устраивать свои торжественные акты, как бы день открытых дверей для общества с приглашением на них гостей из дворян и чиновников, почетных горожан, родителей студентов, семей педагогов, а также богатых татарских купцов. А в заключение следовали праздничный стол и их угощение вместе с профессорами и студентами непременно чаем. Некоторые видели в этом следование увлечению восточным напитком императора Александра I, подписавшего учредительную грамоту об основании университета. Начало традиции положило торжество с университетским актом, устроенное в новом, третьем в империи, университете совместно с Первой казанской мужской гимназией 9 июня 1805 г. Оно прошло с участием в нём гостей во главе с камер-юнкером Нелидовым из отправлявшегося в Китай особой миссии российского посольства.

Торжество завершилось за праздничным столом с чаепитием. Посол Юрий Александрович Головкин нанес визит в университет отдельно, и не один, а вместе с ориенталистом, знатоком азиатских языков бароном фон Ю. Клапротом. Их встреча с назначенным его директором профессором И.Ф. Яковкиным тоже закончилась за китайским чаем.

*Казанские татары-чаевники из дорожной повести В.А. Сологуба «Тарантас».
Рис. Г.Г. Гагарина.*

С тех пор ни один ежегодный торжественный акт в университете не проходил без чаепитий. Особенно пышно он проводился 5 июля 1814 г. в честь его полного открытия. В счет расходов на угощение «почетных посетителей» включили и цветочный чай.

Приглашения на него для богатых татар впервые выполнили на татарском языке. Этим занимался преподаватель татарского языка Первой Казанской мужской гимназии и Казанского университета, цензор Азиатской типографии в Казани Ибрагим Исхакович Хальфин. Он приходился внуком первого татарского светского учителя-подвижника, родоначальника династии педагогов-просветителей, переводчика Казанского адмиралтейства и учителя татарского класса Казанской гимназии при Московском университете Сагита Айтугановича Хальфина. А отец его, Исхак Хальфин, преподавал татарский язык в Первой Казанской гимназии, передав эстафету ему.

Ибрагим Исхакович Хальфин хорошо знал русский, турецкий, арабский, персидский и латинский языки, выступал цензором, редактором и переводчиком изданий Азиатской типографии при Первой Казанской мужской гимназии. Он издал хрестоматийные книги по татарской старине «Жизнь Джингиз-хана и Аксак-Тимсура» и «История Абуль-гази Багадур-хана о монголах и татарах», и заложил начало изучения татарских рукописных книг. Коллеги признали его первым археографом в изучении татарских рукописных источников и первым из татар удостоили в 1823 г. звания адъюнкта университета. Из всех из них он близко сошелся с профессором К.Ф. Фуксом. В 1822 г. они вместе составили «Инструкцию путешественникам по России для отыскивания отечественных и татарских древностей».

К.Ф. Фукс являлся уроженцем небольшого немецкого городка Герборна, закончил Гёттингенский университет, защитил диссертацию на степень доктора медицины. В 1800 г. он покинул Германию и уехал в далекую Россию. Через пять лет судьба привела его в Казань в качестве врача отправлявшегося в Китай российского посольства во главе с Ю.А. Головкиным. И Фукс решил остаться в ней, получив назначение на должность профессора естественной истории и ботаники в учрежденном здесь новом университете.

В 1819 г. он возглавил кафедру патологии, терапии и клиники, через год его избрали деканом врачебного отделения. В 1821 г. профессор женился. Его супругой стала Александра Андреевна Апехтина, представительница старинного дворянского рода, племянница известного казанского поэта Г.П. Каменева.

Увлечшись этнографией казанских татар, Фукс поселился с семьей в Старотатарской слободе. 1828 г. он купил дом у чаеоторговца Михаила

Александровича Верина, торговавшего на Сенном и Хлебном базарах. Его главным консультантом в изучении татар сделался И.И. Хальфин. И уже в 1814–1815 гг. в начавшихся издаваться в университете «Казанских известиях» последовала серии публикаций Фукса – «Прием гостей у татар», «Курбан», «Сабан», «Рамазан», «Татарский праздник Джин». В 1834 г. он выступил со статьей «Праздники казанских татар» в частном периодическом журнале «Заволжский муравей». Медицинская профессия открыла ему доступ ко многим сторонам жизни татар, которые обычно были закрыты для посторонних. Благодаря этому в неофициальной части «Казанских губернских ведомостей» появились его статьи «Татарская свадьба» и «О татарских женщинах». Газетные и журнальные материалы послужили основой изданной им в 1844 г. в университетской типографии книги «Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях». В учебном мире ее признали первым научным трудом по татарской этнографии.

В книге нашло отражение употребление казанскими городскими татарами чая в будни и праздники.

Прежде всего Фукс заметил, что он является у них обязательным питьем на всех ежедневных приемах пищи, будь то завтрак, обед или ужин. «Обыкновенно пища у богатых казанских татар состоит в следующем. Утром рано пьют они чай и при этом едят маленькие сдобные пирожки с говядиной, называемые перемяджь – подметил он о татарском завтраке. «Чай с маленькими сдобными пирожками, величиною с лесной орех, называемый баурсак», по его словам, завершал и обед, на который подавались «1) пельмени с говядиной и кислым молоком (казан-бикмасы); или плов, из суховаренного сарачинского пшена с изюмом; 2) круглый пирог, называемый балыш, с мясом и сарачинским пшеном; причём подают солёные огурцы; 3) жареный гусь или утка с картофелем; 4) варёная говядина с хреном или с сырою кислую капустою; 5) урюк, сначала обданный варом, и прохладённый». Фукс заключил: «После обеда чай для татар составляет почти необходимость; они уверяют, что надобно непременно его пить для сварения желудка после жирной пищи».

Ужин состоял из пельменей и лапши, после него в богатых татарских домах, заметил Фукс, «в 6 часов вечера снова пьют чай со сливками и с сдобным пирожками, как и утром». В домах мещан и небогатых татар, отметил он, утром «пьют чай с калачами». А вот деревенские «татарские крестьяне», со слов Фукса, предпочитали тогда в ежедневной пище кислое молоко. Но и они, как их городские соплеменники, в мусульманские, народные и семейные праздники не обходились без чая.

Из исламских праздников Фукс выделил главные – приходящийся на десятое число месяца зуль-хиджжа Курбан-байрам, или праздник жерт-

воприношения, и отмечаемый по завершении тридцатидневного поста в месяц рамазан праздник разговения Рамазан-байрам.

В Курбан-байрам непременно готовили еду из мяса жертвенных животных – барана, козла, быка или верблюда. «После обеда каждый идет в гости к родным или знакомым и тут за чаем желают друг другу счастья», – писал Фукс о празднике.

С окончанием месяца рамазан с утра мужчины отправлялись в мечеть на молитву, а после неё – на кладбище, чтобы помянуть умерших. По возвращении оттуда дома их ждал «байрам-аш или праздничное кушанье» с чаем. Считалось, что это праздник лучше проводить в кругу семьи и дарить друг другу подарки, обмениваться праздничными яствами с соседями. «В сей день, так как и оба следующие, татары ходят один к другому в гости, поздравляют с праздником и друг друга угощают», – заметил Фукс.

Из народных праздников, писал он, татары в Казани широко отмечали сабантуй, установленный в честь весеннего сева. «Этот древний народный праздник отправляется каждую весну, и все татары принимают в нём большое участие, – подметил Фукс о сабантуе. – Сабан начинается с пятницы и продолжается целую неделю до следующей пятницы». Фукс был свидетелем, как татары стали приглашать на сабантуй и русских. «Ныне татары в первый раз пригласили русских на свой праздник посредством герольда, имевшего в руке длинную палку, на конце которой веял пестрый платок и ходившего по улицам казанским», – заметил он в своей книге.

В день сабантуя разодетый народ устремлялся на загородный луг, «окружённый с левой стороны холмами, кои покрыты кустарником» и располагавшийся в трёх верстах от города. Здесь на майдане проходили традиционные состязания по борьбе куряш, и праздничные поединки и игры, конные скачки. Пока мужчины состязались, женщины «в некотором расстоянии от главного зрелища» устраивали чаепитие. «В самих кустарниках повсюду видны пьющие чаи татарские жены с детьми, и, если кто хотя мало знаком с семейством, то приглашается на чашку чаю», – делился увиденным Фукс. А после майдана праздник переносился в дома, куда приглашались близкие и родственники, родные и соседи. «После праздника Сабана, отправляемого с наступлением весны, как в самом городе Казани, так и в соседственных татарских деревнях следует другой, называемый Джин», – продолжал он свой рассказ о татарских народных торжествах. Джиен – праздник встреч родственников и смотрин невест отмечался джиенной округой перед сенокосом и приурочивался к открытию летних ярмарок. Но в начале XIX в. он уже перестал проводиться в Казани, а проходил в пригородных татарских деревнях. Фукс побывал на

джиене в одной из них, куда «собралось более 6000 человек» из «шестнадцати окружных деревень и из самой Казани». «Тут наскоро построено было также несколько лавок с пряниками, орехами и проч., но нигде не было в продаже вина», вспоминал он. Зато торговали чаем. Джиен продолжался несколько дней и проходил в посещениях народом ярмарки и угощениях друг друга разными сладостями и чаем. Не зря джиенный сход назывался ещё «базар атнасы», то есть базарной неделей. По вечерам молодёжь собиралась на майдане и устраивала совместные игры и развлечения, где намечались будущие брачные пары.

*Реклама чайной фирмы
«Караван» в татарской
прессе. Начало XX в.*

Не мыслился без чая у казанских татар почти ни один семейный праздник, прежде всего свадьба. «Из всех семейных праздников роскошнее татары празднуют свадьбы. Не говоря уже о богатых и зажиточных, даже бедные жертвуют последним рублем для угощения своих товарищей», — писал Фукс. Он посчитал большим везением, что ему с женой удалось попасть на свадебное угощение в доме невесты. Фуксу удалось договориться, как врачу с одной из вылеченных им женщин, попасть ему вместе с женой на татарскую свадьбу в доме невесты. Она участвовала в ней как гостя, а он получил возможность наблюдать за происходящим за занавеской из соседней комнаты. «Когда собрались все гости, началось угощение чаем. Сколько было принесено самоваров, сколько раз их подогревали.

Хозяйка и ее родственницы разносили чашки на нескольких подносах. Гости пили так аппетитно, что трудно было сосчитать, поскольку чашек пришлось на каждого. Жenu мою попросили ко мне за занавеску, где нас угощали цветочным ханским чаем, — описывал он. — «Напившись чаю, татарки начали лакомиться, и очень деликатно, не хватили с тарелок с жадностью, но брали понемногу; иные лакомства завязывали в узелок в платки, вероятно, для своих малюток».

Но это была только прелюдия к торжественному свадебному угощению. Спустя некоторое время последовал сам свадебный ужин. «Он начался свадебным блюдом: маслом и медом. Подали несколько блюд, из которых на одних было масло, а на других — мед, и огромные подно-

сы с нарезанным белым хлебом их собственного печения, – описывал Фукс. – Каждая татарка брала по куску масла и меда, намазывая на хлеб, кушала с необыкновенным благоговением, как бы в этом кушанье было что-нибудь религиозное или таинственное. Второе блюдо было что-то вроде лапши с бараниной, третье – пельмени, четвертое – пироги длинные с капустой, пятое – такие же пироги с мясом, шестое – пироги круглые с курицей и яйцами, седьмое – сарачинское пшено с рубленой бараниной, восьмое – говядина вареная с луком и красным уксусом, девятое – вареная рыба севрюга, десятое – жареная баранина, одиннадцатое – жареные гуси, двенадцатое – жареная утка, тринадцатое – жареные курицы, четырнадцатое – жареные индейки, пятнадцатое – жареные караси, приготовленные с яйцами, вроде яичницы, шестнадцатое – жареные большие леши, семнадцатое – плов с изюмом и восемнадцатое – пирожное, которого было до восьми блюд. Последнее было сделано все из муки, чрезвычайно жирно и вырезано разными узорами, вроде старинного русского пирожного.

По окончании продолжительного ужина хозяйка принесла из другой комнаты десятки три бумаги, в которые обыкновенно завертывают чай, и раздала каждой гостье по листу; другая татарка несла за нею необыкновенной величины, вроде сенного стога, пирожное, сделанное из разных ядер и фруктовых с медом, маслом и мукой. Такие свадебные пироги присылаются всегда из дома невесты для угощения жениховых гостей. Пирог был разрезан на несколько кусков, вероятно по числу гостей. Пирог начали подавать, начиная со старших, всякая гостья брала по куску и, немного отведав, завертывала в лист бумаги, а потом в платок, чтобы принести свадебный гостинец домашним».

Сам Фукс с женой отведал все кушанья, включая свадебное медовое лакомство, названное им пирожным. «В нашу комнату приносили каждое кушанье, и мы из любопытства, отведывая от некоторых блюд понемногу сделались сыты донельзя», – признавался он.

На следующий день Фукс был приглашен уже на мусульманский обряд заключения брака молодыми и свадьбу в доме жениха. «Комната, куда собирались гости, была совершенно пуста; на ней не было ни одного стула, ни сундука, но весь пол был устлан коврами. До приезда муллы никто из гостей не садился; когда же усадили муллу в переднем углу, а меня подле него, на пол, то и все татары сели на ковры, по-восточному, сложив ноги. Сперва гостям обыкновенно подавали чай, что продолжалось немало времени», – описывал он. Миссия муллы состояла в проведении обряда бракосочетания, происходящего без присутствия молодых. За них от их имени о согласии на брак отвечали близкие. Он заносил в книгу

регистрации брака условия заключения брака и зачитывал посвященные бракосочетанию выдержки из Корана.

Торжественное свадебное угощение напоминало Фуксу угощение в доме невесты. «Первое кушанье было топленое, густое коровье масло и мед, которые подавались отдельно друг от друга в двух блюдах. Каждый татарин брал одним разом на ложку и мёд, и масло и кушал как торжественное свадебное блюдо с большим аппетитом и благоговением. Потом начали подавать и другие кушанья, которые были почти одинаковые с кушаньями на женском пиру и также многочисленны», – писал Фукс.

Чай, по свидетельству К.Ф. Фукса, проник даже в такой семейный праздник татар, как рождение ребенка: «В продолжение нескольких дней к родительнице приходят все знакомые женщины и каждая приносит на зубок так точно, как у русских, – заметил он. – При таких подарках считается необходимостью привезти родительнице чаю и сахару, сколько кто в состоянии, от головы сахару и от фунта чаю, до четверти фунта сахару и до осьмушки чаю».

На татарских праздниках, особенно мусульманских, строго соблюдались запреты шариата в отношении пищи и хмельного питья. Потому в желанный напиток на них превращался чай. Первейшим угощением он становился для татар и на устраиваемых ими званых обедах и ужинах. «Главное угощение татар чай, – писал Фукс. – Отговориться невозможно. Отказом чрезвычайно их обидишь; равным образом, ежели в гостях не выпьешь три чашки чаю и не поешь их десерта». В таких случаях, как заметил он, питье чая становилось и превращалось у них в продолжительную «чайную попойку» для гостей. Особенно преуспевали при этом, по его словам, женщины, у которых «чайная попойка продолжается часа три и по приезде каждой новой гостьи, чай подается всем гостям, не смотря на то, что приехавшие уже выпили с дюжину чашек». Не зря про любовь татарских женщин к чаю говорили тогда в народе: «Научилась пить чай – позабыла пряжу».

На рубеже XVIII–XIX вв. среди татар зародилась традиция приглашения друг друга на чай – «чэйгэ чакыру». Такие званые чаи у мужчин происходили обычно после пятничного утреннего намаза или же ближе к середине дня перед обедом. Женщины же звали к себе на вечерний чай, проводимый перед ужином.

Званые чаи татары устраивали также для нужных людей, прежде всего чиновников. «Богатые татарские купцы приглашают иногда, или, лучше сказать, чаще всего бывают вынуждены приглашать к себе на чай губернатора и других главных чиновников, – писал Фукс в книге «Казанские татары в статистическом и этнографическом отношениях». – Это

бывает в полдень. После чаю тотчас угощают их множеством разных фруктов; потом на закуску подают лучшую икру, и разного рода рыбу, причём в изобилии льётся шампанское, которого однако ж сами хозяева не пьют. Многие мелкие чиновники также пользуются подобным гостеприимством татар».

Угощение чаем у татар Фукс относил к их гостевой церемонии. Но и чаепития совершались по определенным правилам, которые он назвал татарским «чайным церемониалом». Они касались того, что мужчины и женщины принимались отдельно. И существовали отдельные предписания для хозяина и хозяйки по порядку подачи блюд, началу и завершении чаепитий. Этих правил придерживались не только в богатых домах, но и среди простонародья. Угощение чаем у татар связывалось К.Ф. Фуксом с их «самой лучшей чертой» – гостеприимством. «Я также несколько раз бывал в гостях с моим семейством у татар», признавался он, на себе испытав татарское гостеприимство «во всем блеске». «Однажды после обеда мы поехали к знакомому татарскому мещанину, который приглашал нас к себе. Он встретил нас у ворот с большою вежливостию, ввёл в комнаты, и посадил на канапе. Сам он был только в нижнем платье: длинном до колен камзоле и в лёгком бухарском халате; жены его тут не было. Хозяин поставил на стол несколько тарелок с кедровыми орехами, изюмом и проч.; стол покрыт был пёстрой персидской тканью из хлопчатой бумаги», – описывал Фукс один из зимних визитов к татарам. «По прошествии получаса поставили на стол большое блюдо супа, в котором плавали маленькие, продолговатые, похожие на уши пирожки, начинённые рубленным мясом. Мы ели этот суп деревянными ложками (ибо сделанное из металла им запрещено употреблять) и нашли, что вкус его приятен. – описывает он угощение. – Потом подали курицу, мелко изрезанную, с солёными огурцами. В продолжении стола хозяин нам прислуживал; жена его ела потом, особо от нас, в углу комнаты, задёрнувши притом занавески, чтобы мужчины не видали, как она ест. Вскоре после сего подали чай, но без молока: в последние чашки прибавлялась водка». Фукс подметил, что спиртное предназначалось только гостям, которого «однако хозяин наш и не отвеदывал». Провожал Фуков с гостей сын хозяина на санях с пуховыми подушками, для нас приготовленными, «распеваая дорогой татарские песни».

Этот случай он включил в главу «Прием иностранных гостей у татар». Ведь его татары принимали за иностранца.

С таким же радушием встречали татары и его гостей-иностранцев. В конце мая 1829г. вместе с Фуксом татарское гостеприимство испытал на татарских народных гуляньях в честь сабантуя, гостивший в городе

известный немецкий естествоиспытатель, один из основоположников географии растений, географ и путешественник Александр Гумбольдт. Он направлялся в «азиатское путешествие» по Уралу и Сибири для изучения их природных богатств по просьбе российского императора Николая I. Его сопровождали минералог Г. Розе, биолог Эренберг и служитель Зейферт. Они попали на настоящее татарское чаепитие и не удержались от его похвал.

Фукс оказал содействие в посещении домов знакомых татарских купцов преподававшему в 1837–1844 гг. английский язык в императорском Казанском университете британцу Эдварду Турнерелли и совершавшему в апреле – октябре 1843 г. поездку по Центральной России с целью изучения народной жизни прусскому ученому экономисту барону Августу Гакстгаузену. Барон Август Гакстгаузен вместе с Фуксом побывал на званных чаях у богатых купцов Абдрашита и Губейдуллы Юнусовых. «Приняли нас необыкновенно радушно, – вспоминал он об этом в изданных в 1847–1852 гг. своих «Исследованиях внутренних отношений народной жизни и в особенности сельских учреждений России». – Прислуги в доме не было, и нам прислуживали лично сами хозяева и сын одного из них. Около половины двенадцатого нам предложили завтрак, который состоял преимущественно из свежих и сухих фруктов: апельсинов, кедровых орехов, сушёных абрикосов, винных ягод, кишмишу, различных пастил, желе и пр. Затем подали хороший чай с ломтиком лимона в стакане и, в заключение, – роскошную дыню. К этому не давалось ни хлеба, ни печенья – таков, вероятно, национальный обычай. Мы не отказывались ни от какой еды и питья, что было очень приятно нашим хозяевам, и они выразили это протянувши нам, по татарскому обычаю, обе руки и пожимая наши». Под впечатлением чаепития у Юнусовых барон Гакстгаузен напишет, что «татары принадлежат к самым гостеприимным народам России».

Британцу Эдварду Турнерелли выпало попасть на званный обед к главе Татарской ратуши купцу Мусе Апакову. «Он встретил нас тёплым и восторженным приветствием, – делился он воспоминаниями об этой встрече в своей книге на английском языке «Казань – древняя столица ханов. С описанием губернии, к которой она принадлежит, племен и народов, которые ее населяют», изданной им в 1854 г. в родном Лондоне.

Принимал татарский купец на европейский манер, пригласив в комнату, где стояли «столы с различными яствами – пирожными, бисквитами, леденцами столь различных видов, которые только может представить воображение». «Вначале нам предложили чай, который подавался в больших чашках и стаканах, – рассказывал он. – Затем наша группа

принялась за пирожные и бисквиты, леденцы, фрукты и орехи». «Чуть позднее хозяин дома пригласил нас на обед, который был приготовлен в соседней комнате, – писал Турнерелли. – Вначале мы попробовали татарский суп, он носил название «шурпы», и разнообразные пирожки. Трудно понять, из чего они были приготовлены, но лично я подозревал, что из конины – любимого мяса татар. Я скрыл свои догадки от других, хотя все, подобно мне, пытались узнать этот секрет. Затем нам подали плов из курицы, гарнированный рисом с маслом».

Обед закончился тем, чем начинался – чаепитием.

«Чай рассматривается у татар как совершенно необходимый напиток, они уверены, что он облегчает пищеварение поле еды», – пояснял Турнерелли. Он пришел в изумление от исходящего от чая аромата, который «был настолько силён, что заполнил всю комнату». Сильное впечатление на него произвел и его вкус. «Я в жизни никогда не пил такого напитка», – признавался британец. Турнерелли был также в восторге от татарского гостеприимства. Только его смущало «количество прекрасного чая», который надобно было выпить в гостях. «Посетить татарина и не выпить положенного количества чашек чая – значит проявить неуважение к его гостеприимству», – откровенничал он.

Его мнение совпадало с высказываниями Фукса о чае и гостеприимстве татар из его книги «Казанские татары в статистическом и этнографическом отношении». Вслед за ним он отметил, что татарские угощения гостей чаем происходят по принятому у них «чайному церемониалу». Только в отличие от своего коллеги профессора Фукса Эдвард Турнерелли посчитал, что гостеприимство в Казани помимо татар присуще всем казанцам, включая русских и проживающих в ней иностранцев. Ведь многие профессора императорского Казанского университета были из немцев. Об этом им было заявлено еще в изданной в 1841 г. в Санкт-Петербурге первой своей книге «Казань и ее жители», написанной на французском языке.

«Я не знаю другого города в мире, где царило бы такое всеобщее и ежедневное гостеприимство, как в Казани», – высказался он тогда. В такую атмосферу радушия Турнерелли попал с первых дней пребывания в городе. Он оказался здесь в день приезда в него из путешествия по Сибири в июне 1837 г. наследника цесаревича Александра Николаевича. «Назавтра после нашего прибытия был дан большой бал в честь великого князя, – предавался Турнерелли воспоминаниям. – По этому поводу с большой пышностью был украшен зал для танцев в «Русской Швейцарии» – загородном саду для развлечений и прогулок. Представился прекрасный случай увидеть во всем блеске столь новое для меня казанское

общество. Им нельзя было пренебречь, и я торопился узнать это общество». Он пошел на бал вместе с профессором-востоковедом императорского Казанского университета, членом Великобританского азиатского общества в Лондоне Александром Касимовичем Казембеком. Тот представил его своим знакомым из знатных казанцев. Последовало множество приглашений посетить их дома. Так пребывание нового преподавателя в Казани началось с череды визитов вежливости к ним. «Однажды получив его, можно быть уверенным, что двери гостеприимного дома открыты для вас всегда. Вы можете приходить когда вам угодно. В Казани не менее двадцати-тридцати домов, где почти ежедневно безо всякого предварительного приглашения собираются на обед множество персон. Остается выбрать тот, что вам больше по душе», – признавался Турнерелли. Обязательными для него сделалось их посещение в праздничные дни. «Ни в какой другой стране мира нет такого количества религиозных и светских праздников, как в России; подсчитано, что им посвящено более половины года, – говорил он с юмором. – В таком городе, как Казань, общество состоит из людей, более или менее знакомых между собой, поэтому легко высчитать, сколько надобно времени, чтобы все визиты были нанесены, а поздравления высказаны». К этим празднествам добавлялись отмечаемые в русских семьях «дни рождения, именины, годовщины свадьбы, крестины, помолвки и венчания».

Словом, Турнерелли оказался в водовороте казанских праздничных и званых обедов и ужинов. «Почти все дворянские дома чрезвычайно хлебосольны, – отзывался он об их устроителях. – Чем больше сотрапезников за столом, тем более доволен и польщен хозяин. Впрочем, в этих местах цены на продукты столь низки, что гостеприимность стоит не так дорого, как можно представить. Главный и почти единственный расход – это содержание повара, который обходится подчас очень дорого».

Известностью в городе пользовался личный повар военного губернатора, участника Отечественной войны 1812 г. генерала-лейтенанта С.С.Стрекалова. И вполне заслуженно. Слава к нему пришла после устроенного в честь императора Николая I дворянского бала. Ему было поручено приготовление угощений для его участников. И он справился с заданием, показав, что знает толк не только в блюдах русской и европейской кухни, а также в заваривании чая. Ведь император Николай I считался приверженцем чаепития и продолжателем заложенных Павлом I чайных традиций при императорском дворе.

Довольный устроенным в Казани приемом он распорядился возвести в казанском кремле военно-губернаторский дом, где могли бы останавливаться императорские особы, пожелав предусмотреть в нем чайную

комнату. Задуманный Николаем I губернаторский дом будет построен в 1848 г. Но побывать в нём ему не довелось. В августе 1871 г. здесь устроили парадный обед с чаепитием для находившегося в ореоле славы царя – освободителя крестьян Александра II и сопровождавших его сыновей – наследника цесаревича Александра Александровича и великого князя Владимира Александровича.

Случай оценить кулинарные способности личного повара губернатора Стрекалова представилось и Турнерелли. Произошло это на званом обеде, устроенном им «в честь двух английских леди, путешествующих по России и сделавших краткую остановку в Казани». Его пригласили туда как их соплеменника, и он остался благодарным генералу за оказанную любезность и гостеприимство. И все же для Турнерелли самым гостеприимным домом в Казани считал дом профессора Фукса в Старотатарской слободе. Ни один знатный гость не проходил мимо него. У него казанские застолья и гостеприимство хорошо уживались с литературой и искусством. И здесь стараниями жены Фукса Александры Андреевны организовался литературный салон, ставший культурным центром для казанских литераторов и интеллектуалов. В нём проходили литературные вечера и заседания «Общества любителей отечественной словесности», ведущего отсчет с созданного в 1806 г. при университете «Общества вольных упражнений в российской словесности».

Встречи в салоне проводились непременно за чаем, заваренным на европейский, русский и татарский манеры. Угощала им гостей хозяйка дома – Александра Фукс. В сентябре 1833 г. Фуксы приняли у себя знаменитого русского поэта А.С. Пушкина. Прощальным ужином с чаем у них он завершил свое пребывание в Казани, куда заехал по пути в Оренбург.

«Примите, милостивая государыня, изъявление моей глубокой признательности за ласковый прием путешественника, которому долго памятно будет минутное пребывание его в Казани», – благодарил поэт в письме А.А. Фукс. Конечно, сказанное относилось и к Карлу Федровичу. Он был благодарен ему за помощь в сборе материалов по «Истории Пугачёвского бунта».

Профессора Фукса считали душой казанского интеллектуального общества. Он пользовался большим уважением в городе. Это сразу бросилось в глаза будущему известному русскому публицисту и писателю А.И. Герцену, высланному весной 1835 г. из Москвы и направлявшемуся в ссылку в Пермь. По пути ему довелось попасть на званый обед у губернатора Стрекалова, где они и встретились. «Был на большом обеде у одного из здешних аристократов, – рассказывал Герцен в своих автобиографических «Записках одного молодого человека». – Торжественной

процессией отправился «beau monde» в столовую: губернатор с хозяйкой дома вперёд; за ним все в почтительном расстоянии и в том порядке, в каком чиновники пишутся в адрес-календаре». Среди присутствовавших он выделил остроумного доктора, не благоговевшего перед чинами, за просто разговаривавшего с самим его превосходительством. «Этот старичок, весьма весёлый и крошечного роста, лукаво посматривал серенькими глазками, острил в глаза над всеми, шутил, отпускал вольтеровские замечания, смешил двусмысленностями и приводил в ужас материализмом, — отозвался о нём Герцен. — Его все любили, и он всех любил. Это поколение родилось, выросло, занемогло, выздоровело при нём, от него; он не только знал их наружность, но знал внутренности — и ещё больше, нежели наружности и внутренности, — я заметил это по некоторым сардоническим взглядам, от которых пылали некоторые щёчки». Это и был доктор К.Ф. Фукс. Но Герцен отметил лишь внешнюю сторону его живого характера. Он видел его мельком и не знал, что этот веселый и общительный человек, является крупным ученым, нумизматом и краеведом. А познакомиться с ним ближе ему не позволили обстоятельства.

(Продолжение следует)

ТАТАР ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫН ҺӘМ ЭТНИК МӘДӘНИЯТЕН ӨЙРӘНҮ МӘСЪӘЛӘСЕНӘ КАРАТА: СТАВРОПОЛЬ КРАЕНДАГЫ КЕЧЕ БАРХАНЧАК АВЫЛЫ

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенә Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты тарафыннан әзерләп чыгарылган «Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации» белешмәлегендә [Регионы: 2016] Кавказ алдының үзәк өлешендә һәм Зур Кавказның төньяк итәгендә урнашкан, Төньяк Кавказ федераль округы составындагы Ставрополь краенда яшәүче татарларга караган мәгълүматлар да бар. 2010 елда крайда 11795 татар кешесе исәпкә алынган, аларның күпчелеге (1200 дән артык кеше) Ставропольнең үзәндә яши, калганнары Төрөкмән (1580), Ипатово (1460), Нефтекумск (1400), Кочубей (500 тирәсе) районнарына туры килә [Регионы: 2016. Б. 228]. 2020 елга крайдагы татарлар 8354 кеше тәшкил итә.

Бу юлларның авторына 2009 елның жәендә, Татарстаннан бер төркем мәдәният һәм сәнгать эһелләре белән Ипатово районының Кече Барханчак авылында булып, Сабан туе бәйрәме уздыруны оештырышып йөрергә туры килгән иде. Бу төбәктәге бердәнбер чиста татар авылын күрү, сирәк кенә безгә таныш булмаган сүзләр дә кушкалап, мишәрчәгә тартымрак итеп, ләкин саф татарча сөйләшүче милләттәшләребез белән аралашу, сыйларыннан авыз итү, юл уңаенда зиратка да кереп авылны әйләнү, Кече Барханчак халкының да, Казан кунакларының да биредә байтактан уздырылганы булмаган бәйрәмне «уятырга» тырышып жилкенүләреннән туган рәхәт хиссият әле дә күнелдә. Авыл халкы бәйрәмнән соң да таралышырга ашыкмады, Татарстанның халык артисты Зөһрә Сәхәбиевадан мөнәжәтләр әйттереп, өлкәннәр үзләре мөнәжәт әйтеп, җырлашып утырдылар. Шунда Кече Барханчакның телдә йөргән тарихы бәян ителде. Бу мәкалә Кавказ итәгендәге татар авылында туган кызыксынулар кузгаткан эзләнүләр нигезендә язылды.

Хәзерге Ставрополь крае территориясенә Идел-Урал буе татарлары Рус-төрөк сугышы тәмамланып, Күчүк Кайнарҗа солыхы (1774 ел) буенча Россиянең яңа чикләре билгеләнгәннән соң күчәрәп утыртыла башлый. 1782 елда императрица Екатерина II хөкүмәте бу төбәккә илнең үзәк губерналарыннан крестьянналар күчәрү турында фәрман кабул итә. Әлегә процесс XIX йөз буена бара, 1861 елгы реформадан соң аеруча киң колач ала. Кече Барханчакка татарларның күчәрәп утыртылуы Ека-

терина II нең 1788 елгы махсус Фәрманы нигезендә тормышка ашырыла. Зирәк һәм еракка карап эш итүчән патшабикәнең бу адымы, шиксез, Төньяк Кавказ итәге далаларының элек-электән төрки күчмәләр жире булуы исәпкә алынып, бу төбәк аша көнчыгыш илләре белән сәүдә юллары үтү сәбәпле, сәүдә кәрваннарын юлбасарлардан саклау ниятеннән эшләнә. Фәрманда яңа нигезләнәчәк авылга Вятка һәм Казан губерналарының Малмыж өязе Арбар авылыннан, Мамадыш өязе Кирмән, Тәтеш өязе Чирмешән авылларыннан, Спас, Зөя, Цивильск өязләреннән 26 крестьян гаиләсе күчерелергә тиешлеге әйтелә. Бу мәгълүматлар Кече Барханчак авылы мәктәбе тарих укытучысы Люция Хәбибуллаеваның «Мой аул» китабыннан [Хәбибуллаева: 1998] алынды. Люция Рафикъ кызы Измайлова (никахына кадәрге фамилиясе), туган авылы тарихын әле студент елларында ук өйрәнә башлап, университетны тәмамлаганда язган диплом эшен соңрак яңа документлар, авылдашларының истәлектләре, газета-журнал төпләмәләрендә чәчелеп калган язмалар белән тулыландыруын дәвам итеп, «История аула Малый Барханчак» исемле электрон факультатив дәрес программасы да әзерли. Шушы авылдан чыккан милләттәшәбез – 1990 нчы елларда Татар ижтимагый үзәгенең Лениногорск бүлегә рәисе Ринат Вильданов «Шәһри Казан» газетасында, туган авылы белән таныштырып, аны «Ставрополь төбәгендәге татарларның «башкаласы» [Вильданов: 1994] дип зурлап тәкъдим иткән булган. Татарстаннан еракта татарлыкларын саклап яшәүче авылдашлар тарафыннан туган төбәкләрен танытуга шул рәвешле өлеш кертелгән. Татарстан ягыннан булган кызыксынуларга килгәндә, иң әүвәл Л.Ш. Арслановның «Татары Нижнего Поволжья и Ставрополя (Язык. Фольклор. Словарь)» хезмәте [Арсланов: 1995] турында әйтеп китү зарур. Бу китап дөнья күргәннән соң узган еллар эчендә ил-җәмгыять тормышында гаять зур үзгәрешләр булды. Иң уңай күренешләрнең берсе, һичшиксез, республикадан читтә яшәүче милләттәшләребез белән дәүләткүләм дәрәжәдә багланышлар булдырылу. Татарстан Республикасы ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институты (ул вакытта Татар энциклопедиясе институты) әзерләп чыгарган иллюстрацияле очерклар җыентыгында бу турыда «1992 елгы ТР Конституциясенең 14 нче маддәсе һәм «Россия Федерациясенең дәүләт хакимияте органнары белән Татарстан Республикасы дәүләт хакимияте органнары арасында эшләр һәм вәкаләтләр бүлешү турында»гы 2007 ел 24 июль Шартнамәсе нигезендә республика хакимияте органнары, шулай ук иҗат берлекләре һәм ижтимагый оешмалар Татарстаннан читтә яшәүче татарларның мәдәниятен, телен үстерүгә һәм милли үзенчәлеген саклауга булышлык итәләр» [Республика Татарстан: 2010. Б. 56] дип нәтижә ясала. Татарстаннан читтә тупланып яшәү-

Ф.Р. Бәдретдинова. ТАТАР ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫН ҺӘМ
ЭТНИК МӘДӘНИЯТЕН ӨЙРӘНҮ МӘСЪӘЛӘСЕНӘ КАРАТА:
СТАВРОПОЛЬ КРАЕНДАГЫ КЕЧЕ БАРХАНЧАК АВЫЛЫ

че татарларның милли-мәдәни тормышы 2010 елда 4 вәкаләтле, 4 даими, 2 сәүдә һәм 10 сәүдә-иқътисади вәкиллек тарафыннан оештырылса, хәзерге вакытта ТР хөкүмәте, РФ субъектлары белән килешүләр төзеп, аларга шул төбәкләрдәге татар халкының телен саклау һәм мәдәни ихтыяжларын канәгатьләндерү турындагы пунктлар кертеп, инде 5 вәкаләтле, 5 даими вәкиллек, 1 вәкиллек, дистәдән артык сәүдә-иқътисади вәкиллек аша элемент тотта, Бөтендөнья Татар Конгрессы Башкарма комитеты РФ субъектларындагы һәм дөньяның төрле илләрендәге 300 дән артык милли-мәдәни оешманы берләштереп, шулар аркылы ярдәм күрсәтә, һәртөрле эш алып бара.

Татарстан хөкүмәте һәм БТК Башкарма комитеты тарафыннан республикадан читтә тупланып яшәүче татарларга күрсәтелгән игътибардан Кече Барханчак кебек башка халыклар арасында ялгыз диярлек яшәп ятучы авыллар да мәхрүм түгеллеген искәртик. Татар Конгрессы Башкарма комитеты житәкчесенәң РФ төбәкләрендәге татар ижтимагый берләшмәләре белән эшләү буенча урынбасары Марс Тукаевның бу якларда булып кайту тәэсирендә язылган һәм «Ватаным Татарстан» газетасында басылып чыккан «Ставропольдә татар утраулары» мәкаләсендә сәфәрнең максаты: «...Ставрополь краенда яшәүче милләттәшләребез белән элемент урнаштыру, моңа кадәр ишетеп кенә белгән татар авылларын үз күзеге белән күрү иде» [Тукаев: 2006], – дип аңлатыла. Һәм элемент урнаштырыла. Авыл мәктәбе белән бергә район үзегә Ипатоводагы Сәнгать мәктәбен дә бик яхшы билгеләргә генә тәмамлаган талантлы бала Гөлчәчәк Хәбибуллинаның Казандагы югары уку йортларының берсенә конкурстан тыш кабул ителүе – шул игътибар һәм багланышлар урнаштырылуның кечкенә бер мисалы. Соңгы дистә ел эчендә Кече Барханчакка Татарстаннан журналистлар, мәдәният-сәнгать әһелләре баргалап тора, ТНВ каналыннан авыл турында телевизион тапшыру да әзерләп күрсәтелде.

Шушы урында Ставрополь ягындагы туган якны өйрәнүчеләрнең һәм Татарстандагы туган якны өйрәнүчеләрнең эзләнү юлында «очрашып», уртак «табыш»ка тап булулары һәм һәр ике якның үзләренә билгеле булган мәгълүматларны киңәйтү, тирәнәйтүе турында әйтергә кирәктер. «Ватаным Татарстан» газетасыннан Марс Тукаев язмасындагы: «Кече Барханчак авылы Екатерина II указы белән 1788 елда Казан һәм Вятка губерналарынан 26 татар гаиләсен төбәккә күчерү нәтижәсендә корыла. Бүгенге көндә Әстерхан өлкәсе архивында сакланган әлеге документта бу татарларның Мамадыш өязенәң Кирмән һәм Малмыж өязенәң Арбар авылы кешеләре булуы әйтелгән, ир кешеләрнең исеме һәм фамилиясе язылган» [Тукаев: 2006] дигән юлларны укыганнан соң, тумышы белән Балтач районы Арбор авылыннан булган язучы, туган якны өйрәнүче,

Балтач районы энциклопедиясен төзегән, инде байтактан туган авылы тарихын туплау белән мәшгуль Гарифжан Мөхәммәтшин үзе туплаган мәгълүматларга кабат күз сала. «Арбар», шиксез, хәзер Татарстанның Балтач районына керүче Арбор авылы. Әстерхан өлкәсе дәүләт архивында сакланучы әлеге документта Малмыж өязе Арбар авылынан булган Рахманкул Миңлебаевның хатыны һәм Хәйбулла, Сафиулла, Фәйзулла атлы ир балалары белән күчерелүе исемләп әйтелә. Югары Әлкидән Давыт Сөләйманов исеме аерым атала.

Г.Мөхәммәтшин туган авылы тарихына багышланган «Урбар» китабында: «...1795 елгы мәгълүматларда Себе Усад авылынан 50 яшьлек Рахманкул Миңлебаевның хатыны һәм 6 баласы белән, 39 яшьлек Гали Тойчинның хатыны һәм 6 баласы белән, 43 яшьлек Усман Янсаевның хатыны һәм 2 баласы белән Кавказ наместничествосына (ул чакта губерналар шулай аталган) күчеп китүе турында язылган. Минне «Ни өчен инде төпләнгән нигезләрен калдырып ул газаплы елларда шундый ерак чит якка күчкән икән болар?», «Аларның андагы язмышлары нинди булды икән?» дигән сораулар тынгысызлады» [Мөхәммәтшин: 2013. Б. 25] дигән юллар бар. Авыл исемең «Урбар», «Арбар», «Арбор» рәвешендә язылуына гажәпсәнәсе түгелдер, ә менә «Себе Усад» атамасына килсәк, автор Арбор кешеләренен инеш арьягына күчеп, пүчинкә ясап утырулары, аның рус чиновниклары биргән исем белән «Починок сам себе усад», кыскача «Себе Усад» яки «Усад» булып йөрүе турында яза. 1740 елгы ревизиядә Арбор һәм Себе Усад авыллары аерым авыллар булып теркәлгән. Еракка күчкәнчеләр Арборның менә шул пүчинкә өлешендә яшәүчеләр булып чыга.

Гарифжан ага Мөхәммәтшин, жепнең очы күренгәч, тиз генә эләктереп, Кече Барханчак мәктәбенә хат язып сала, урта мәктәп директоры Гөлфинур ханым Хәбибуллинадан җавап килгәч, каршы як белән телефоннан элемтәгә керә, алар киңәше белән Әстерхан өлкә архивына мөрәжәгать итә. Архив материаллары Арбордан киткән өч гаиләнең шул 26 гаилә арасында булуын раслый, өстәп шунысы да билгеле була: салымнарын түли алмаган, бурычка баткан чарасыз гаиләләр күчкәнчеләргә дучар ителгән икән. Жирле тарихчы күчкәнчәннәрнең яңа урында мең газап белән төпләнүләрен, кире үз илләренә кайтаруны сорап, губернаторга мөрәжәгать итүләрен, качып та карауларын, берничә балаларының үлүен бәян итә. Ләкин рөхсәт булмый.

Төрле чорларда Ставрополь краена Пенза, Рязань, Саратов, Сембер һәм Казан губернасынан татарлар килү дәвам итә. Көнчыгыштан төрекмәннәр килеп кушыла. 1790 елда Кавказ казна палатасы исемлегендә авылда татар милләтеннән булган 301 ир-ат теркәлгән. 1861 елдан соң авыл Саратов, Сембер, Тамбов һәм башка губерналардан күчеп килгән татар крестьян-

Ф.Р. Бәдретдинова. ТАТАР ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫН ҺӘМ
ЭТНИК МӘДӘНИЯТЕН ӨЙРӘНҮ МӘСЪӘЛӘСЕНӘ КАРАТА:
СТАВРОПОЛЬ КРАЕНДАГЫ КЕЧЕ БАРХАНЧАК АВЫЛЫ

нары хисабына үсә. Килгән халык иң беренче эш итеп салам, мал тизгә һәм балчык кушып сугылган саман кирпечтән йорт-каралты төзөргә һәм чәчү өчен жир эшкәртәргә тиеш була. Аларга, кышын өйдә жылыны, кайнар дала жәйләрендә жиләслекне саклый торган саман сугарга өйрәнүдән башлап, бик күп яңа һөнәрләр үзләштерергә туры килә. Эш кораллары, чәчүлек орлык, киём-салым житешми. Төрле жирләрдән күчеп килүчеләренң үз араларында да уңайлы жирләр, куалап алып кителгән терлек һәм атлар өчен, башка сәбәпләр белән дә низаглар чыгып тора. Яңа килүчеләр күп очракта хөкүмәтнең рәсми рөхсәтеннән башка гына төпләнә. Жир алу өчен алар төрекмән яки нугай булып языла. Авыл халкы алдына Ставрополь губернасындагы гаскәрне икмәк белән тәмин итү бурычы куелу сәбәпле, ир-атлар хәрби бурыч үтәүдән азат ителә.

Ставрополь шәһәрәннән 150 км ераклыкта, төньяк-көнчыгыш тарафта урнашкан Кече Барханчак авылын чыннан да хөкүмәт фәрманы белән күчерелгән гаиләләр нигезләгәнме? Бу тирәләрдә анарчы утрак тормыш булмаганмы? Язучы һәм тарихчы Фәүзия Бәйрәмова Кавказның төньяк итәгендә татар эзләрен табу ниятеннән Карачай-Черкес Республикасы һәм Ставрополь краена сәфәр кылып, Кече Барханчакны махсус барып күргәннән соң язылган «Кафтау итәгендә татарлар» мәкаләсендә бу мәсәләгә үзгәрәк караш белдерә: «Нугайлар бу авылны «Баргымчак» яки «Баргынчак» дип атыллар икән, бу аларда кеше исеме булырга тиеш. Шунысын да әйтеп үтәргә кирәк, авыл башында иске нугай зираты бар, авыл эчендә дә нугай зираты булган, татарлар бирегә килгәндә анда 200 еллык кабер ташлары торган. Димәк, татарлар бирегә буш жиргә килеп утырмаганныр, биредә инде татар-нугай авылы булган, ул турыда мөселман кабер ташлары сөйләп тора» [Бәйрәмова: Электрон ресурс]. Ф. Бәйрәмова, игътибарны авыл тирәсендәге татарлар «түбә» яки «таулык» дип йортта торган ачылган һәм ачылмаган скиф курганнарына юнәлтә, Кече Барханчак авылы тирәсендә дә кайчандыр татар-нугай шәһәрләре булган булырга тиеш дигән фараз әйтә. М. Тукаев искәргәнчә, «бу төбәктә татарлар килмешәк түгел. Әлегә урыннар – Алтын Урда, аннан соң Ногай Урдасы жирләре. Крайның күп кенә торақ пунктларының исемнәрендә, елга-инешләренң атамаларында шул чорларның чагылышын күрергә мөмкин» [Тукаев: 2006]. Кече Барханчак үзе без – татарстанлылар күзлегеннән сусыз авыл санала, нибары берничә чишмәсе, чишмә суыннан жыелган буасы бар. Хәзер яшеллеккә төрөнәп, чәчәкләргә күмеләп утырган бу авылда элек, дала халыкларына хас булганча, йорт тирәсенә агач утырту гадәте булмаган. Зиратлары да, дала ягы төбәкләрендәгечә, таш диварлар белән әйләндереп алынган.

Революциягә кадәр Кече Барханчак авылында өч мәхәллә – өч мәчет була, бер мәчет каршында мәдрәсә эшли. Мәдрәсәдә ислам дине

нигезләре белән бергә, гуманитар фән буларак, туган тел дәресе укытыла, дәүләт администрациясе моңа каршы килми. Гомуми белем бирү предметларыннан арифметика, матур язу, жыр, кул эшләре һәм рус теле дәресләре керә. Моннан тыш 1905 елда рус телендә белем бирүче ике еллык дәүләт мәктәбе ачыла. Дини бәйрәмнәр зурлап үткәрелә, алардан тыш чәчүгә кадәр уздырылучы Сабан туге, печәнгә төшкәнче 3–5 көнгә сузып уздырыла торган Жыен авыл хәтерендә әле дә яхшы сакланган. Корбан чалу бәйрәме (Корбан гаетеннән аермалы буларак, ул, мөгаен, мәжүсилектән калган йолага нисбәтледер – кырга чыгып, мал чалып, аш пешереп уздырыла), Каз өмәсе шулай ук бәйрәм төсен ала. Туйлар бик зурлап, яучылап үткәрелә. Безнең яклардагы татар туеннан аермасы шунда: никахтан соң кәләшне кияү йортына мылтыктан өч тапкыр атып озаталар, кияү йортында ике залп белән каршы алалар.

Кече Барханчак авылында йортлар, борынгы татар авылларындагыча, жыен-жыен булып төрле урынга чәчелеп, тәртипсез урнашмый, баштан ук планлы рәвештә, урамның ике ягына тезелә. Еш кына туганнар бер тирәгәрәк урнаша, берничә туган кайвакыт, бер хужалык хасил итеп, бер ишегалдында, аерым йортларда яши. Крестьян хужалыгы гадәттә ике өлештән тора: алгы өлеш – йорт үзе, амбарлар, мал абзарлары урнашкан чиста ишегалды һәм арткы өлеш – ыңдыр ягы, анда кайвакыт мунча да була. Хәллә хужалыкларда мал абзарларына аерым ишегалды бүленә. Йортлар саманнан, таштан, читәннән төзелә, эчтән-тыштан акшарлана. Бер түбә астында, уртада өйалды калдырып, кара-каршы салынган йортлар да була. Революция алдыннан авылда өч кибет, алты жил тегермәне эшли. Кече Барханчак бай авыллардан санала. Авылның олылары, үзләре дә әүвәлгеләрдән ишетеп-белеп калган буенча, игенчелек өчен шартлар кырыс булса да, халыкның чәчеп-урып, күпләп мал асрап, көйле, мул тормыш белән яшәвен баян итәләр. Кече Барханчакның хаж сәфәренә чыгарлык хәллә кешеләре булган, өлкәннәр хәтерендә Сөләйман, Хәлиулла, Ильяс, Исмагыйль, Якуб хажиларның исемнәре сакланган.

Авылның Октябрь революциясеннән соңгы тормышы тулаем ил тормышыннан аерылгысыз дияргә мөмкин. Революция, сыйныфлар көрәше белән узган даулы еллар, мәчетләр ябылу, хәллә крестьяннарны кулаклар дип районның үзәндә үк оештырылган махсус зоналарга күчерү – барысы да шуңа мисал була ала. Яңа тормыш белән килешмәүчеләргә Себергә сөрелү яный. 1924 елда авылда дүрт Жир эшкәртүчеләр ширкәте оештырыла: «Пролетарийлар», «Кызыл таң», «Община», «Коммунизм юлы». Дүрт ширкәتكә ике тракторлары була. Авыл өч тапкыр – 1921, 1933, 1946 елларда көчле ачлык кичерә. Беренче колхоз 1929 елда төзелә, колхозны оештыручыларны исемләп хәтерлиләр: Бәдретдинов Минач һәм Абдулла-

Ф.Р. Бәдретдинова. ТАТАР ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫН ҺӘМ
ЭТНИК МӘДӘНИЯТЕН ӨЙРӘНҮ МӘСЬӘЛӘСЕНӘ КАРАТА:
СТАВРОПОЛЬ КРАЕНДАГЫ КЕЧЕ БАРХАНЧАК АВЫЛЫ

ев Шакир. Беренче рәис – Чәршәмбаев Хәбибулла. Колхоз ат һәм кул көче белән яши, чәчү һәм урып-жыю кебек кызу эш вакытларында крестьян хужалыкларына техника белән МТСлар булыша. Алар таратылганнан соң, колхозга 3 комбайн, 6 трактор һәм 2 автомашина бирелә. Сугышка кадәр колхозда мөгезле эре терлекләр саны 120 баш исәпләнә, шулардан савым сыерлар 60–70 баш тәшкил итә, ит-йон сарыклары 2000 гә, каракүл сарыклары 800 башка житә. Уңышны жыйнап алганнан соң, колхоз бодай, тары, солыны һәр хужалыкка 1 эр тоннадан өләшә. «Мой аул» китабында Рауза Ногманова сүзләреннән әтисенәң – колхозның иң алдынгы чабанының – үзләренә тигән иген уңышын ишегалларына дөя жигеп, йөк арты йөк ташып торганы мисал итеп китерелә. Менә шулай яшәп киткән күмәк хужалык 1970–80 нче елларда миллионер колхоз булып таныла. Балтач районының актив авыл хәбәрчесе Рамазан Фәрзиев «Урбар» китабындагы табышларны «Ватаным Татарстан» газетасы укучыларына бәян итеп: «... 30–35 еллар элек игенчелектә һәм терлекчелектә алдынгы фәнни алымнар, яңа интенсив технологияләр кулланып зур хезмәт нәтижеләренә ирешкән Ставрополь краеның Ипатово районы хезмәтчәннәренәң эш алымнарын – «ипатоволылар методы»н пропагандалау буенча радио-телевидение, газеталар күп язды, күп сөйләде. Бу – төбәк белән генсек, сонрак илнең беренче президенты булачак Михаил Горбачев идарә иткән дәвер иде. Эшләрен бөтен илгә үрнәк итеп куярдай нинди булдыклы кешеләр яшәгән соң бу төбәктә? Баксаң, илне иген игәргә, терлек асрарга өйрәтеп яткан, Союз күләмендә дан казанган Ипатово районының иң алдынгы Будённый исемендәге колхозының үзәге Кече Барханчак авылында үзләренәң үк ерак бабалары – авылның беренче «казыгын кагучылар» сафында булган Арбор дөвамчылары да яшәп яткан икән...» [Фәрзиев: 2013], – дип яза. Шунысын да искәртеп үтик: бу мәкалә дөнья күргән 2013 елда ул колхоз яшәүдән туктаган, без килеп күргәндә Кече Барханчак урамнарына «миллионер» вакытта мул итеп түшәлгән асфальт юкарып чөрдәкләнгән, шул чорда салынган мәктәп һәм мәдәният йорты, көнкүреш биналары шактый ук таушалган хәлдә иде инде. Колхоз жирләре игенчелек белән генә шөгыльләнүче инвесторлар кулында диделәр. Хәзерге вакытта авылда «Барханчакское» ЖЧЖ, «Степной маяк» нәсел үрчетү совхозы эшчәнлек алып бара.

Илнең барлык төбәкләрендәгечә, Бөек Ватан сугышы елларында авылның корал тотардай ир-атлары фронтка алына, ике йөздән артыгы ил өчен башларын сала. Түбән Барханчак халкына немецлар оккупациясендә кичерергә туры килә. Бу көннәр халык хәтерендә эле. Немецлар авылга 1942 елның 2 августында керә. Алардан ике генә атна элек чигенүче совет солдатлары узган була. Оккупантлар халыкны солдат яки командир

юк ителгән, яисә корал югалган очракта ни буласын әйтеп, алдан ук кисәтеп куялар. Алар авылның һәр йортында диярлек урнашалар, халыкка жәбер салмыйлар. Клуб булып хезмәт иткән бинаны мәчет итеп кайтарырга рөхсәт ителәр. Төрле кеше төрле вариантта бер вакыйганы телгә ала: оккупация чорында авыл читендә совет әсирләрен төнгелеккә тутаталар. Авылның өлкәннәре аларның яннарына барып, авыр яралы ике татар солдатын, «туган тиешле кешеләребез» дип, ялварып алып калалар. Аларны бөтен авыл тәрбия итә, хәлләре өметсез күренгән солдатларның икесе дә исән кала, 1943 елда, үзбезнекеләр килгәч, алар гаскәр белән китәләр. Шуннан соңгы язмышлары билгесез.

Кече Барханчактан тыш татарлар тагын Түбән Барханчак, Югары Барханчак (татарлар аны Баш авыл дип йөртәләр), Йосып Колак, Төрөкмән районының Куликовы Копани һәм Летняя Ставка (район үзәге, татарлар аны Астаука дип атап йөртә), Чур, МашкакКолак, Иделбай авылларында да яши. Соңгы вакытларга кадәр татарлар арасында катнаш гаиләләр сирәк күренеш булган. Мәкаләнең башында Кече Барханчак саф татар авылы дип тәкъдим ителде. Саннарга караганда, бу дәрәжәгә бик үк туры килеп бетмидер дә, бәлки. Моннан чирек гасыр элек, мәсәлән, 1302 кешедән татарлар – 1178, руслар – 47, төрөкмәннәр – 44, әзәрбайҗаннар – 10 кеше тәшкил иткән, тагын бурят, поляк, карачай, черкес, әрмән, балкар, нугай миллиәтләреннән булган берничә кеше исәпкә алынган. 2006 елда урта мәктәптә 280 бала укыган, укучыларның 80% татар балалары булган. 2023 елгы мәгълүматлар буенча, авыл халкының (1075 кеше) 89% – татарлар. Уку-укыту рус телендә алып барылса да, шөбһәсез, бу – татар авылы. Татар рухы һәр урында сизелеп тора. Өйләрдә татарча сөйләшәләр. Иң матур урамнарының берсе – Муса Жәлил урамы. Кече Барханчакта язып алынган шигъри тизмәләр дә биредә татар рухының хөкем сөрүен раслый:

Туган авылым – минем йөрәгем,
Талдырмады бер дә беләгем.
Килеп бер көн сезне ташлап китсәм,
Барханчагым – сезгә бүләгем.

Авыл читендәге тау битендә
Дулкынланып үсәдер үлән.
Икмәкләр дә бигрәк тәмле бездә,
Әллә үскәнгә догалар белән?

Ләнәйкәдә туйлар уйный идек,
Шундый матур иде атлары.
Кайда гына качып калды икән
Гомеремнең асыл чаклары.

Ф.Р. Бәдретдинова. ТАТАР ДИАСПОРАЛАРЫНЫҢ ТАРИХЫН ҺӘМ
ЭТНИК МӘДӘНИЯТЕН ӨЙРӘНҮ МӘСЪӘЛӘСЕНӘ КАРАТА:
СТАВРОПОЛЬ КРАЕНДАГЫ КЕЧЕ БАРХАНЧАК АВЫЛЫ

Казаннарда симез итләр пешә,
Табалардан күмәчләр төшә.
Ак тиреләр жәеп бусагага,
Ашлы йортка яшь килен төшә.

Кунак булып киткән чагымда да,
Авылымны бигрәк сагынам.
Шул чагында әйтәм, рәнжемәгез:
«Илегез ямьсез, балам, суыгыз тәмсез,
Барханчакка күңелем талпына».

Хәзер яшьләр зарланьрга итә,
Яшәү кыен дип авыр сулуй.
Әллә авырлыклар күргәнгәме,
Мин тормышны жәннәт дип уйлыйм.

Туган авылыма шатлык төште –
Газ мичендә тәмле аш пеште.
Мескен ир халкына бәхет килде –
Кулларыннан балталар төште.

Артык байлык дигән – ул кул кере,
Байлык артларыннан чапмагыз.
Иң зур байлык, балам, татулык ул,
Бер-берегезне, зинһар, какмагыз.

Яшүсмерләр, бу әйтелгән сүзләр –
Ата-бабалардан эманәт.
Авылдагы булган бар байлыкка
Итегез сез, зинһар, канәгать.

Авылыма телим иминлекләр,
Утлар чыгып, сулар басмасын.
Ходай саклар, балам, онытмасак,
Әбибабайларның догасын.
Амин, ярабби.

Чыганаclar һәм әдәбият

1. Арсланов Л.Ш. Татары Нижнего Поволжья и Ставрополя (Язык. Фольклор. Словарь). Наб. Челны: КАМАЗ, 1995 – 192 с.
2. Бәйрәмова Ф. Кафтау итәгендә татарлар [Электронный ресурс]. Режим доступа: <http://mtss.ru/forum/viewtopic.php?t=2264> (дата обращения: 17.02.2024).

3. Вильданов Р. Анда да үзөбезнең татарлар // Шәһри Казан. 1994. 15 гыйнвар.
4. Мөхәммәтшин Г. Урбар. Казан: ПИК «ИделПресс», 2013. – 720 б.
5. Регионы компактного проживания татар в Российской Федерации: справочник. Казань: ОП «Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ», 2016. – 336 с.
6. Республика Татарстан: Природа, история, экономика, культура, наука. Казань: Институт татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2010. – 194 с.
7. Республика Татарстан: Природа, история, экономика, культура, наука. 2-е изд., доп. Казань: Ин-т татар. энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2015. – 194 с.
8. Тукаев М. Ставропольдә татар утраулары // Ватаным Татарстан. 2006. 1 сентябрь.
9. Фәрзиев Р. Китапта авыл тарихы // Ватаным Татарстан. 2013. 26 ноябрь.
10. Хабибуллаева Л.Р. Мой аул. ГП Ипатовская районная типография, 1998 – 82 с.

ТӨМӨН ӨЛКӘСЕ ВАГАЙ РАЙОНЫ ТАТАР ВАГАЙ АВЫЛЫ ТАРИХЫННАН

(XIX гасырдан Второвагай – II нче Вагай авылы дип йөртелә
башлый)

Авил Төмән өлкәсендәге Вагай районы үзәгеннән Иртеш елгасы аша 8 чакрымлы ераклыкта, Тубыл шәһәрәннән 50 чакрымда Иртешнең уң як ярында урнашкан. Зур су ташыган елларда да аны су алмаган, ата-бабалар кая урнашырга белгәннәр.

Алай да 2024 елны су ташкан чакны II нче Вагай авыл зиратының түбәнрәк урнашкан берничә каберлекләрен су алган. Вагай районының су зыян китергән авыллар исемлегендә Карагай авылы, су 80 нән артык өйгә кәргән, шул исәптән яңа гына ачылган мәктәп һәм аның спорт мәйданчыгы, ерак булмаган Ишаир, Аксурка авыллары, гомумән 12 авыл өйләре, кырлар, болыннар – барысы да күркыныч күренешкә әйләнделәр. Өлкәдә татарлар бердәм рәвештә зыян күрүчеләргә төрлечә ярдәм күрсәттеләр.

Авилга нигезне XIV гасырларда жирле себер татарлары салганнар (1394–1395 елларда). Казан ягыннан күчеп килгәннәр дә булган. Кайбер мәгълүматлар буенча, Вагай авылының исеме авылга нигез салучы Вагаев фамилияле кеше исемнән – Вагай авылы – Татар Вагай – II-Вагай авылы дип йөртелгән. Күрәсең, район үзәге Вагай тарихы, Татар Вагай соңрак барлыкка килгән. XVII гасыр башында Урта Азиядән килгән бохаралылар ислам динен кертү өчен көрәш алып барган һәм керткән дә. Шул чорда жирле татарларның кайберләре төньякка һәм Кытайга да күчеп киткәннәр. Урта Азиядән килгән 366 шәйехләрдән (халык аларны шыклар дип тә йөртә) 63 генә Бохарага әйләнеп кайткан, калганнары Төмән, Омск өлкәсенең төрле авыллары зияратларында – астаналарында күмелгән. Татар Вагай зияратында Баграм-шәйехның 6 кырлы чардуганы озак

сакланган, хэзер аның урынын башка агачлардан зурлыгы белән аерылып торган ак чыршы (сосна) билгели. Күрше авылларда – Баишта – Хәким шәйех, Тубысыда – Карлыгач ана, Күбәктә – Хәким шәйех һ.б. күмелгән урыннар билгеле һәм дин дөньясында аларның әһәмияте зур. Астаналар турында мәгълүматлар тарихны өйрәнүчеләр Н.Ф.Катанов, М.Б.Гарифуллин, Р.Х.Рахимов, Г.И.Зиннатуллина, И.Белич хезмәтләрендә тулы бирелгән һәм өйрәнү чыганагы булып торалар.

XVIII гасыр башында авылда ике мәчет була, күрәсен, берсе себер жирле татарлар, икенчесе бохаралылар өчендер. 1864 елда авылда яңа мәчет салына. Анда мулла вазыйфасын Мавлютнияз Уразов (1922 елда вафат) 1890–1922 елларда башкара, мөезин бурычын 1857 елда туган Хабибуллин Мөхәммәтәмин башкара. Мәчет каршында аерым йортта мәктәп ачыла, анда 1909 елда 70 ир-егет, 40лап кыз бергә укуыганныр, 1914 елда 35 ир бала, 15 кыз баланы Хабибуллин Мөхәммәтәмин улы Абдулчаббар укуыта.

Совет власте урнашкач, мәктәп хезмәт мәктәбенә әйләнә (башлангыч мәктәптер). Анда 1925–1928 елларда күренекле шәхес Урамаев Мөхәммәт (Саускан авылыннан, 1899 елда туган) һәм 1891 елда туган Фазылов Гайса эшлиләр (мәгълүмәт архив документларыннан алынды, авторы Г.Т.Бакиева).

Октябрь революциясенә кадәр 1913 елда авылда кредитное товарищество, земская станция булулары да билгеле. Вагай волостенең үзәге булып, аңа 35 авылның керүе да авылда билгеле. Димәк, авыл башкалардан үзенә зурлыгы һәм татар дөньясында тоткан урыны белән аерылып торган.

Мәчетләрне бетерү, жимерү елларында Татар Вагайда да бер мәчет кала, соңрак икенчесе дә эшләүдән туктый. Күп еллардан соң – 2010 елда, яңа зур мәчет салынып, эшли башлый. Мулла вазифасын күренекле Курмандаевлар нәселеннән булган (укуытучы, авыл егете, мәктәп җитәкчесе дә булып эшләп алган) Курмандаев Чагвар Хөсәен улы башкара.

1998 елны Россиянең Азия өлеше мөселманнары Диния нәзәрәте баш мөфтиенең тулы вәкаләтле вәкиле Фатыйх хәзрәт Гарифуллин, өлкә буйлап эшлекле сәфәр кылганда, урыннарда дини вәзгыятьне өйрәнү максатыннан, Вагай районы, Татар Вагай авылына килеп, жирле мәктәптә авыл халкы белән очрашып, себернең борынгы татар авылында мәчет төзү теләге белән дога кылды. Бер елдан соң, 1999 елны Фатыйх хәзрәт янә Татар Вагайга, бу юлы ДУМАЧР башлыгы шәех Нәфигулла Аширов һәм ислам хәйрия фонды вәкиле белән килде. Шулай итеп Татар Вагайда җамигъ мәчете төзелешенә старт бирелде.

Мәчетне төзүдә идәрә итүчеләр:

Абайдуллина Корманбикә Сабир кызы,

Аширов Нәфигулла хәзрәт Хөтчәт улы,

Бакиев Дәүләт Закир улы,
Гарифуллин Фатыйх хәзрәт Бәдретдин улы,
Курмандаев Расул Чагвар улы,
Курмандаев Чагвар хәзрәт Хөсәен улы,
Муратов Димерхан Наил улы,
Сухов Ибраһим хәзрәт Кәрим улы
Усманов Рихәт Зәйнулла улы.

Татар Вагайда җәмигь мәчете.

Яңа кирпич мәчетнең төзелү эшендә авыл халкының катнашы зур. Авыл Бегишево авыл администрациясенә беркетелгән. Житәкчесе Мәймүнә Абдрахман кызы Саитова оештыру-төзү эшләрәндә катнаша. Ә мәчет төзү инициативасы белән йөрүче, нигез салучы Усманов Рихәт Зәйнулла улы. Беренче ташны нигезгә Абдуллин Идрис улы Денис сала, төзү материалларын Измайлов Радик Равил улы «Урал» машинасында ташый. Оештыру-төзү эшләрәндә актив катнашалар: Набиев Камил Сатритдин улы, Альмухаметов Ревал, Хайрутдинов Роберт, Айнуллин Миршат, Саитов Миннур һ. б. Эчке эшләрне авыл хатын-кызлары: Галия, Сәвия Мөгәлләм кызлары, Санилә Хөсәен кызы, Сайдә Сатих кызы һ. б. башкаралар.

Мәчетнең ачылу тантанасында Мәскәүдән килеп мөфти Нафигулла Аширов Хутчат улы, Төмәннән Гарифуллин Фатыйх Бәдретдин улы, Сабанак мәчете имамы Бухардинов Рәхимчән хәзрәт, милләтләр эшләре буенча өлкә комитеты рәисенең урынбасары И. Бобров һәм башка күренекле шәхесләр дә катнаштылар.

«Динле авылым булды Вагаем бүген,
Манарасы күккә күтәрелде,
Азан тавышы жанны уята,

Сөенәмен, халкым динле булды – дип сөйләде Хәлил Вагайлы мәчет ачылу тантанасында.

Тарихи вакыйгалар да Татар Вагай (Второвагай дип XIX гасыр башынан йөртәләр) авылын читләтеп үтмиләр. Совет властен урнаштыру елларында тарихта эзе калган коммунист Семаков Александр Васильевич (1898–1921) була. Тубылда аның исемен йөрткән урам бар (һәйкәл дә бар иде). Ләкин ул яңа тормышны, властне кабул итмәгән, аңа каршы булган. II-Вагай татарлары тарафыннан үтерелгән. Аның күмелгән урынын да (урман янында) олы буын кешеләре безгә күрсәтәләр, сөйләләр иде. Хәзер ул урыннарда авыл зураеп яңа йортлар төзелеп киткән.

Тубыл шәһәрәннән 17 чакрым ераклыктагы Искер ханлыгын – Күчүм ханның дәүләтен жимерү өчен Себергә юнәлдерелгән патша хөкүмәтенен атаман-казак Ермак гаскәре дә күп каршылыкларга очраган. Тубылдан Иртеш бие авыллары аша үтеп Ермак Вагай районы жирләренә якынлашканда Татар Вагай астында суга батып үлгән. Күрәсеп, аның чылбырлы тимер киёмнәре судан йөзеп чыгарга мөмкинчелек бирмәгән. Жирле татарлар Ермакка ярдәм итү түгел, киресенчә, аны юк итәргә теләгән була (бу белешмәләргә «Искер», «Ермак» китапларыннан да табарга була).

Репрессия һәлакәтләре дә булмый калмаган. Укытучы Әхмәтшәриф Касимов Садыйк улының әтисе Садыйк Касимов 1937 елларда кулга алына (ул тирән белемле дин эһеле була, аның бай библиотекасы була). Язмышы билгесез, күрәсеп, тубыл төрмәсендә атып үтерелгәндер дип сөйләләр. «Дини китапларын капчыкка салып авыл зиратында яшертен күмдек» – дип сөйләгән мулла хатыны буларак Сәйдә апай улы Әхмәтшәриф хатыны Мәдинәгә (укытучы). Балалары (2 кыз, 1 ир бала) һәм оныкларының күбесе югары белемле белгечләр. Ләлә Әхмәтшәриф кызы чит телләргә (немец, англиз) белгән шәхес, Мәскәүдә эшләп яши, кызы Фәния Төмәндә, Курмандаев Хәлит хәрби уку йортын тәмамлаган, Мәскәүдә яши, хәзер чит илдә курсантларны уката. Авылда әби-бабайлары, әти-әниләре нигезен саклап, туган-кардәшләренә, дус-ишләренә терәк булып, ярдәмчел, үрнәк булырлык гаилә тормышын корып Садыйк оныгы Курмандаев Хәлим яши.

Теләсә нинди авыл анда мәктәбе булса яши, әгәр мәктәп булмаса, авылның киләчәгә дә юк, я чикле генә. Татар Вагайда мәктәп һәрвакыт булган, башта мәчет каршында, аннан яналары төзелеп, анда эшләгән житәкчеләре турында да мәктәп музеенда мәгълүматлар житезлек.

Менә алар:

1944–1946	Ниязова Мунавара Абайдулловна
1948–1930	Усманова (Байбикова) Руфина Давлетовна
1950–1954	Саликова Сагида Давлетовна
1954–1966, 1957–8 еллык мәктәп	Таштимеров Нурислам Алиевич

Р.К. Бакиева. ТӨМӘН ӨЛКӘСЕ ВАГАЙ РАЙОНЫ ТАТАР ВАГАЙ АВЫЛЫ ТАРИХЫННАН

1966 – 1977, 1967 – урта мәктәп	Байбиков Халим Давлетович
1977–1980	Ахин Марат Ахиевич
1980–1984	Хусаинова Мунавара Гибадулловна
1984–1986 1992–2005	Камалетдинова Аниса Хисмовна, 1986–1992 – Бегишев авыл башкарма комите- ты рәисе
1986–1992	Сальманова Галина Айтмухаметовна
2005–2010	Курмандаев Чагвар Хусаинович
2010–2024	Ахатова Юлия Чагваровна, 2005–2010 – завуч

Иңче Вагай мәктәбенен күпчелек житәкчеләре һәм укытучылары үз авыл кешеләре булды. 1961 елда колхоз һәм авыл халкы көче белән яңа мәктәп бинасы (икенчесе) салынды. Аның оештыручысы һәм житәкчесе авыл патриоты Таштамиров Нурислам Али улы иде. Шулай ук торак йорты (интернат), гараж, хезмәт дәресе укыту (мастерскойлар) йортлары да булдырылды. Сәламәтлеге иртә какшау аркасында гомеренен соңгы елларында ул укытучы булып кына эшләде һәм фани дөньядан китеп барды. Урыны оҗмахта булсын. Аның урынында житәкче булып Вагай районыннан Байбиков Хәлим Дәүлет улы эшләде, ул чорда мәктәп урта мәктәп статусын алды. Укучылар саны 400дән артык булган уку еллары да булды, чөнки шул тирәдәге татар авылларыннан – Тубысы, Яркәү,

Күбәктән балалар жәяү йөрөп укыйлар иде, ә Селәс, Баиш, Бәек, Коллар, хәттә Сопра авылларынан балалар тулай торакта яшәп укыйлар иде. Хәзер, шөкер, һәр күрше авыл балаларын автобуста гына йөртәләр.

Мәктәптә укытучы – кадрлары да, күпчелек үз авыл кешеләре, шул исәптән житәкчеләре дә. Менә алар: Таштамиров Нурислам Али улы, Айнуллина Галиябану Сәлах кызы, Саликов Мостафа Сәлах улы, Курмандаева (Абдуллина) Нурия Фәхретдин кызы, Альмухаметов Мидхәт Хисматулла улы, Усманова (Камалетдинова) Әнисә Хисмә кызы, Бакиева Сәлимә – Суфия Кашшап кызы, Касимов Ахметшәриф Садыйк улы, Бакиева (Курмандаева) Алия Салих кызы, Курмандаев Чагвар Хөсәен улы, Саликова Флора Багаветдин кызы, Раимбакиева Нурикуль Мөбәрәк кызы, Хамидуллин Камил Хәбибулла улы, Рафикова Нурия Шәкир кызы, Альмухаметова (Сальманова) Галия Айтмухамәт кызы, Усманова (Алимова) Рауза Зәйнулла кызы һ.б. Хәзер бу саналган шәхесләр мактаулы ялда, мәрхүмләр дә бар, аларны яңа яшә буын вәкилләре алмаштыралар.

Димәк, 1923 еллардан башлангыч мәктәп, 1947 елдан жидееллык, 1957 елдан сигезеллык, 1967 елдан урта мәктәп, башта 10 еллык, аннан 11 еллык булып мәктәп 2014–2015 елларда салынган. Ул яңа заман таләпләренә туры килгән уку йорты булып яшәвен дәвам итә. Житәкчесе дә нәсел тамыры II-нче Вагай авылыннан булган Ахатова Юлия Чагвар кызы. Мәктәптә тормыш кайный, районда аның тоткан урыны да тиешле дәрәжәдә. Татар Вагай мәктәбендә татар теленә тоткан урыны канәгатьләнерлек түгел. Барлык чаралар рус телендә үткәрелә. Милләтне, аның телен, динен, горәф-гадәтләрен саклап калу турында борчылучылар санаулы, юк дияргә дә була. Татар Вагай мәктәбен тәмамлагач, ике телне дә бик яхшы белгән укучылары уңышлары белән горурланыйрга анда эшлэгән укытучы-тәрбиячеләр барысы да хаклы.

2023–2024 уку елында укучылар саны 85, укытучылар саны 14, мәктәп хезмәткәрләре 10, ГКП (группа кратковременного пребывания) – 20. Мәктәп янында гаражы да бар, газ белән жылытыла. Гомумән, уку, эшләү өчен барлык шартлар да тудырылган мәктәптә. Ә элек утын әзерләп, мичләр ягып жылыта идек.

Второвагай авыл советына аралары 3 километрдан артмаган 4 авыл керә: юрты Бегишевские (Тубысы), юрты Второвагайские (татар Вагай), Ярково авылы (рус – татар авылы), юрты Кобякские (Күбәк). Заманында һәр авылда башлангыч мәктәпләр бар иде, хәзер юк, бу көннәрдә балаларны Татар Вагай урта мәктәбенә автобус белән йөртәләр.

Авылның күренекле, татар дөньясында күпләр белгән шәхесләре турында берничә сүз язып үтәсе килә.

С.Х. Аникин

1. Муса Жәлилнең көрштәше – себер егете Вагай авылында 1915 елда туып үскән Аникин Сәлим Хәйретдин улы мәктәпне тәмамлагач укытучы һөнәрен сайлап эшли. Бөек Ватан сугышында эсирлеккә элэгә, исән калып кайта... Халык дошманы дип Колымага жибәрәләр. Сәламәтлеген югалтып хатыны, кызы янына Тубысы авылына кайта... Миңа аның белән бер урамда яшәргә туры килде. Аның язмышы турында педагогик хезмәт ветераны Садыков Клим Султан улының 2013 елда чыккан китабында тулы мәгълүматлар бар. Күтап «Сибиряк – сподвижник Мусы Джалиля» дип атала.

2. Язучы Габдель Мәхмүт (Абдуллин Мәхмүт Касим улы) Вагай районы егете, урта мәктәпне Татар Вагайда тәмамлый. Хәзер Мәскәүдә яши, 5–6 күтап авторы. 2011 елда дөнья күргән «Неразлей-вода» күтабын очрашуларда бүләк иткәндә «Зур рәхмәтләрем белән рус әдәбияты дәрәсләре өчен – автор» дип язган сүзләре минем өчен зур горурлык.

*Рәшидә Бакиева һәм
Габдель Мәхмүт*

3. Төмән шәһәрәндә яшәүче өлкә шагыйрьләребез арасында актив жәмәгать тормышы алып баручы Хәлил Вагайлы да (Айтмухаметов Хәлил Сәгадатдин улы) Татар Вагай егете.

4. Мәчет имамы, күренекле дини шәхәсләр нәселеннән булган Курмандаев Чагвар Хөсәен улы авылның чын патриоты дияр идем. Ә аның тормыш иптәше Курмандаева (Бакиева) Галия Сәлах кызы – педагогик хезмәт ветераны, Тубыл пединститутын кызыл диплом белән тәмамлаган бердәнбер авылыбыз кызы.

5. Яшьлек еллары авыр чорга туры килеп, югары белем алып калалмаган, уңган-булган, тыйнак, акыллы, талантлы Усманов Зәйнулла Хисмә улы авылда колхоз-совхоз тормышында күренекле шәхәс иде. Гаиләсендә 8 баласы барысыда югары белемле белгечләр булды. Улы Рискәт мәчеткә нигез салучы, югары уку йортларында математика-кибернетика фәннәрәннән белем бирүче күренекле педагог.

6. Авыл яшәешенә зур өлеш керткән агалы-энеле Саликовлар Сәлах һәм Багаветдин абыйлар бар иде. Сәлах абый – лесник (урман караучысы), табигать аның өчен яшәү мәгънәсе булган. Ул елларда тайга-урманнарда никтер янгынар да булмады, кедр (козык) агачлары да корымады, халык чикләвек (козык) сугып, мул тормышта яшәде. Балалары икесе югары белемле (Галиябану һәм Мостафа) укытучылар, гомер буге бер урында – мәктәптә уңышларга ирешеп эшләделәр. Өч кызы Тубыл шәһәрәндә яшәде. Багаветдин абыйның хатыны Сәгидә апа мәктәп җитәкчесе дә, тарих укытучысы буларак музейга нигез салучы да иде. Гаиләдә дүрт баладан кызлары Рәзилә Тубыл шәһәрә мәктәбендә җитәкче, горронода да олак еллар эшләде – тирән белемле, акыллы, уңган-булган балалар тәрбияләделәр Саликовлар.

7. Авылда күп балалы гаиләләрнең берсе Ахатов Зиннур Насибулла улы һәм хатыны Тамара гаиләсе. Алар 12 бала тәрбияләп, аякка бастырдылар. Зиннур абыйның эшмәкәрлегенә сокланмаган кеше юк иде. Ул балта остасы да, балыкчы да. Гомеренең соңгы көненә кадәр әнисен тәрбияләделәр, Тамараның ятим сеңелләре дә шул гаиләгә сыйдылар. Берничә ир балалары авылда сокланырлык матур көнкүреш белән яшиләр.

8. Курмандаев Мөбәрәк, хатыны Тәкыя гаиләсендә дә 10 бала арасында күренеклеләре җитәрлек. Ир-егетләре кул осталары, агачтан нәрсә генә эшләмиләр (төрле сыннар белән өй бизәкләре һ.б.). Кызлары Нурикуль Мөбәрәк кызы һәр урында уку отличнигы (мәктәптә дә, пединститутта да). Күп еллар Татар Вагайда математика укытучысы, директор урынбасары булып, аннан күрше рус Бегишево авылында күп еллар буена мәктәп җитәкчесе булып эшләде, 56 еллык стаж белән эшен әле дә дәвам итә. Иптәше Раимбакиев Нурислам белән уңган-булган өч бала тәрбияләп тормыш юлына озаттылар. Оныклары – аларның шатлыгы. Заманында «Первухина» совхозының ирешкән уңышларында Нурислам Нуриэхмәт улы Раимбакиевның өлеше зур, чөнки ул югары белемле агроном булды. Хәзер лаеклы ялда. Совхоз да юк инде.

Күренекле гаиләләр, шәхесләрнең барысы турында язып чыгу мөмкин түгел, мине алар гафу итсеннәр.

Күп балалы гаиләләр:

Янабаева Гаугар Айсак кызы – 14 бала

Ахатовлар Зиннур һәм Тамара – 12 бала

Курмандаев Мөбәрәк һәм Тәкыя – 10 бала

Альмухаметов Бакир һәм Ратифа – 10 бала

Айтмухаметов Сәгадәтдин һәм Шәрипчамал – 9 бала

Усманов Хисмә Сәфәргали улы – 8 бала

Усманов Зәйнулла Хисмә улы – 8 бала

Якубова Алика һәм Фариха – 8 бала

Хусаинова Шәмсинур (иптәшләре Сәлим, Шәкир) – 7 бала

Бибижамал апай – 8 бала

Алты балалы гаиләләр бик күп.

Кайбер озын гомер кичерүчеләр:

Саитмаметова Бибижамал Яхъя кызы – 102 яшь

Кадралиева Айничамал – 101 яшь

Усманов Хисмә – 98 яшь

Альмухаметова Майнур – 90 яшь.

Талантлы шәхесләр:

Уразаев Салахатдин – жырчы, артист

Гафурова Хәлимә апа – матур тавышлы жырчы, халык жырларын искитәрлек дәрәжәдә жырлый иде.

Сүз осталары: Бакиева Сәлимә – Суфия Кәшшәп кызы, Камалетдинова (Усманова) Әнисә Хисам кызы. Авылда һәм районда Сабантуй, фестивальләрне, концертларны алыштыргысыз алып баручылар, хәзер лаеклы ялда булсалар да, алар сәхнә түрөндә.

Төйдереп татарча биючеләр: Шамаил апа Альмухаметова, кызы Сальманова Галия Айтмухамәт кызы, Хайрутдинова Мәрзия Хәсән кызы һ. б.

Авил шагыйрләр: Хәлил Вагайлы (Айтмухаметов), Сажидә апа (иптәше Айсма).

Уңган-булган авыл фотографы Хабибуллин Бадретдин абый. Барлык авыл халкы фоторәсемнәре, музейдагы рәсемнәр аның эше.

Авилга жан өрүче, жирен сөрөп, чәчеп, уңышын жыеп, шәхси хужалыкларга ярдәм итүче, көне-төне колхоз, аннан совхоз кырларында эшләүче механизаторлар: Курмандаев Шәйхислам, Хәйретдинов Ислам, Курмандаев Мөнир, Гафуров Таир, Ахатов Юрис, Ахатов Әнис.

Бөек Ватан сугышында катнашучыларны теркәргә туры килә, ил азатлыгы өчен көрәшкәннәр тарих битләрендә калсыннар. II-Вагай авыл советыннан сугышта катнашучылар 211 кеше: II-Вагайдан – 77, Тубысыдан – 66, Яркәүдән – 38, Күбәктән – 30. Афган, Чечня сугышында катнашучылар саны – 14.

«Үземне бәхетле кеше дип саныйм, чөнки тормыш юлымда, авыл укытучысы, мәктәп житәкчесе булып эшләгән чорда язмыш мине бары тик уңган-булган, намуслы чын кешеләр белән очраштырды. Миннән белем алып зур дәрәжәләргә ирешкән укучыларым да минем горурлыгым», – дип тәмамлыйм мәкаләмне.

ТАТАР МӘГАРИФЕ ФАЖИГАСЕ

Татар жәмгыяте, күп гасырлар буге үзенең асылын, тамырларын саклап калу өчен көрәшеп, алга таба үсү мөмкинлекләрен эзләп яшәде. Татар зыялылары халыкның мәгарифкә, югары мәдәнияткә, әхлакка ия булсагына дөньяның алга киткән илләрендәгә кебек, заман таләпләренә җавап бирә алырлык югарылыкта була алганлыгын, сакланачагын аңлап эш иткән. Шул максатта татарның игелекле байлары мәгарифкә ярдәмнән кызганмыйча, белемгә омтылган яшьләргә теләктәш булганнар дияр идем. «Татарда уңганлык белән тырышлык бар, диләр. Менә шулар өстенә, югары белем, югары культура, югары әхлак та булырга тиештер инде, – дип язган иде аксакал әдибездә Әмирхан ага Еники. – Шул сыйфатларга ия булган чактагына ул үзен дөнья майданында таныта алачак... Әмма моның өчен ике нәрсә – байлык белән мәгърифәт кирәк. Шушы ике нәрсә безне революциягә кадәр көтелмәгән югарылыкка күтәргән дә инде... Россиядәгә төрakilәр арасында без бик хаклы рәвештә иң алга киткән халыктан санала да башлаган идек» [Мәдәни жомга: 2004. 17 декабрь].

«ФИЛОСОФСКИЙ ПАРОХОД»

29 сентября 1922 года из Петрограда в немецкий город Штеттин отбыл пароход Oberbürgermeister Naken, на котором из Советской России уплывали профессора университетов и философы. Среди них были Николай Бердяев, Михаил Осоргин, Владимир Зворыкин, Иван Ильин, Николай Лосский и другие. Всего около 300 человек.

Инде халыкны шундый югарылыкка күтәргән мәгарифне һәм андагы шәхесләрнең революциядән соңгы язмышларына күз салыйк. Ни кызганыч, Октябрьдән соң ук большевиклар хакимияте зыялыларга карата репрессияләргә башлап җибәрә. Дәлилләү өчен 162 галимне (философларны), пароходка утыртып, илдән куып җибәрүләргән генә искә алыык. Куылганнар арасында Казан университеты галимнәре – ректор Овчинников (1874–1936), психиатр Г. Трошин (1874–1937), профессор И. Стратонов (1881–1942) та булган.

1922 елның көзендә тагын 200 кеше (бу юлы галимнәр генә түгел, ә инженерлар, әдәбиятчылар, агрономнар, табиблар һ.б.) куыла. Боларгына аз тоелгандыр, күрәсәң, илнең баш чекисты Ф. Дзержинский шушы вәзгыятьтә үзенең ярдәмчесе И. Уншлихтка: «На каждого интеллигента должно быть дело», дигән күрсәтмә бирә [Знамя: 1992. № 3. С. 133]. Бу күрсәтмәнең ничек тормышка ашырылганын олуг әдибездә Ф. Әмирхан бик ачык итеп язып калдырган: «Турысын әйтергә кирәк, – ди ул. – ЧК – по-жалуй, бөтен Совет аппараты эчендә иң кызу, иң тизлек белән һәм үзенчә

иң мөһәһәләсез эшли торган бер аппараттыр. Әгәр төзү, гыймарәт (төзелеш), эшләп чыгару, халыкның тормышын җиңеләйтү юлында эшли торган аппаратларның берсенә шушы ЧКга бирелгән кадәр әһәмият бирелсә, бәлки РСФСРда шактый нәрсә төзелер, халыкның тереклегә дә шактый җиңеләер иде» [Әмирхан: 1986. Б. 191].

Мәгълүм булганча, татар халкына җиңеллек килмәгән шул. 1917–1925 еллардагы Татарстан тарихына күз салсак, халык өстенә төшкән бәла-казалар санап бетерерлек түгел: Гражданныр сугышы, тиф эпидемиясе һәм безнең жиребездә аеруча киң жәелгән 1920–1921 еллардагы коточкыч ачлык. Республика мәгарифе бу чорда бюджетта каралып бирелергә тиешле булган ярдәмне дә ала алмаган.

1918 елның 21 гыйнварында Совет хөкүмәте диннең – мәктәптән, ә мәктәпнең диннән аерылуы турында декрет кабул итә. Бу декрет гомер буге милли мәгарифне, халыкның яшәеш тәртибен саклап килгән дин әһелләрен төрлечә мыскыллауга, түбәнсетүләргә юл ача, законлаштыра. 1918 елның июнь аенда чыккан декретта болай диелә: «Эшче-крестьяннар Кызыл Армиясендә хезмәт итүдән азат булган 18 яшьтән алып 45 яшькә кадәрге барлык гражданныр тыл ополчениеләренә чакырыла...». Бу законга барлык дин әһелләре элэгә. Алардан юл салу һәм ремонтлау, утын эзерләү, төяү һәм бушату өчен хезмәт батальоннары төзиләр. Күп жирдә мәчетләр эшләүдән туктарга мәҗбүр ителә.

Тоталитар режимның репрессияләре дә халыкның иҗат эше белән шөгыльләнгән өлешенә, иҗтимагый фикердә һәм милли-мәдәни хәрәкәттә мөһим роль уйнаган хөр карашлы катлавына юнәлтелә. Милли хәрәкәтнең иң күренекле вәкилләре Г.Исхакый, С.Максуди, Ф.Туктаров һ.б. илдән китәргә мәҗбүр була. Чит илгә китәргә үгетләүләргә дә карамастан, «Советларга минем зыяным тимәде», дип, үзен ышандырырга тырышкан «Иттифак» фиркасен оештыручыларның берсе, аның Үзәк Комитеты әгъзасы, «Азат» газетасы мөхәррире (1905), Печән базары мәчете мулласы, үз акчасына мәдрәсә ачкан Габдулла Габделкәрим улы Апанәев 1929 елның 28 июнендә үк кулга алына һәм 25 сентябрьдә атып та үтерелә. Шундый олуг зат, халык тормышында мәртәбәле урын тоткан абруйлы галимне хаксызга гаепләп юк иткән залимнәрнең жәзасыз калуы алдагы репрессияләргә, наһак хөкем карары белән меңнәрчә зыялыларның гомерләре киселүгә, концлагерьларга озатылуга, Себер тайгаларында, кырыс табигатьте төньяк өлкәләрендә авыр кол хезмәтенә тартылуга, кыйнау-рәнжетелүләргә шулай юл ачып җибәрелә. Татар халкы биргән бу корбаннарның төгәл санын хәзер, мөгаен, ачыклап бетереп тә булмый торгандыр. Ә бит аларның күбесе каләбләре, ягъни эчке рух камиллегә белән, Совет хөкүмәтен бөтенләй кабул итә алмаса да, революция вәгъдә иткән якты киләчәк һәм милли

үсеш хакына ижади эшләрән дәвам иттерергә тырышкан, аңа карата лояль мөнәсәбәт саклаган зыялы кешеләр була. 1920 нче елларда ук аларның ижат мөмкинлекләре чикләнә башлый. Гарәп хәрефен латин әлифбасына күчерү мәсьәләсендә (1925–1926 еллар) бу чикләүләр бөтен кискенлеге белән алга чыга. Гарәп шрифтын яклап чыгучылар, мәгариф, мәдәният тарихы язмышы күзлегеннән чыгып түгел, «татар буржуазының сыйнфый интересы белән» бәйләнгән сәяси вакыйга итеп бәйләнә. Гарәп әлифбасын яклап матбугатка мөрәжәгать белән чыккан татар зыялылары (барысы 82 имза) «пролетариат диктатурасына, марксизм идеологиясенә каршылар, бу хәрәкәтне үзләренең контрреволюция оешмалары өчен файдаланырга тырышучылар», дип бәйләнә. Кул куючылар арасында 28 мәгариф хезмәткәре дә бар. Аларның киләчәк язмышлары ни белән беткәне инде аңлашыла.

Əhmətgəray
Xəsəni.

İbrahim Bikkolov.

Xəbibrahman Zəbirov.

1926 елда бер төркем зыялылар, «Яңа китап» нәшрияты төзеп, татар классикларының әсәрләрен нәшер итүне жайга салмакчы булалар, бигрәк тә Г.Исхакый, Ф.Әмирхан, Дәрдемәнд әсәрләрен, Коръянне нәшер итү теләге белән йөриләр. Нәшрият төзөргә хакимияттән ризалык алынган булса да, 1930 елда наширларның барысы да кулга алына. Алар арасында Əhmətgəray Xəsəni (революциягә кадр чыккан әдәби-ижтимагый «Аң» журналы мөхәррире), Шиһаб Әхмәрәв («Мәктәп» журналы мөхәррире), İbrahim Bikkolov (Идел-Урал төбәгендә генә түгел, хәтта Урта Азиядә танылган әдәбиятчы, укытучы, милли хәрәкәттә актив катнашучы), Галимжан Шәрәф (тарихчы-галим, педагог), Хəbibrahman Zəbiри (укучылар өчен дәрәслекләр авторы, «Сабах». «Өмет» нәшриятлары хужаларынан берсе) һәм атаклы мәгърифәтче Фатиха Аитованың улы, Мәскәү коммерция институтын тәмамлап, нәшриятны оештыруны башлап йөрүчеләрнең берсе İbrahim Aitov һ. б. кулга алына. «Мәктәп» журналының

кулга алынган редакторы Шиһаб ага Әхмәрәв төрмәдә үзләренен нинди газапларга дучар булганлыкларын язып калдырган. Ул язма архивта саклана.

1930 еллар башында ук мәдрәсәләрдә уку-укыту белән бергә, фәнни хезмәтләре белән дә дан казанган «Мөхәммәдия» мәдрәсәсенен уку-укыту эшләре бүлегә мөдире Әхмәтжан Мостафин, Уфадагы «Галия», «Өнәсия» мәдрәсәләре мөдәррисе, фәлсәфи хезмәтләр авторы Зыя Камали (Парвазетдин Камалетдинов), «Хөсәения» мәдрәсәсе мөдире, Мәржани мәчете имамы, ачылык елларында Төркиягә барып Татарстан халкына ярдәм җыйган Таһир Ильяси (1933 елда сөргендә ачтан үлө), Казандагы 6 нчы таш мәчет имамы, ачлар хакына шул ук 1921 елда Төркестанга барып ярдәм җыйган, оста каллиграф, рәссам Садык әл-Иманколы, Уфадагы «Госмания» мәдрәсәсе мөдәррисе, «Ислам мәжәлләсе» журналы мөхәррире, Диния нәзарәтенен ачларга һәм ятим балаларга ярдәм итү комиссиясе (ул Мәскәүдә урнашкан була) рәисе Кашшафетдин Тәржемани, Оренбургтагы атаклы кызлар мәдрәсәсе җитәкчесе Багбөстан Мөминова һ. б. бик күпләр кулга алына, төрмәләргә ябыла, үтерелә.

Шушы хәвефле 1930 елларның мәгариф өлкәсендәге хаксызга рәнҗетелгән корбаннарын саный китсәк, исемлек коточкыч озын килеп чыгар иде. Татарстан мәгариф халык комиссарлары – Микьдәт Борындыков (1922–1924 еллардагы), Нәсыйх Мөхетдинов (1924–1928), Исхак Рәхмәтуллин (1928–1931), Галиәсгар Биктаһиров (1932–1934) исемнәрен әйтеп үтәм. Аларның тормыш юлы берәз өйрәнелде кебек. Нинди таланты, затлы зыялы шәхесләр булганнар бит! Алар язган фәнни хезмәтләргә укуында фикер тирәнлегенә сокланмый калып булмый. Исән булсалар, татар мәгарифе, фәне никадәр алга киткән булыр иде. Алар язган хезмәтләргә укучылар да башкачарак булыр, фикерләү сәләтләре дә күпкә югарырак булыр иде. Аларның фаҗигасе – татар халкының фаҗигасе.

Шушы ук фикерләргә Казан педагогия институты галимнәре хакында да әйтәм. Безнең Ш. Мәржани исемендәге Тарих институтының мәгариф тарихы һәм теориясе бүлегә хезмәткәрләре, «Татар педагогик фикер антологиясе» өстендә эшләп, күп кенә педагогларыбызның тормыш юлын, педагогик хезмәтләрен өйрәндә. Нинди генә талантлы педагогларыбыз булган һәм юк ителгән икән! Алар хезмәтләрен үзләре язганнар, үз сәләтләрен, үз талантларын эшкә биргәннәр. Менә ирле-хатынлы Илһамия апа белән Якуб абый Богдановичлар. Якуб абыйның татар һәм башкорт балаларына рус телен өйрәтү буенча язган методик хезмәтләре бүген дә үз кыйммәтен югалтмаган. Ә Илһамия апа – 1927 елларда ук «Мәктәптән тыш тәрбия» темасына фәнни мәкаләләр язган талант иясе. 1937 елда икесе дә кулга алына. Якуб абыйның төп гаебе – Петербург университе-

тын тәмамлауда, житмәсә, чыгышы белән дворян булуда, ул шунда ук атып үтерелә. Илһамия апа 17 ел төрле төрмә, концлагерьларда тилмерә. Аның хакында «Ил язмышын салып иңнәренә» дигән китабымда язган идем инде. 1921 елда Богдановичларны Симферопольдән Мәскәүгә, РСФСР Мәгариф комиссариатында эшләргә А. Луначарский үзе чакыртып кайтара. Бу – аларның хезмәтенә бирелгән зур бәя. 1927 елда алар Татарстан хөкүмәте чакыруы буенча Казанга кайта һәм мәгариф системасын төзүгә искиткеч зур өлеш кертә.

Казан финанс институтында укыткан, берүк вакытта Казан мәгариф хезмәткәрләре белемен күтәрү институты ректоры (1925–1935) булып эшләгән Зәйнулла Нигъмәтуллин 1934 елда ук югары уку йортлары өчен «Аналитик геометрия» дәреслеген язган. Тәржемә итеп түгел, татар балалары өчен махсус язган, һәм аның әлеге хезмәте галимнәр арасында иң югары бәяне алган. 1937, 1949 елларда бу талант иясе ике тапкыр кулга алынган. Кайчан гомере өзелгәнә билгеле түгел.

Арон Әхмәтовның да тормыш юлы ахыргача өйрәнелмәгән. Казан педагогия техникумы укытучысы булган ул. 1921 елгы ачлыкта Татарстан балалары чит өлкәләргә озатыла башлагач, Тула шәһәренә татар балаларын озата барган һәм, әлеге калада калып, балалар өчен татар мәктәбе ачкан һәм үзе үк анда укыткан. Балаларны Казанга кире алып кайта алган олы йөрәкле сирәк кешеләрнең берсе булган бу изге зат. Кайткач, укытучылар институтында укыткан, татар мәктәпләрендә сүзлекләр белән эшләү хакында фәнни мәкаләләр язган. Хәзерге Яшел Үзән районы Күгеш авылында туган бу шәхеснең безгә билгеле булган тормышы 1936 елда өзелә. Бәлки бүген дә аның хакында белүчеләр бардыр әле.

Совет хөкүмәте юлламасы белән Германиягә барып, Берлин университетында укыган (1923–1925) кире әйләнеп кайтканнан соң, Мәскәү педагогия институтын тәмамлаган, Казан педагогия институтында укыта башлаган, диссертациясен төгәлләү алдына житкән Мәрһәм Мозаффарова 1938 елда кулга алына. 1941 елның 11 сентябрендә Орел төрмәсеннән чыгарылып, урманда атылган 161 тоткын арасында татарның бу талантлы кызы да була. Үлгәнче Казан, Ярославль, Владимир, Орел төрмәләрендә бары бер сүз әйткән бичара: «Мин гаепле түгел!» Аны еш кына сулы карцерларга утырталар, үлем күлмәге киертеп жәзалыйлар. Сулы карцерда кычкыргач, резин карцерга тыгалар. Туберкулез белән авырый башлагач та, бернинди дә ярдәм күрсәтмиләр.

Мондый язмышлар томнарга язсаң да бетәрлек түгел. Укыганда йөрәк кенә чыдасын! Хәер, хәзер архивлар яңадан ябык инде, тарихыбызда алтын багана булырлык шәхесләребез язмышының юкка да чыгуы бик мөмкин. Мәгарифебезнең бүгенгә хәле белән чагыштырганда милли

жанлы мондый шәхесләребезне югалту фажигасе тагын да тирәнәя төшә. Бүген татар мәктәпләренәң ябылуын, укучы балаларның юлларда күргән михнәтләрен ничек аклап булыр икән? Шул бер сәясәтнең давамы бит инде бу.

2011 елда III. Мәржани исемендәге тарих институтында репрессияләнгән татар мөгаллимнәре язмышына багышлап фәнни конференция үткәрелгән иде. Олы дәрәжәле галимнәр катнашында үткәрелгән әлегә чара тарихыбызда беренче мәртәбә булды. Чыгыш ясаучыларның да, журналистларыбызның да теләкләре бер төрле яңгырады: татарның, бер генә мәгърифәтчесе дә онытылмасын, илдә 1930 нчы еллар фажигасе бүтән кабатланмасын иде!

Педагогия институтының репрессияләнгән татар галимнәрен исемнәрен хөрмәт белән искә алыгыз әле, рухлары шатлансын:

Жамал Вәлиди (1887–1932)

Газиз Гобәйдуллин (1887–1937)

Сәлах Атнагулов (1893–1937)

Әхәт Әхмәтов (1898–1938)

Нури Йосыпов (1888–1937)

Газыйм Касыймов (1891–1937)

Гаяс Максудов (1891–1942)

Зыя Насыров (1889–1937)

Галимжан Нигъмәти (1897–1941)

Мирсәет Сафин (1893–1937)

Фатих-Сәйфи Казанлы (1888–1937)

Нигъмәт Хәким (1889–1937).

РОЛЬ КУПЦОВ АХМЕДА И ГАНИ ХУСАИНОВЫХ В ФУНКЦИОНИРОВАНИИ НОВОМЕТОДНОЙ ШКОЛЫ ХАСАНЖАНА ХАЗРАТА АХМЕРОВА В СЕЛЕ СТАРАЯ КИРЕМЕТЬ

Аннотация. В данной статье рассматривается благотворительная и просветительская деятельность купцов братьев Ахмеда и Гани Хусаиновых в контексте реформирования мусульманского образования в конце XIX – начале XX вв. Автор статьи, опираясь на воспоминания первого имам-хатыба с. Старая Киреметь Хасанжана Ахмерова, анализирует роль купцов Ахмеда и Гани Хусаиновых в функционировании новометодной школы в этом селе.

Ключевые слова: старометодные или кадимистские мектебы и медресе, новометодные (джадидские) школы, Ахмед бай Хусаинов, Гани бай Хусаинов, имам-хатыб Хасанжан Ахмеров.

Социально-экономические изменения, происходившие на рубеже XIX–XX вв., оказали мощное воздействие на жизнь татарского народа. На смену старому укладу жизни пришёл новый капиталистический способ производства. Несмотря на все препоны со стороны царизма и консервативных кругов нации, в татарском обществе наметился серьёзный поворот к светскому образованию. За реформу старометодных мектебов и медресе выступила прежде всего наиболее радикальная часть татарской буржуазии – ее деловые круги. Ей нужны были инициативные люди с известным минимумом светских знаний, которые могли бы практически вести дело, развивая производство. Приглашение специалистов из-за рубежа проблему не решало, нужны было готовить свои кадры. Восполнить этот пробел должны были учебные заведения нового образца – это новометодные или джадидские школы, которые начали приходить на смену кадимистским мектебам и медресе. В средневековом исламском мире мектебы были известны как минимум с X в. Как и медресе, которые относились к высшему образованию, мектебы обычно создавались при мечети. Мектебы давали начальное образование (где дети с 6 до 14 лет учили Коран, исламскую метафизику, язык, литературу, исламскую этику и навыки обычной жизни. Среднее образование в мектебе дети получали после 14 лет, когда они имели право выбора предметов обучения, которые им были интересны: чтение, поэзия, духовное образование, медицина, геометрия, торговля и коммерция, искусство, или любой другой предмет, который был бы им полезен в их будущей профессии).

Р.З. Салиев. РОЛЬ КУПЦОВ АХМЕДА И ГАНИ ХУСАИНОВЫХ В
ФУНКЦИОНИРОВАНИИ НОВОМЕТОДНОЙ ШКОЛЫ ХАСАНЖАНА
ХАЗРАТА АХМЕРОВА В СЕЛЕ СТАРАЯ КИРЕМЕТЬ

В конце XIX – начале XX вв. под влиянием джадидов возникли полусветские начальные школы. В учебный курс были введены родной язык и литература, история, русский язык и другие светские дисциплины. Появились женские мектебы. После революции 1917 г. мектебы были закрыты или преобразованы в обычные советские школы. Среди покровителей новометодной образованности были такие крупные дельцы и промышленники, как братья Ахмед бай (1837–1906), Гани бай (1839–1902) и Махмуд бай (1839–1910) Хусаиновы, Шакир и Закир Рамиевы, фабриканты Акчурины, Азимовы, Утямышевы и др. На этой почве процветало национальное меценатство. Меценаты жертвовали сотни тысяч рублей на строительство мечетей, открытие мектебов и медресе. Они субсидировали десятки учебных заведений, на свои средства посылали наиболее одаренных шакирдов учиться в заграничные вузы, а также на стажировку.

Братья Хусаиновы представляют собой пример людей, которые своим трудом создали себе имя как в торговой среде, так и в сообществе российских меценатов. Эти богатейшие купцы, владевшие крупной недвижимостью в разных городах империи, отличались удивительной бережливостью и скромностью. Целый квартал в Оренбурге напоминает горожанам о купцах Хусаиновых. В него входило бывшее медресе «Хусаиния», шестая соборная мечеть, дома для преподавателей медресе и хозяйственные постройки. И все это дело рук братьев Хусаиновых. В Оренбурге они оставили о себе память, прежде всего, в архитектурных образах. В медресе «Хусаиния» работали и учились выдающиеся представители татарской интеллигенции – Джамал Валиди, Гайса Еникеев, Сагит Рамеев, Ахмед Заки Валиди, Мирхайдар Файзи, Муса Джалиль и многие другие. Медресе сохранилось почти в первозданном виде, утратив лишь башенку с луковичной главкой, венчавшую здание. Мечеть с 1992 г. является действующей.

В 1745 г. в 18 верстах от Оренбурга появилась Сеитова слобода (с 1784 г. Сеитов посад, современное с. Татарская Каргала) – поселение казанских торговых татар, крупный торговый и ремесленный центр. Именно оттуда и вышли купцы Хусаиновы. Их дед Иманкол приехал сюда в середине XVIII в. из д. Кибяк-Козино Мамадышского уезда Казанской губернии. Сеитова слобода имеет удобное географическое положение и стоит на торговом пути из Средней Азии, а потому каждый третий ее житель был связан с торговлей. Не удивительно, что потомки Иманкола в том числе его праправнук – Гали Хусаинов были купцами. Однако дела Гали Хусаинова (отец братьев Хусаиновых) с каждым годом шли все хуже и хуже, и он умер, разорившись, в крайней нищете, оставив многодетную семью без средств к существованию. Его сыновья с детства были вынуждены рассчитывать только на свои силы. Они пасли скот, занима-

лись мелочной торговлей, продавали саманные кирпичи, шкурки сусликов (старший, Ахмед бай, на всю жизнь получил прозвище «Суслик») и своим тяжелым трудом смогли собрать первоначальный капитал.

В дальнейшем братья разделились – Махмуд остался в Оренбурге, Ахмед уехал в Казань, а Гани перебрался в Кызыл-Орду. Так была выстроена крепкая торговая цепь. Ежегодно весной торговые агенты Хусаиновых закупали десятки тысяч голов скота в степях Казахстана и перегоняли их на выпасы, расположенные в Оренбургской губернии. По осени скот перегонялся с этих участков на бойню в Оренбург, далее шел на перерабатывающие предприятия, а затем в виде отдельных продуктов: мяса, сала, шкур, овчин, шерсти, кишок поступал на крупнейшие ярмарки Нижнего Новгорода, Москвы, Казани и даже на рынки Западной Европы.

Братья Хусаиновы активно участвовали в общественной жизни как родного им Оренбургского края, так и тех регионов, на территории которых они проживали. В 1869–1892 гг. Гани бай Хусаинов, казалинский купец I гильдии, жил в городе Казалинске (город в Казалинском районе Кызылординской области Казахстана), где вел активную общественную работу среди населения, исполняя обязанности мирового судьи, разрешая споры и противоречия между казахами и узбеками. Дом купца особенно часто посещали ученики-мусульмане из России. Он за свой счет отправлял их по караванному пути на верблюдах в Бухару или Хиву для обучения, а по возвращении радушно принимал у себя. Годы, которые Гани бай прожил в Туркестане, стали проверкой его профессиональных и человеческих качеств. Он постепенно приобретал уважение и авторитет местных жителей. Так, в 1880 г. во время голода в Казалинске, Гани бай Хусаинов специально сдерживал цены на хлеб на рынках города и всего региона, продавая десятки тысяч пудов муки из своих амбаров по старой, т. е. по более низкой цене.

В 1869–1892 гг. он основал представительства фирмы «Ахмет Хусаинов и братья» в городе Казалинске и соседних городах, отделения Казалинской конторы в городах Перовске, Семипалатинске, Маргелане, Ташкенте, Самарканде, Джамбуле, Чимкенте, Токмаке и Иргизе. После 1896 г. торговал мануфактурным и бакалейным товарами в Казалинске и Перовске Сырдарьинской области; кожевенным товаром в Иргизе Тургайской области. В 1897–1902 гг. им было открыто около 100 новометодных учебных заведений, свыше 20 женских школ в селах и деревнях Оренбургской губернии.

Наибольшую известность в татарском мире России из Хусаиновых приобрел старший из братьев – Ахмед бай – оренбургский и казанский купец I гильдии. Известность ему пришла не столько благодаря богатству, сколько

Р.З.Салиев. РОЛЬ КУПЦОВ АХМЕДА И ГАНИ ХУСАИНОВЫХ В
ФУНКЦИОНИРОВАНИИ НОВОМЕТОДНОЙ ШКОЛЫ ХАСАНЖАНА
ХАЗРАТА АХМЕРОВА В СЕЛЕ СТАРАЯ КИРЕМЕТЬ

из-за щедрой и целенаправленной благотворительности. Братья Хусаиновы, так и не освоившие в кадимистском мектебе элементарных навыков чтения и письма, главную причину народных бед, нищеты и невежества видели в архаичных порядках, царивших в тогдашней конфессиональной школе. Вот поэтому они осознанно и целеустремленно финансировали джадидские учебные заведения, оплачивали работу мударрисов и мугаллимов по всей стране, не жалели средств на строительство школ, издание необходимой учебной литературы.

Ахмед бай Хусаинов.

Одна из известных в истории новометодных джадидских школ была создана в с. Старая Татарская Киреметь (Иске Кармэт, Кармэт башы) Аксубаевской волости Чистопольского уезда Казанской губернии. К слову, в Чистопольском уезде было всего две такие школы.

В 1897г. казанское медресе при «Розовой мечети» по просьбе жителей направило своего выпускника шакирда Хасанжана Ахмерова в Старую Татарскую Киреметь, чтобы учить детей грамоте.

*Хасанжан хазрат Ахмеров с
женой Нагимой ханум.*

Первый имам-хатыб и мударрис села Старая Татарская Киреметь Хасанжан хазрат Ахмеров (1874–1955) в своих воспоминаниях (книга «Воспоминания» («Истәлекләр»), Казань: Издательство «Иман», 2004) пишет: «В скором времени в наше медресе (Розовая мечеть) пришел старик Фатхетдин сын Марди (Фатхетдин Мардиев) из Карметбаши (из Старой Киремети). Он приехал в Казань к Ахмед баю, чтобы от имени жителей села просить учителя. Ахмед бай отправил старика к Салихжан хазрату (брат муфтия Галимжана Баруди).

«По поводу учителя я сам приду и поговорю с Салихжан хазратом», – сказал он. Старик Фатхетдин, чтобы сообщить эту новость, приехал в медресе при «Розовой мечети», а через некоторое время он куда-то уехал. Ахмед бай, приехав к Салихжан хазрату, завел разговор об учителе и сказал, что просьба будет удовлетворена. Ахмед бай через старика Фатхетдина отправил в школу

необходимые книги, тетради, черные доски. Однажды Салихжан хазрат пригласил меня и рассказал, что бай будет ежемесячно выделять по 10 рублей. Кроме того, каждый день ученики должны принести в школу по одному копейку, такое условие бай ставит старику Фатхетдину и жителям деревни». В «Воспоминаниях» есть такие строки: «Преподавательская деятельность на своем пути. Все что нужно детям старик Фатхетдин привозил из Казани от Ахмед бая. Прошла зима. Наступила весна. Начали ходить пароходы. Ахмед бай приходит к Салихжан хазрату и говорит: «Поезжай и проверь, как учит мугаллим». Дает 300 аршинов ситца и более 100 тюбетеек, и говорит: «Отдашь хорошо успевающим детям» (С. 94). Далее Хасанжан Ахмеров пишет: «Әхмәт байга барып, һәр ай өчен 10 сумнан, айлык аласым бар. Казанга җиттем. Әлеге эш хакымны алдым. Оренбург Каргаласында Гани бай Хөсәенов тарафыннан ысул җәдид мөғаллимнәре өчен бер ярым айлык курс ачыла. Шул курска баруым кирәк. Мөғаллимнәре Фатыйх Кәrimi. Башкаларының исемнәрен хәтерләмим. Бару, кайту, ай ярым эчендә булган харәҗәт—Гани байныкы. Бер ярым ай үтеп тә китте. Сау-сәламәт әйләнеп кайтым (С. 95–96). Безнең мәктәп Әхмәт байның мәктәпләре чөлтәрәнә кәргән. Һәр айга ун сум айлык бирелә. Укыту—беренче октябердән дә калмастан ачылырга тиеш. Һәм моны Әхмәт байның Оренбург конторасына белдерергә лязем... Үткән елдагы кебек, быел да Әхмәт байның Оренбургтагы конторасына мәктәпнең ачылуын һәм ярдәмче итеп Фәйруш Әхмәтша углының куелуын хәбәр итәм... Минем игътина кылып укыткан дәрәсләрем: Коръән, мөгамәлат, Ислам тарихы, язу, хисап (С. 116–117). 1906 елда Әхмәт бай вәкиле тарафыннан төрле өязләрдә ачылган 60 ысул җәдид мәктәпләрен тикшереп кайту өчен Әхмәт бай үзе тәгаен кылган алты попичительның берсе Кармәткә килә. Мәктәпне күрә. Балаларны укытып карый. Мәктәп бинасының таушалуын, парталарның яманлыгын һәм җитешмәвен әйтәм. «Үзем генә бернәрсә вәгъдә итә алмыйм»—дип җавап бирә. Хушлашып Чистай өязендә ачылган икенче ысул җәдит мәктәбен тикшерергә, Ялтанга китә (С. 117).

В книге «Воспоминания» говорится, что в это время в Чистопольском уезде только в двух деревнях имелись новометодные джадидские школы: одна—в Старой Киремети (Кармәт башы), другая—в Ялтане (Татарский Елтан, Татар Ялтаны). Каждый учитель назначался Ахмед баем Хусаиновым и получал ежемесячное жалованье в размере десяти рублей в месяц. Эти школы обеспечивались необходимыми для детей книгами, тетрадями, ручками, классными досками для письма и маленькими черными досками для детей.

До издания «Воспоминаний» («Истәлекләр») о просветительской деятельности Хасанжана Ахмерова мы знали из воспоминаний классика татарской поэзии Хасана Туфана о себе. Мулла Х. Ахмеров был первым учителем Х. Туфана. Это он был проводником мальчика по имени

Хисбулла (Хасан) на пути в прекрасный мир поэзии. Хасан Туфан с любовью вспоминал своего учителя и прямо указывал, что Хасанжан мулла сыграл большую роль в его становлении как поэта.

Конечно, наши знания о бурной просветительской деятельности Хасанжана хазрата расширились, когда его «Воспоминания» стали достоянием читающей публики. О том как рукопись (оригинал) воспоминаний Х. Ахмерова оказалась в руках известного писателя Газиза Кашапова (Үзиле), автора книги о Хасане Туфане «Млечный путь» («Киек каз юлы»), я останавливаться не буду – это долгая история. Скажу только, что Г. Кашапов собирался увековечить имя Хасанжана хазрата, написав большую книгу о его жизненном пути. После преждевременной смерти Г. Кашапова обладателем копии рукописи воспоминаний стал доктор филологических наук Масгут Гайнутдинов, который подготовил ее к печати. В 2017 г. книга «Воспоминания», была переиздана с дополнениями дочери Хасанжана Ахмерова Лейлы Ахметовой, которая проживает в Заинске. Когда родилась маленькая Лейла Хасанжан хазрату было 60 лет. Надо учесть, что свои воспоминания Х. Ахмеров написал в 1945–1946 гг., будучи уже 72-летним стариком, находясь в далекой Средней Азии (он туда бежал из-за преследований Советской власти и своих врагов), 55 лет спустя после событий, о которых он пишет. В книге имеется богатый материал: о революционных днях 1905 г. (Астрахань), о восстании вилочников (1920 г.), о голоде 1921 г., также по истории с. Старая Киреметь. «Воспоминания», без сомнения, является уникальным произведением, которое все ещё мало изучено и с большим трудом входит в научный и литературный оборот. Хочется верить, что учёных и краеведов, изучающих историю татарского народа, а также исследователей татарской педагогики и жизни татарских медресе, там ждут открытия.

Как видим, братья Хусаиновы и мулла Хасанжан Ахмеров – это реальные участники и активные деятели становления новометодного джадидского образования среди татар. Их просветительская деятельность является яркой страницей в истории татарского народа и в истории моей малой родины – села Старая Киреметь.

Источники и литература

1. Ахмеров Хасанжан. Истәлекләр (Воспоминания). Казан: «Иман» нәшрияты, 2004.
2. Рахимкулова М.Ф. Медресе «Хусаиния» в Оренбурге. Оренбург, 1997.
3. Шайдуллина Римма Рифхатовна. Торгово-предпринимательская и благотворительная деятельность братьев Хусаиновых (вторая половина XIX – начало XX вв.). Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук. Казань, 2010.

ФӘННИ СӘФӘРЕБЕЗ ЭЗЛӘРЕННӘН

(Мордовия Республикасының Ламат һәм Татар Ымызы авылларында узган фәнни экспедиция барышында туган тәэсирләрбез)

***Аннотация.** 27.05–07.06.24 учёные Института языка, литературы и искусства им.Г.Ибрагимова АН РТ работали в составе комплексной экспедиции в татарских населённых пунктах Мордовии. В данной статье мы бы хотели поделиться нашими впечатлениями относительно двух татарских сел, расположенных в Дубенском и Кочкуровском районах Республики Мордовия. Татары, проживающие в данных деревнях, продолжают сохранять свой родной язык и чтить традиции и обычаи, передавая их из поколения в поколение.*

***Ключевые слова:** с. Ломаты, Татарский Умыс, татарские населённые пункты Мордовии, духовное наследие, история населённых пунктов, научная экспедиция.*

Татарстан Республикасы Фәннәр академиясенең Г.Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институты оешкан көненнән башлап татарлар яшәгән төбәкләргә фәнни экспедицияләр оештырып килә. Соңгы елларда алар комплекслы рәвештә, ягъни төбәкне берничә юнәлештә – тел, фольклор, гамәли сәнгать, музыка, археография, эпиграфика белгечләре катнашлыгында үтә. Быел майның 27 сәненнән июньнең 7 сәнә кадәр Мордовиянең Дубёнки, Кочкурово, Инсар, Кадошкин, Тәрби һәм Zubovo-Поляна районнарының татар авылларына да Институт галимнәре сәфәргә чыкты. Үткән елда исә әлеге республиканың Ләмбрә һәм Ромоданово районнарында эш алып барылып, бик бай эчтәлекле мәгълүмат тупланган иде. Шунысын да әйтеп үтәргә кирәк, бу якларга беренче фәнни экспедицияләр 1950 нче елларда оештырыла. Экспедиция материалларының бер өлеше бүгенге көндә Институтның Язма мирас үзәгендә кадерләп саклана.

Әлеге мәкаләбездә сезнең игътибарга Мордовия Республикасының ике татар авылын өйрәнәп, аннан алган фикер-тәэсирләрбез белән уртаклашасыбыз килә.

Сәфәрбез Дубёнки районындагы татар авылы Ламаттан (русча Ломаты) башланып китте. Әлеге торак пункт Мордовия Республикасының төньяк-көнчыгышындагы һәм Ульяновск өлкәсе белән чиктәш булган Дубёнки районында урнашкан. Әлеге муниципаль районда Ламат – мукшы һәм рус авылларны арасындагы бердәнбер татар авылы. Ул бик матур табигать

кочагында урнашкан, янәшәсендә генә Ламат һәм Штырма елгалары жәй-рәп ята, тирә-ягындагы урман-кырлар жәйләрен аны яшеллеккә күмә.

Авыл исеме гидронимнан килеп чыккан дип карала. Ломат фин-угор телләрендәге «лом (лам)» сүзеннән алынган һәм «уйсулык» мәгънәсендә килә. Элек Ломат компонентлы өч торак пункт билгеле булган: XIX гасырлар азагына кадәр Ломаты-Никольское дип, хәзерге вакыттагы Неклюдово дигән рус авылын атап йөрткәннәр, һәм шулай ук Ломат авылы һәм Кечкенә Ломат дигән берничә йортлыгына авыл булган.

Авыл 1646 елларда оешкан дип карала. Бу елларда «Кыргый кыр»-ны үзләштерү бара, Россия империясенең чикләрен саклау максатыннан хәрби сызыклар төзелә. Бу территорияләргә күпләп йомышлы татарлар килеп урнаша. Мордва халыклары һәм рус торак пунктлары белән бергә татар авылларына да нигез салына.

Ломат авылында инкыйлабка кадәр биш мәчет, бер чиркәү, рус-татар мәдрәсәсе, бер рус һәм бер чиркәү приход мәктәбе эшләп килә.

Хәзерге вакытта авылда 300 гә якын кеше гомер кичерә, күпчелеге татар милләтеннән, берничә мукшы һәм рус гаиләсе дә яши. «Изоляциядә» яшәүләренә карамастан, безнең милләттәшләребез үз йөзләрен югалтмыйча, телләрен, гореф-гадәтләрен сакларга тырышып яши.

Авыл халкы кунакчыллыгы, ярдәмчеллеге белән сокландырды безне. Эшебездә ярдәм итәргә эзер тордылар, кулдан килгәнчә булыштылар. Мәдәният йорты һәм авыл китапханәсендә эшләүче Гөлдүсә ханым Шабанова, Венера ханым Яхеева безне авыл халкы белән таныштырып, эшебездә ярдәм итеп тордылар. Тел, халык авызы ижаты, музыкаль фольклор буенча бай материал тупладык. Шуны да әйтеп китәргә кирәк, Ламат авылында яшәүчеләрнең сөйләме Мордовиядәге башка татар авылларының теленнән шактый аерыла. Бу авылда татар теленең көнбатыш диалекты карсун сөйләше урын алган. Әлегә сөйләш Ульяновск өлкәсе Инза һәм Кочкур районнарындагы татар авылларында таралган.

Без халыкның милли сәнгате белән дә танышабыз. Шушы жәһәттән авылның Туган якны өйрәнү музеена аерым тукталып үтәсебез килә.

Музей авыл клубының бер почмагында булдырылган. Ул зур түгел, ләкин аны елдан-ел киңәйтәләр, экспонатлар да инде шактый тупланган. Шундый башлангычның булуы – үзе бер куаныч. Әлбәттә, музей бүлмәсе бүгенгә көндә ремонтка мохтаж. Музейны киңәйтү, жәелдерү өчен авыл халкы ярдәм итеп килсә дә, аны төзекләндерү эшендә житәкчеләрнең дә ярдәме сорала. Шунысын да әйтергә кирәк: татар халкы, нинди генә авыр шартлар, кыенлыklar алдында калмасын, үз мирасын саклап калырга тырышкан һәм тырыша, шушы кечкенә генә музей мисалындагына да, ул инде булганын ничек тә югалтмас өчен бөтен көчен куя.

Музей шәхси башлангыч нигезендә оештырылган. Житәкчесе булган Мәжидә ханым Муракаева тумышы белән Ламаттан, ул озак еллар туган авылы мәктәбендә татар һәм рус телләре укытучысы булып эшләгән, соңыннан авыл идарәсендә житәкчелек вазифаларын башкарган. Авыл халкы белән эшләү дәверендә ул рухи һәм матди мирасыбызны саклап калу идеясе белән яши башлый. Ил күләмендә тетрәнүле вакыйгалар белән бәйле туксанынчы еллардан соң, халык берәз тернәкләнә, яңа йортлар төзелә, булганнары төзекләндерелә, табигый буыннар алмашы бара, кибетләрдә ирекле сатып алу мөмкинлеге туа. Кешеләр дә өйләрен яңа жиһазлар, яңа әйберләр белән бизәргә тырыша, техник яктан да күп кенә әсбаплар кулланылмый башлый, шунлыктан «иске-москы»дан арыну күзәтелә. Мәжидә ханымны әлегә вәзгыять борчый, аның ничек тә әлегә вакытка кадәр әби-бабаларның, эти-әниләрнең кулы тигән әйберләренә, өй эчен бизәү өчен кулланыла торган элементларны яшъ буыннарга тапшыру теләге туа. 2003 елдан башлап ул, экренләп булса да, музей почмагы өчен экспонатлар жыюга керешә. Музей почмагында урын алган күп кенә экспонатлар – аның шәхси яисә туган-тумачасыннан жыелган әйберләр.

Мәжидә ханымга экспонатлар туплауда авыл халкы да нык ярдәм итә. Мәсәлән, чыгышы белән Ламат авылыннан Әнвәр Аширов үз авылы, аның тарихын туплауда чиксез күп эш башкарган кеше. Авылыннан инде күп еллар читтә яшәп, Кузбасс шахталарында хезмәт куйган Әнвәр ага берничә китап авторы да. «Историческая судьба татар Кузбасса» дигән китабында автор горуранып: «Безнең татар халкы – көчле рухлы халык, зур-бай тарихлы, бөек, затлы халык... Үзенең динен, ана телен, гореф-гадәтләрен белмәгән, белергә дә теләмәгән халык – ул жансыз халык, динсез халык, рухи ярлы халык», – дип яза [Аширов: 2021. С.4]. Әлегә музейга да Әнвәр ага гел ярдәм итеп килә, экспонатлар туплауда да булыша.

Музей экспонатлары этнография һәм көнкүреш, гамәли сәнгать, рәсем сәнгате әйберләреннән гыйбарәт. Экспозицияләр авылның тарихы, күренекле кешеләре, аларның тормышлары турында сөйли. Музейның бер почмагында Бөек Ватан сугышы, анда катнашучыларга багышланган стенд та булдырылган.

Һәр туган якны өйрәнү музееның үз үзенчәлеге була. Биредә гореф-гадәтләргә, авылның эшчән халкына төп игътибар бирелгән, аның төп юнәлешенең берсе дә – туган якның һәм авылның мәдәнияте, көнкүрешен өйрәнү. Жирле осталарның кул эшләнмәләре күп тупланган биредә. Мәсәлән, мөндәрләргә, япмаларга чигелгән жете бизәкләр күз явын алырлык. Әлегә як сөйләмәнә хас булганча әйтсәк, себергеч-йөзлек, ягъни сөлгеләр чигелеше шулай ук күп төрле һәм үзгә. Халкыбызның күңел жәүһәрләре булган эскәтер-сөлгеләр, мөндәр тышлары, милли күл-

мәкләр, тукулган паласлар беркемне дә битараф калдырмастыр. Экспонатлар, инде әйтеп үткәнчә, әкрәнләп жыела, туплана бара. Соңгы табылдык – йөн эрләү станогы – шулай ук сирәк табышларның берсе. Гомумән, эш кораллары тупланган бүлек иң бай, кызыклы һәм ерак тарихларга барып тоташкан бүлекләрнең берсе дисәк тә ялгышмабыз.

Шунысы куанычлы, Ламат авылының үз шагыйрәсе дә бар. Ул – Сафия ханым Бәширова (1947 елда туган). Аның күнел түрәннән чыккан шигырьләре – музей бүлмәсенең иң түрәндә. С.Бәшированың язмышы тетрәндергеч. Өч яшенә кадәр йөгереп йөргән баланың, рәхимсез авыру аркасында, аяклары йөрми башлый. Тормыш өчен көрәш башлана, шушы юлда егылып калмаган Сафия мәктәпне тәмамлаганнан соң, тегү эшенә өйрәнә, авылдашларын матур киёмнәр тегеп куандыра. Балачактан шигырьләр яза башлаган Сафия ханым бу сәләтен дә читтә куймый – газетларда шигырьләрен бастыра, бәетләр чыгара, хәтта үз язмышын яктырткан бәете дә бар.

Үзем турында бәет

Ак Иделкәйләрдә, әй, тар басма,
Тар булса да аны үтегез.
Әй, дусларым, сезгә теләк телим,
Сау-сәламәт гомер итегез.
Әйтегезче, дуслар, нидән болай,
Нидән бу йөрәгем янадыр?
Иң бәхетсез бала гына шулай
Кеше кулларына каладыр.
Жәйнең генә матур көннәрендә
Тәрәзәдән карыйм кырларга.
Калды инде минем гомерләрем
Моңлы җырлар гына җырларга.

20 куплеттагы бәет юлларында – шагыйрәнең жан авазы да, кешелеккә мөрәжәгатә дә.

Музейда Ламат авылы тарихы турында да мәгълүматлар белән танышырга мөмкин. Шундыйларның берсе – Мәис Харис улы Миңнебаевның 2006 елда басылып чыккан «Наши корни» китабы. Басмада авыл тарихына – авыл исеменең килеп чыгышы, халкы, инкыйлабка кадәр һәм инкыйлабтан соңгы авыл тарихы архив чыганакларына нигезләнеп тәфсиллә яктыртылган. Шуларның кайберләре: «Наиболее вероятное происхождение Ломат, связано с появлением в этих краях «засечной черты». Слабые сторожевые посты на линии Алатырь-Курмыш-Арзамас не могли стать серьезной защитой Новгородской земли от постоянных, неподвижных набегов степняков. Для усиления охраны своей восточной границы Московское правительство начало возводить укрепленную черту в

районе Средней Волги... Все эти поселения – города, пргороды, крепостцы, остроги и т.п. строились в тылу, за чертой, а в самой черте делались «ломатки» [Миннибаев: 2006. С. 9].

Китапта шулай ук үзләрөнөң нәсел тарихы белән берлектә авылның кайбер күренекле нәселләренә дә урын бирелгән.

2012 елда Ламат авылында мәктәп ябыла, оптимальләштерү сәясәте бу авылны да читләтеп узмый кызганычка каршы. Мәктәп, аның тарихы, хөрмәтле укытучылары турында музейда аерым стенд урнаштырылган. «Безнең укытучыларыбыз» дип аталган бу стендта авылда мәдрәсә оешканнан башлап, аның беренче мөгаллимнәре, әйдәп баручы укытучылар белән танышырга мөмкин. 1839 елда Ламатта мәдрәсә ачыла. Рус чыганакларында ул училище буларак тәкъдим ителә. 1859 елда инде авылда 1 мәчет һәм ике мәктәп эшли. 1900 елда земство мәктәбе ачыла, аның беренче укытучылары – Насыйров Исхак Сенятулла улы, Гилтрова Зөләйха Ибраһим кызы була. 1933 елда башлангыч мәктәп нигезендә жидееллык мәктәп ачыла. 1941 елда исә урта мәктәп итеп үзгәртелә. Мәктәп якин-тирәдәге 14 жирлектән балалар кабул иткән. Кызганычка каршы, шундый зур тарихлы мәктәп, аның укытучылары хакында музейдагы фото-истәлекләр генә сөйли.

Музей рухи мирасыбызны саклап калуда гаять әһәмиятле эш башкара. Биредә гарәп язучы борынгы китаплар, кулъязмалар белән дә таныша алдык. Алар арасында XX гасыр башларына кадәр татарлар арасында киң кулланылган «Мөхәммәдия» китабы, Т.Ялчыголның «Рисаләи-Газизә»се, «Һәфтияк тәфсире», «Шәрхе викая» һ. б. китаплар бар. Шулай ук догалыклар, мөнәжәт, касыйдәләр язылган дәфтәрләр белән дә танышырга насыйп булды. Шуларның кайберләре:

Йөргән юлымда чумам күп уйга,
Китәрбез бер көн мәңгелек өйгә,
Каладыр минем яшәгән өем,
Көтәдер мине мәңгелек өем.
Үлчәп алырлар, каберем казырлар,
Караңгы гүргә илтәп салырлар,
Женаза артымнан бәхил бул диңгез,
Минем нәфәкамне ятимгә бирең.
Китәмен дуслар, күрә алмассыз,
Мин киткән юлдан сез дә калмассыз,
Ләхет астымда кортлар юлдаштыр,
Кабер астымда белмим кем йөрер.
Гөнаһлы башым, белмим, ни күрер.
Зияратларга мин сагынып барам,
Уйлап карасам, дивана калам,

Кигән киемем кимәгән булдым,
Фани дөньяда йөрмәгән булдым.
Алып барырлар, гүргә салырлар,
Өй әһелләрем еглап калырлар,
Зияратларда сайрыйдыр кошлар,
Шуларны ишетеп, түгеләдер яшьләр.

Шөкер, алхәмдүлиллаһ!

И мөэминнәр, зур шатлык
Ходаем биргән мөэмин атын,
Мөэмин аты улганнарға,
Хәрам кылган тәмуг утын.
Рәхмәтең сал, Кадыйр Аллах,
Шәфкаты кылыр Рәсүлуллаһ.

Ламат авылында яшүче Хәбибуллова Мәүзә апалар (1952 елгы) гаиләсендә кайбер басма китаплар белән танышырга насыйп булды. Алар әнисе Жәлилова Хәерниса Рәхмәтулла кызыннан (1904–2002) мирас булып калган. Араларында «Коръән» китабы, «Шәрхе-викая», «Мөхәммәдия», «Рисаләи-газизә» китаплары бар, басмалар тулы түгел. Мөнәжәтләр, догалар, кыска риваятьләр язылган кулъязма дәфтәрне Мәүзә ханым Институт Мирасханәсенә тапшырды. Әлегә дәфтәр дә Жәлилова Хәернисага әманәт итеп калдырылган булган. Беренче битендә: «Хәерниса, сиңа калдырамын бу китапны, монда яхшы догалар бар, монда чәһриярлардан калган изге мөнәжәтләр бар. Сөз яхшы кешеләргә укыгыз, яхшы кешеләр рәхмәт әйтеп тыңларлар», – диелә:

Зиярәтләргә мин бара идем,
Ник болай кошлар сайрап моңлана.
Газиз кардәшләр зиярәтләрдә,
Мескен күңелләр ниләр уйлана,
Ниләр уйлана сөзгә сөйләем.
Туфрак булырмын, калмас сөягем,
Укыдым Коръән, сыгынып Аллахка,
Мәңгелек өйгә ничек бармага,
Зиярәтләргә мин бара идем,
Таяна идем чардакларына,
Сыгынып Аллахка Коръән укыдым,
Ошбу зиярәт әрвахләренә.
Зиярәтләргә мин бара идем,
Аягым тайды кабер өенә,
Кабергә карап яшемне түктем,
Килермен диям шушы өемә.

Зиярәтләргә мин бара идем,
Кабер астында күрдем күк чәчәк.
Яшемне түктәм, ниләр уйладым,
Жаным бирәчәк, шунда киләчәк.

Дәфтәр язмаларының күпчелеге Аллаһны данлау-мактау мөнәжәтләрә, салаватлар, шулай ук аерылу, ахирәтне уйлау, үлем хәлләренә бәйле мөнәжәтләр тәшкил итә. Мөнәжәтләр – тарихыбызның иң авыр елларында динбезне, үз йөзөбезне саклап калырга ярдәм иткән рухи мирасыбызның кыйммәтле бер өлеше. Мондый дәфтәрләр әле шәхси кулларда сакланып килсә дә, кызганычка каршы, мөнәжәтләрне инде хәтерләүчеләр дә, көйләүчеләр дә калмаган дип әйтергә кирәк.

28 май аенда без группабыз белән Кочкурово районының Татар Ымызы (русча Татарский Умыс) авылында эшчәнлек алып бардык. Татар Ымызы – елга-таулыктарга сыенып утырган бик матур авыл. Авыл Ымыз елгасы буенда урнашкан, аның исеме дә шушы гидронимнан алынган. Ымыз рус теленнән у мыса (ягъни елга борыны янында) дигәннән алынган.

Татар Ымызы – районда эрзя авыллары арасында бердәнбер татар авылы. Бүгенге көндә биредә 300 кеше яши. Кызганычка каршы, 2010 елда мәктәп ябылган. Авылда берничә кибет эшли, яңа мәчетләрә нур чәчеп тора. Клубны төзекләндерү, яңарту эше бара, анда китапханә өчен дә аерым урын каралган.

Татар Ымызы авылында безне бик матур каршы алдылар. Мәчет имамы Манюров Рафаэль Сираж улы үзе дә эшебезгә зур кызыксыну һәм теләктәшлек белдерде, авыл тарихы, аның бүгенгесе турында эчтәлекле әңгәмә корылды. Материаллар табуда, информантлар белән очрашуда искиткеч зур һәм эчкерсез ярдәмә өчен Заһидә Шабайкинага да аерым рәхмәтебезне җиткерәсебез килә.

Авылда шулай ук татар теленң көнбатыш диалект вәкилләре яши, монда бик матур итеп ләмбрә сөйләшәндә аралашалар.

Таирова Халисә Сираж кызы (1937 елгы) гаиләсендә басма һәм кулъязма китаплар, аерым кулъязма битләр, кулдан язылган догалыктар саклана. Алар арасында «Фикъһе Кәйдани»нең 1900 елгы басмасы, «Тәрҗемәтел-фәтхел-мөлек» (1903), «Дөррәтен-нәсыйхин»нең тулы басмасы (1879) бар. Берничә кулъязма мөнәжәтләр дәфтәрә саклана.

Мөнәҗәт

И ходаем, бергә булайк сабыр бәндәләр берлән,
Ходай Тәгалә каршында алсын рәхмәт капулары берлән.
И Ходаем, фазылың берлән, гонаһларыбызны гафу кыл,
Иманыбыз төгәл булсын, безгә җәннәт насыйп кыл.
И Ходаем, тәүфыйк бир картларга һәм яшьләргә,

Йөземезне якты кылгыл кыямәт көн мәшһәрдә.
И Ходаем, рәхмәтең берлән гафу әйлә гөнаһымны,
Ахирәткә барганда юлдаш әйлә намазымны.

Мәҗлес мөнәҗәте

Бу мәҗлеснең кадерен белеп,
Ходаны күп зикер кылыйк,
Дин-исламда булганлыкка,
Шатланып шөкер кылыйк.
Утырмаек фикер белән,
Утыраек зикер белән.
Хуш нигъмәтләр хәзерләнгән,
Жыелаек шөкер белән.
Бу мәҗлесләр бик хөрмәтле,
Бик белең кадерләрен.
Мәҗлесне хәзерләүчеләрнең
Нурлы әйлә сабырларын.
Безне болай зурлаучыга,
Зур мәҗлес хөрмәте белән
Ожмах сезне каршы алсын
Ходаның рәхиме берлән.
Мәҗлес ясап хәзерләнгән
Безнең өчен зур хөрмәтләр,
Рәсулүллаһ кылсын сезгә,
Кыямәттә шәфәгатьләр.

Өлеге мөнәҗәтнең куплетлары шактый, мөнәҗәтсез мәҗлес күрекле саналмаган: һәр жыенда бергәләшеп мөнәҗәт көйләгәннәр, шул рәвешле буыннан-буынга күчеп барып, алар рухи мирасыбызның кабатланмас, жанлы бер хәзинәсенә әйләнгәннәр. Аларның әхлакый-тәрбияви мәгънәсе бик зур, Аллаһ, Мөхәммәд, мөселманнарның тормыштагы урыны, яшәү мәгънәсе, ана һәм бала мөнәсәбәтләре, яшәү һәм үлем һ. б. шундый тема-төркемнәргә бүлеп карарга мөмкин. Кызганычка каршы, инде алда күрсәтеп узганча, мөнәҗәт әйтүчеләр юк дәрәжәсендә, текстлары да югала бара. Бу дәфтәрләргә Таирова Халисә Сираж кызы (1937 елгы) кадерләп саклый. Дәфтәрләр кайнатасыннан калган. Гарәп язулы дәфтәрләрнең кайбер битләрендә язулар кайчандыр дымлану сәбәпле юкка чыккан. Аерым битләрендә күчереп язу вакыты да бар. Мәсәлән, «язылды 1976 елда сентябрьнең 16 сында, рамазан шәриф аенда. Бу язылган мөнәҗәтләрне укыган кешеләргә Аллаһның рәхмәте булсын, сагынып укырсыз, укыгач, язучыларга дога кылырсыз» дигән юлларны укыйбыз. Ике дәфтәрне Халисә ханым Мирасханәгә дә бүлөк итте. Игътибарыгызга әлеге дәфтәрдән тагын бер мөнәҗәт тәкъдим итәбез:

Укы иртә намазыңны, алырсың ки савабын,
Үлеп ләхеткә кергәч, күрмәссең гүр газабын.
Иртә торып таң кергәч, шәйтан вәсвәсә салыр,
Шул вакытта гамәл кылсагыз, фәрештәләр дога кылыр.
Жиңел юлдыр изге гамәл, уттан сакларга жаныңны,
Фәрештәләр язып торыр зикер иткән гамәлләрне.
Әйтә күргел зикер-тәсбих, зикердер иманның нуры,
Зикер-тәсбих әйткәннәрнең була жәннәттә урыны.
Сәдаканы бирә күргел, сәдака бирергә кушкан,
Сәдака кабер малың булса, кыямәттә булыр дошман.
Бәндә үмерен (гомерен) уздырадыр һаман гафләтләрдә ятып,
Каты булган газапларны бәндә ала үзе сатып.
Лә илаһә иллаллаһу телдин салма һәр заман,
Лә илаһә иллаллаһу дигән сүздән аерылган кол бик яман.

Бу аз гомернең агыр ай юлы

Бу аз гомернең агыр ай юлы
Кала күрмә тәмуқта мәңге йоклап,
Нәсыйхәттер сүз белсәгез сез
Гыйбта¹ кылсын сиңа шимди бу сүз.
Әйә сәмиг, бу сүзләргә колак сал,
Ишет имде, бу бәндәм яныңа ал,
Килеп дөньяга син калмагайсың
Егылганчы йөрерсең, белмәгәйсең.
Син уйларсың егетмен, үлмәгәймен,
Егылмастан борын куй сәждәгә баш,
Егетлек һәммә тәнгә улмас хуш.
Күр үзеңнән олугны вә кечекне,
Бел аның ахыр хәле ничекне,
Ләхеттә картлары бар, яше юкмы?
Теләп кергәнме анлар, ахыры хакмы,
Теләп керсә теләмәс монда калса
Ничек кергән бу йиргә, кем күп ирсә,
Ганилар, бар гарипләр бергә үлсә
Егетләр һәм карилар анда улса
Сәбәп табып калырга улмаса мал
Кинә биреп арага һич кермәс мал.
Хөкем улса, Ходадин картка, яшегә,
Син имде ач күзеңне ошбу эшкә.

¹ Гыйбта – берәүдәгә яхшы якларны күрәп, үзендә дә шуны булдырырга теләү.

Кульязма дәфтәрдә гыйлем темасына бер шәлкем мөнәжәтләр урын алган. «Мөнәжәтләрдә «гыйлем» төшенчәсенә дөньяви мәгънә дә салына, ягъни гыйлем кешенең көнкүреше, һөнәре һәм хужалык эшчәнлегә белән бәйләнгән гамәли аң-белем итеп тә карала» [Хәснүллин: 2001. Б. 22]:

Мәктәп – милләт бакчасы, укучылар – алмасы,
Мәгарифнең оясы, укың газиз яшьләрем.
Булың милләт атасы, бу галәмнең данәсе,
Жәһаләтнең игъдасы, укың газиз яшьләрем.
Булың гыйлем данәсе, гали аның бәһәсе.
Бөек шойлә¹ жәзасы, укың газиз яшьләрем.
Жәһаләтнең бәләсе, юктыр аның бәһәсе,
Юктыр шойлә жәфасы, укың газиз яшьләрем.
Гыйлем – рәхмәт бакчасы, сәгый аның барчасы.
Мәсгудият жәзасы, укың газиз яшьләрем.

Халисә ханымнарда кульязма китап битләре дә сакланып калган. Алар якынча XIX йөз башына карый. Язма мирасыбызның зур өлешен шигъри әсәрләр тәшкил итә, бу шигърьләр дә аңа матур бер өстәмә булыр, фәнни әйләнешкә кереп, рухи хәзинәбезне багътыр дип ышанабыз.

Робагый талибел-гыйлем.

Бәгърем кайнады бәнем китәргә,
Тәкәтә һич калмады сабыр итәргә,
Ирадәмез² китәргә мондин ары,
Өмидемез Ходаның лотфы сары³.
Бәгърем кайнады бәнем китәргә,
Ирадәмдер гыйлем тәхсил итәргә⁴,
Ирадәмдер бәнем тәхсилә гыйбадәт,
Шәкавәттә⁵ дөгел, бәлки сәгадәт.
Әткәем бәнем өчен догага
Күтәреп кул, сыгын Хомага,
Әнкәем, егламагыл, сабыр кыл,
Бәнем өчен даим изге дога кыл,
Бәңә дәүләтегез кылмас ифадә⁶,
Вә ләкин илтимасымдыр догада,
«Бала» диеп бәңә кайгы йимәгез⁷,

¹ Шойлә – шулай итеп.

² Ирадәмез – ният, теләгебез.

³ Ходаның лотфы сары – Тәңренәң игелекле якларына таба.

⁴ Тәхсил итәргә – белем алырга.

⁵ Шәкавәттә – бәхетсезлектә.

⁶ Кылмас ифадә – аңлатмас, бу очракта: җавап бирмәс.

⁷ Кайгы йимәгез – кайгырмагыз.

Исән булып, качан¹ кайтыр димәгез,
Фиракы², я фиракы, я фиракы,
Гажиз итте араларның ерагы,
Каләм алдым, язып булмый,
Мөкаддәрден³ узып булмый.
Ки сезләрне хисап иткәч, егламый һич түзеп булмый.

Бу юллардагы «Ирадәмез китәргә мондин ары, өмидемез Ходаның лотфы сары» дигән тезмәләренә без галим А. Фәтхи тикшеренүләрендә очратабыз. Шигырь «Шәһәргә китүче егетнең ата-анасына мөрәжәгәте» исеме белән тәкъдим ителә һәм аның XVIII гасыр азагында күчерелүе дә теркәлә [Фәтхи: 2019. Б. 155].

Хәлисә апа Таировалар йортында без шулай бик матур итеп чигелгән намазлыкка тап булдык. Әлеге намазлык (жирле халык телендә – намазжәй) кызыл тукумага ефәк жепләр ярдәмендә тамбур ысулы белән чигелгән, аны гаиләнең кадерле бер истәлегә буларак саклап тоталар.

Авыл йортларына күптән су кергән булуына карамастан, халык чишмәләрен кадерләп, саклап тота. Авыл халкы һәм иганәчеләр ярдәме белән Мархаба (Мәрхәбә) Ак, Фяридя (Фәридә), Бурак, Сеннят (Сөннәт) кезләүләре (жирле сөйләштә кезләү / кезләү – чишмә) төзекләндерелгән. Алар тирә-юньне ямьләндереп, шифалы сулары белән сөендерәләр.

Сәфәребезнең бер юнәлеше булган эпиграфика, ягъни ташъязмаларны өйрәнү буенча Татар Ымызында бары 2 таш кына табылды, алар 1908 һәм 1922 елларга карый.

Гомумән, Ламат һәм Татар Ымызы авыллары безне үзләренең төзек йортлары, матур һәм киң урамнары белән шатландырды. Барыннан да бигрәк әлеге авылларда гомер итүче милләттәшләребез безгә аеруча якын булды. Үз туганнары, күптәнге дус-танышларыдай бик жылы каршы алдылар. Сәфәр вакытында бай материал тупланды, бүгенге көндә ул эшкәртелә, өйрәнелә, алар алдагы фәнни тикшеренү эшләрендә дә урын алачак.

Файдаланылган әдәбият

1. Аширов А. Историческая судьба татар Кузбасса. – 2021. – 100 с.
2. Миннебаев М.Х. Наши корни. – Казан. – 2006. – 167 с.
3. Фәтхи А. Үткән гасырларның шигъри сәхифәләре // Фәнни Татарстан, 2019. – №2. – Б. 149–165.
4. Хөснуллин К. Мөнәжәтләр һәм бәетләр. – Казан: «Раннур» китап нәшрияты. – 2001. – 723 б.

¹ Качан – кайчан.

² Фирак – аерылу.

³ Мөкаддәрден – тәкъдирдән.

МИРАСЫБЫЗНЫҢ ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАГЫЛЫШЛЫСЫ

НАШЕ ИСТОРИКО-КРАЕВЕДЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ

УДК 351.852.1:391:739(470.41)

Л.И. Саттарова

ТАТАРСКИЕ КОЛЛЕКЦИИ МУЗЕЯ НАРОДОВ ВОСТОКА В КАЗАНИ (1920–1921)

Аннотация. Одним из культурных начинаний молодой Татарской Республики было решение о создании в 1920 г. Музея народов Востока в Казани. В «Восточном музее» собирались артефакты по культуре татар и многих исторически связанных с ними народов. Музей впервые на государственном уровне начал собирать предметы татарской культуры, и это собрание, наряду с коллекцией А. Ф. Лихачёва, заложило основу татарских коллекций Национального музея Республики Татарстан (далее – НМ РТ). В статье впервые дается характеристика этих коллекций.

Ключевые слова: коллекции, татарские ювелирные украшения, татарская вышивка, одежда татар, Национальный музей Республики Татарстан, Музей народов Востока в Казани.

Создание Музея народов Востока в Казани (далее – МНВ) – одно из самых интересных и значимых явлений в жизни молодой Татарской Республики начала 1920-х гг. Коллекции Музея, переданные в 1922 г. в Центральный музей Татарской Республики (далее – ЦМТР), значительно дополнили его этнографические собрания, предоставив обширный материал о народах Поволжья и Приуралья, культуре мусульманских стран и народов Дальнего Востока [Sattarova: 2022]. В рамках организации Музея Востока в Казани впервые целенаправленно собирались и формировались татарские коллекции [Саттарова: 2021. С. 44–50].

Понимание необходимости музея собственного наследия постепенно зарождалось в татарской среде с конца XIX в. Так, в 1913 г. с инициативой создания татарского музея, основу которого составили бы древние книги, рукописи и другие реликвии, сохранившиеся в старинных татарских семьях города Казани, выступил гласный Городской думы Абдулла Апанаев [Губайдуллин: 2004. С. 215]. Высказанные и другими предста-

вителями татарской интеллигенции идеи о создании музея касались, в основном, собрания раритетов восточной, прежде всего мусульманской культуры, имеющихся в семьях богатых и образованных татар, промышленников и предпринимателей, которые имели связи с миром как мусульманским, так и западным. Один из организаторов МНВ Г.Ш. Шараф отмечал, что «по этому вопросу несколько раз были организованы специальные общества, и из существующих обществ некоторые принимались за него. Но старый режим, видя в этом признак пробуждения национального самосознания, всякий раз препятствовал этому начинанию. И после революции несколько раз принимались за это дело, но за отсутствием необходимой поддержки это крупное начинание не могло воплотиться в жизнь» [Выставка: 1920. С. 5].

Центральная Научная Мусульманская Коллегия¹ приняла проект создания в Казани Мусульманского университета и основания Восточного музея, а также Центральной мусульманской библиотеки². Коллегия взялась за дело с формирования специальной Музейной комиссии, которая затем была переименована в Комиссию по организации МНВ. В неё наряду с Б.Ф. Адлером вошли этнограф А.-К. Губайдуллин, А.-Х. Максуди, художник П.А. Радимов, историк М.Г. Худяков, историк и лингвист Г.Ш. Шараф, востоковед Б.В. Миллер, искусствовед П.М. Дульский, историк искусства Б.П. Денике. Таким образом, Комиссия по созданию первого музея Татарской Республики впервые объединила специалистов как с университетским европейским, так и с классическим мусульманским образованием, знания которых были необходимы для качественного отбора предметов. К сотрудничеству с Комиссией были привлечены известные профессора Казанского университета А.М. Миронов, Н.Ф. Катанов, а также молодой этнограф М.С. Губайдуллина.

Комиссии были даны обширные полномочия, о которых можно судить из текста записки, направленной в Научную Коллегию Татарской Республики³. Комиссия принимала решения относительно приобретения коллекций или отдельных предметов, формировала экспедиции и направляла агентов в районы республики и другие регионы страны с целью закупки вещей для музея; составив представление о материалах по этнографии, истории и искусству народов Востока, которые имелись в казанских собраниях и у известных коллекционеров, Комиссия обратилась с воззванием к населению с призывом помочь в сборе материалов [Саттарова:

¹ Учреждена на Всероссийском съезде мусульманских учителей в Казани 23 мая 1918 г.

² Архив фондов НМ РТ. Опись 192. Описи этнографических коллекций. Татары. Т. II. Л. 157–159.

³ Архив фондов НМ РТ. Арх. № 127. «Архив сведений о коллекциях этнографического отдела с 1924 г.. Разные старые описи коллекций». Л. 21.

2023. С. 90, кат. 52]. Собранный материал был представлен на выставке Культуры Народов Востока, которая открылась 28 сентября 1920 г. в Географическом кабинете Казанского университета [Выставка: 1920. С. 8]. Нетрудно заметить, что так называемый «Татарский отдел» был одним из главных. О том, как татарские коллекции были представлены на Выставке, мы узнаем из путеводителя, задуманного как каталог с ёмкими очерками по культуре и быту народов. Каждый очерк сопровождался перечнем экспонатов, ссылки на них имеются и в текстах. Насколько можно судить по перечню и описаниям, экспозиция татарской культуры состояла из этнографических предметов, большинство из них – одежда и ткани. Это подтверждает и единственная сохранившаяся фотография экспозиции, носящей название «Татарский отдел»: три витрины-стола и центральная стеклянная витрина включали наиболее ценные мелкие экспонаты, одежда и текстиль были плотно развешаны на щитах вдоль стен. Перечень экспонатов состоит из 82 позиций, причем некоторые из них включают несколько предметов («группа камзолов из парчи, носимых татарками поверх платья», «футляры для Корана и молитв»), без указания количества перечислены ювелирные украшения – серьги, пуговицы, застёжки, «привески-чулпы», «хаситы», браслеты, амулеты, «украшения для изю и хаситы». Представляется важным, что в очерке о культуре татар уделено внимание описанию разных этнотерриториальных групп, среди которых отмечены кряшены; предметы, относящиеся к культуре кряшен, также встречаем в перечне: «31. Вышивки для полотенец кряшен. 32. Женское платье кряшен из самодельной ткани. 33. Фартуки кряшен. 34. Урпак кряшен. 35. Полотенца кряшен».

Мы не можем утверждать, что все предметы, представленные на выставке 1920 г., попали в коллекцию МНВ и в 1922 г. были переданы в ЦМТР, в первую очередь по причине отсутствия попредметного списка. Один из примеров – упоминание в путеводителе «коллекции татарской обуви, вышитой канителью и жемчугом», в которой были «бархатные и кожаные башмаки, надеваемые сверх ичигов – *кауш*, мужские и женские ичиги, мягкие сапоги (*читг*)» [Выставка: 1920. С. 40]. По-видимому, на Выставке узорная обувь была представлена и показана в том числе в комплексе татарского костюма. Однако мы не встречаем упоминания об узорных сапогах в коллекционных описях или других документах МНВ, хранящихся ныне в архиве фондов НМ РТ.

Источником информации о собственно коллекциях МНВ являются несколько документов архива фондов НМ РТ – книга «Каталог Музея народов Востока», коллекционные описи начала 1920-х гг., а также протоколы заседаний Комиссии по созданию МНВ, хранящиеся в Государ-

ственном архиве РТ (далее – ГАРТ). В одной из папок Архива НМ РТ сброшюрована «Опись вещей Музея народов Востока (по каталогу Музея народов Востока за 1922 г.)». В 402 позициях зарегистрировано 3255 предмета. «Опись вещей, принадлежащих Музею народов Востока. Коллекция Сиклера» имеет 517 позиций, в которых записано 1402 предмета. Следует отметить, что в этих описях уже не называется этническая принадлежность вещи, и данное обстоятельство также затрудняет соотнесение вещей из описи с конкретными предметами коллекции¹.

В описи Музея² сделано всего 137 записей о поступлении предметов. Удалось выявить более 80 персоналий – людей, у которых комиссия приобрела музейные предметы. Записи, внесённые в протоколы, свидетельствуют о большой работе по отбору, приобретению артефактов, обсуждению необходимости тех или иных вещей. Эти документы также позволяют ответить на вопрос о том, какие коллекции составили ядро татарского собрания МНВ и кто конкретно внёс свой вклад в формирование татарских коллекций.

Важнейшим результатом работы Комиссии по созданию МНВ следует считать возвращение в Казань татарской части коллекции Л.О. Сиклера. Ещё в 1911 г. на коллекцию обратил внимание Б.Ф. Адлер, устроивший в 1912 г. первую выставку сиклеровского собрания [Краткий указатель: 1912] и ратовавший за его приобретение властями [Адлер: 1922. С. 36–37]. В 1919 г. коллекция была приобретена Волжской художественной экспедицией, возглавляемой И.Э. Грабарём. В Протоколе первого заседания Комиссии говорится о решении делегировать Адлера и представителя от Ревкома с мандатом от Ревкома и Наркомпроса в Москву для переговоров о возвращении коллекции Л.О. Сиклера в Казань³.

Статья о коллекции Л.О. Сиклера, опубликованная Б.Ф. Адлером в 1922 г., остается единственным обзором этого уникального собрания, по счастью, пополнившего Казанский музей. В ней ученый отметил важный «монографический, этнографический характер» возвращённой коллекции, которая «в некоторых частях настолько богата, что вместе с предметами Казанского музея и университета может считаться исчерпывающей». Отчасти отдавая должное времени, автор отмечает как некоторую односторонность коллекции то, что её предметы «принадлежат быту городского, сравнительно зажиточного населения; бедный татарин в коллекции отсутствует совершенно». Тем не менее, от исследователя

¹ Архив фондов НМ РТ. Арх. № 127. «Архив сведений о коллекциях этнографического отдела с 1924 г. Разные старые описи коллекций». Лл. 44–52.

² Архив фондов НМ РТ. Арх. № 40 (94/30). «Каталог Музея Народов Востока Т.С.С.Р.»

³ Б.Ф. Адлер в своей статье о коллекции Сиклера упоминает, что был командирован Научной Мусульманской Коллегией [Адлер: 1922. С. 38].

не ускользнул «замечательный подбор татарских предметов» как «центр тяжести коллекции», которая справедливо вызвала его восхищение, и он упомянул о готовящемся детальном её описании. К сожалению, этим планам не было суждено осуществиться¹.

Коллекция Л.О. Сиклера, значительно дополнившая татарскую коллекцию А.Ф. Лихачёва, по сути, заложила основу татарского этнографического собрания музея. Как и в лихачёвском собрании, вещи сиклеровской коллекции анонимные: мы не имеем сведений о владельцах, утрачена мемориальность вещей, поскольку коллекционер приобретал вещи у антикваров². Основной массив коллекции составляют ювелирные украшения татар, по количеству она не имеет себе равных – 1135 предметов, по качеству – в ней представлено всё разнообразие украшений: застёжки, перевязи, нагрудники, накосные украшения, ожерелья, браслеты, а также различные ювелирные бляхи, в том числе с арабографическими надписями, медальоны, подвески, серьги и броши, кольца и перстни, амулеты, пуговицы. В составе коллекции Л.О. Сиклера также находилось более ста владельческих печатей татар с надписями на арабской графике.

С поступлениями из МНВ стала более разнообразной и полной коллекция татарского костюма, в основном за счёт образцов городской одежды, как женской, так и мужской. Так, в коллекции Л.О. Сиклера было два мужских халата, три женских платья из парчи и шёлка, три камзола из парчи и бархата, а также головные покрывала и платки. Б. Адлер, описывая данный «богатый набор татарских одеяний», выделил «безрукавки, богато опушенные бобром, на лисьем меху, далее чапаны, служившие раньше для набрасывания поверх головы татарок, выходящих на улицу, мужские халаты». Особое внимание автора справедливо привлёк уникальный образец парадного одеяния богатого татарина, имеющий мемориальное значение, – «зелёный парчовый халат, бывший на Юнусове во время коронации Александра III» [Адлер: 1922. С. 46]. И.Г. Юнусов (1806–1886), «выдающийся благотворитель и общественный деятель, самый яркий и активный представитель династии» [Салихов: 1995. С. 28–29], принимал участие в торжественной коронации российского императора в Москве в мае 1883 г. Ныне нарядный *джиллян* из зелёной шёлковой парчи с золотыми нитями, отделанный золотым позументом, украшает коллекцию музея. Вполне вероятно, что рубаха из белого полотна с расшитым золотом воротом (НМРТ КП-10225/35) также относится к этому парадному одеянию.

Л.О. Сиклер с большим тщанием собирал предметы татарской вышивки – в его коллекции оказались редкие образцы женских головных

1 В 1922 г. Б.Ф. Адлер покинул Казань.

2 В основном, видимо, у Якуба Ишмеева [Адлер: 1922. С. 35–36].

покрывал *орпек*, богато расшитых цветочными букетами [Памятники: Кат. 176, 178, 179], два старинных *намазлыка*, а подбор полотенец, по определению Б. Адлера, «так ценен и так значителен, что на основании этой части можно дать монографию о татарском орнаменте» [Адлер: 1922. С. 46].

Комиссия по организации МНВ в течение года – с июля 1920 г. по июнь 1921 г. – приобретала различные предметы и коллекции у казанских коллекционеров и представителей семей, в недавнем прошлом составлявших цвет татарского предпринимательства и интеллигенции. Эти приобретения дополнили музей многими уникальными предметами татарского быта и традиционной одежды, ювелирного искусства. Большим вкладом стала коллекция профессора Казанского университета Н.Ф. Высоцкого, который был известным собирателем древностей и различных восточных редкостей. Перечень коллекции № 187, озаглавленный «Татары. Музей народов Востока. Коллекция приобретена от гр. Высоцкого 14 октября 1920 г.», включает 29 позиций (41 предмет), в которых поименованы несколько серёг, кольца-печатки, браслеты, пряжки и украшения для пояса с камнями, а также «шкатулка для украшений сканой работы». Стоит отметить «ушные подвески» – старинное нагрудное украшение в виде цепочки с тремя листовидными бляхами и подвесками с серебряными пуговицами на концах (НМРТ КП-10255/1), а также перстень-печатка с довольно редко встречающимся щитком из перламутровой пластины восьмиугольной формы, на котором арабицей гравирована надпись: «Тухфатулла Б. Салик».

Экспедиции, направленные Комиссией с целью поиска необходимых артефактов для создаваемого музея, также дали поступления ювелирных украшений. Так, из этнографической экспедиции по Уфимской губернии, осуществлённой агентами Комиссии С. Хамитовым и Х. Мангушевым, были привезены более 30 различных украшений – пуговицы, застёжки, пряжки, браслет, кольца и т.п. К сожалению, вещи из данной экспедиции, как и предметы коллекций Л.О. Сиклера и Н.Ф. Высоцкого, остаются анонимными. Неизвестным владельцам принадлежали прежде и *чулты* с бирюзой и малахитовыми вставками, сданные в Музей Востока П.А. Радимовым [Памятники: 2023. Кат. 153], и «пояс мужской с металлическими украшениями и агатами» от Б.П. Денике (НМРТ КП-10261).

Согласно описям, хранящимся в архиве фондов НМ РТ, татарские вещи приобретены у 30-ти сдатчиков МНВ. Самыми крупными были поступления от Р.И. Лихачёвой (122 ед., в которых большинство составляли «татарские и восточные пуговицы», а также «бухарские и персидские украшения с бирюзой»), и от муллы С.М. Галеева (99 ед.), из экспедиции

онных сборов С. Хамитова и Х. Мангушева. Причём вещи, поступившие от Р.И. Лихачёвой, С.Е. Малова, Н.Ф. Высоцкого и из указанной экспедиции, остаются анонимными. В этой связи ещё большую значимость приобретают предметы, которые были сданы самими владельцами – С.М. Галеевым, Азимовыми, Апанаевыми, Гафуровыми, Гизатуллиными, Губайдуллиными, Казаковыми, Сабитовыми, Усмановыми, Юнусовыми и другими. Связанные с историей татарских династий купцов, промышленников, религиозных деятелей, эти артефакты с течением времени приобрели, кроме прочего, статус мемориальных предметов.

Коллекция С.М. Галеева состояла из предметов различного назначения и происхождения. М. Губайдуллина отметила эту особенность собрания: «коллекция..., хотя собрана не систематически, имеет ценный материал для изучения этнографии казанских татар, стоящих в теснейшей связи с народами Средней Азии» [Губайдуллина: 1921. С. 87]. Один из таких предметов – «*хасите* детская с монетами серебряными и камнями» (НМРТ КП-10227/2) – нагрудная перевязь, среди многочисленных элементов которой есть детали среднеазиатских украшений – золотые бляшки с бирюзой, бухарская застежка с сердоликом и бирюзой. Кроме того, владелец собрал множество среднеазиатских вещей – *сюзаны*, *чашембенды*, бухарские ткани, платки, украшения и амулеты. Богато представлены в коллекции татарские вещи из ткани с вышивкой, как бытовые, так и составлявшие предметы костюма, всего 25 единиц: полотенце, покрывало для посуды, салфетка, наволочка, портянки-*аякчу*, головные уборы, парчовый камзол. Многие татарские вещи, к тому времени вышедшие из употребления, владелец сопроводил датирующими комментариями. Коллекция пополнилась вещами середины XIX в., среди них – женские головные уборы «колпак шёлковый старинный, 60 лет», «парчовый платок *хуш-яулык*, 75 лет» и т.п. Один из них представляет замечательный образец вышивки синелью по трикотажной основе. «Белый вязаный старинный колпак, 100 лет» – мужской головной убор, давно вышедший из употребления, был особо отмечен М. Губайдуллиной. Группу татарских украшений (около 40 предметов) кроме упомянутого *хасите* дополняли *изю* с камнями и монетами, застежки-*каптырма*, несколько серёг с камнями, бляхи для наконечников, пуговицы, амулеты, кольца и печати.

В числе сдатчиков МНВ есть несколько представителей старинного казанского купеческого рода Азимовых¹, которые пополнили коллекцию разнообразными вещами: нарядное платье с камзолом, головные уборы, чётки, украшения, бухарские ткани – всего около 40 единиц. Вышитое

¹ В документах упомянуты А.К. Азимов, И.Г. Азимов, К.М. Азимов (Архив фондов НМ РТ. Арх. № 40 (94/30). «Каталог Музея Народов Востока Т.С.С.Р.»).

серебром казанское полотенце сопровождает комментарий: «В старину подарок невесты жениху в знак согласия выйти за него замуж»¹. Здесь следует упомянуть, что из татарских семей поступили не только ткани и одежда туркестанского производства; множество китайских вещей (посуда, предметы быта и одежды, произведения декоративно-прикладного искусства) свидетельствуют об их широком бытовании в среде зажиточных татар. Так, китайские фарфоровые вазы и посуда сопровождаются пометкой К.М. Азимова: «в прежние времена в этих чашках подавали на обедах, особенно на богатых свадьбах, суп».

Примечателен вклад казанского купца 1-й гильдии, потомственного почётного гражданина Казани Мухаммед-Шакира Казакова (1844–1932): принесённый им в музей фрагмент покрова Каабы – кисвы, хранившийся в семье, стал единственной на тот момент памятной реликвией паломничества татар-мусульман. В числе предметов, принятых от М.-Ш. Казакова, есть замечательные образцы татарского ювелирного искусства – «украшение в виде ленты, состоящей из девяти четырёхугольных блях с камнями, сцепленных шарнирами», представляющее собой часть пояса [Памятники: 2023. Кат. 120], несколько филигранных ювелирных блях неправильной восьмиугольной формы с инкрустацией («бляхи чильтер для *хасите* с камнями»); вышитые наголенники, арабская шапка типа фески.

Коллекция городской одежды зажиточных татар пополнилась поступлениями из разных семей. Платья и камзолы от Апанаевых [Сердечной тайны: 2015. С. 72, 104], Замиловой, Юнусовой, Гафурова [Там же. С. 92], Азимовых, Юнусовой сшиты из парчи и шёлка, отделаны позументом и мехами. Чапаны туркестанского типа от И. Усманова (детский) и Хамитовой свидетельствуют об устойчивом бытовании этого вида верхней одежды у татар в конце XIX – начале XX вв. Примечательно старинное платье от Валеевой, сшитое из зелёной шерстяной ткани и вышитое цветной шерстью [Там же. Ил. С. 94]. Важным пополнением стали предметы детской одежды. Хорошо представлены головные уборы, в том числе туркестанские: стеганные вручную тюбетейки из парчи (НМ РТ КП-10142), бархата (НМ РТ КП-10083/2) и шёлка (НМ РТ КП-10083/1 – «сартский каляпуш, вышитый шёлком» – от Юнусовой) с вышивкой гладью и тамбурным швом. Бархатные шитые серебром и жемчугом старинные женские головные уборы середины – второй половины XIX в., хранившиеся в семьях С. Бакаева, Замиловой, Юнусовых, Апанаевых [Там же. Ил. С. 74, 116, 147], украсили коллекцию музея. Вместе с шитыми золотными нитями и позументом тюбетейками из собрания Апанаевых [Там же. Ил. С. 157] они представляют работу казанских мастеров.

¹ Архив фондов НМ РТ. Арх. № 40 (94/30). «Каталог Музея Народов Востока Т.С.С.Р.». Л. 17.

Из общего количества поступивших от частных лиц предметов татарской этнографии – одежды, головных уборов, вышивок, предметов быта – более 260 единиц составляли традиционные украшения, в основном пуговицы, женские украшения, а также несколько амулетов и печатей.

В своём обзоре к юбилею музея в 1925 г. выдающийся этнограф Н.И. Воробьёв, в то время бывший директором музея, по праву назвал его татарскую коллекцию богатейшей, высоко оценив поступления первой половины 1920-х годов: «Казанско-татарские коллекции, число которых в настоящее время достигает до 4000 номеров, составлялись в продолжение всего 30-летнего существования музея, причем особенно сильно они возросли за время после революции. ... Революция, породившая ТССР, дала огромный толчок к собиранию татарской коллекции и Выставка Народов Востока 1920 г. дала значительные материалы в собрании музея» [Воробьев: 1925. С. 389–390]. В целом, татарские коллекции Музея народов Востока в Казани составляют уникальный комплекс. Предстоит их всесторонняя научная публикация.

Источники

1. Архив фондов НМ РТ. Арх. № 127. «Архив сведений о коллекциях этнографического отдела с 1924 г.. Разные старые описи коллекций». Л. 21.
2. Архив фондов НМ РТ. Арх. № 40 (94/30). «Каталог Музея Народов Востока Т.С.С.Р.»
3. Архив фондов НМ РТ. Арх. № 127. «Архив сведений о коллекциях этнографического отдела с 1924 г.. Разные старые описи коллекций». Лл. 44–52.
4. Архив фондов НМ РТ. Опись 192. Описи этнографических коллекций. Татары. Том II. Л. 157–159.
5. ГА РТ. Д. 11. Л. 29–31.

Литература

1. Адлер Б. Коллекция Сиклера. // Казанский музейный вестник. № 2. – Казань, 1922. С. 35–47.
2. Воробьёв Н. Научная жизнь Татарской Республики. // Новый Восток. Журнал Научной Ассоциации Востоковедения Союза С.С.Р. Книга 8–9-я. Под общ. ред. М. Павловича. – М., 1925. С. 389–390.
3. Выставка культуры народов Востока. (Путеводитель по выставке). – Казань, 1920.
4. Губайдуллин С. Казаковы. // Эхо веков, 2004, № 2. С. 204–216.

5. Губайдуллина М. Коллекция С. Галеева. // Казанский музейный вестник. № 1–2 (Специальный выпуск, посвященный народам Востока). Казань, 1921. С. 84–87.
6. Краткий указатель художественной этнографическо-археологической выставки. Собрание Л.О. Сиклера. – Казань, 1912.
7. Памятники исламской культуры в собрании Национального музея Республики Татарстан. / Редактор-составитель Л.И. Саттарова. – Казань: Издательство «Заман», 2023.
8. Салихов Р.Р., Хайрутдинов Р.Р. Республика Татарстан: памятники истории и культуры татарского народа. (Конец XVIII – начало XX вв.). – Казань: Изд-во «Фест», 1995. – 280 с.
9. Саттарова Л.И. Музей народов Востока в Казани (1920–1921): идеи, собиратели, коллекции. // Музеи в пространстве культуры: вызовы времени и новые решения. К 150-летию Свердловского областного краеведческого музея имени О. Клера. Всероссийская научно-практическая конференция (Екатеринбург, 30 марта 2021 г.). Материалы. Екатеринбург. Издательство: Квадрат. 2021. С. 44–52.
10. Саттарова Л.И. Коллекции мусульманского Востока и Запада в собрании Национального музея Республики Татарстан // Памятники исламской культуры в собрании Национального музея Республики Татарстан. / Редактор-составитель Л.И. Саттарова. – Казань: Издательство «Заман», 2023. С. 89–111.
11. Сердечной тайны шёлковый узор: каталог выставки «Татарский костюм: история и современность». – Казань, 2015. – 587 с., ил.
12. Сусллова С.В. Коллекции Государственного музея Татарики как основной источник при изучении женских украшений казанских татар. // Из истории культуры и быта татарского народа и его предков. Казань, 1976. С. 106–110.
13. Sattarova L.I. In Memory of the Lost Muslim peoples of Asia in the collection of the Kazan Museum of the Orient (1920–1921). // *Connectivities and Common Legacies in Central Asia, Afghanistan, Pakistan, Iran and Turkey.* / Editors Mehmet Akif Kirecci, Gonca Biltekin. – Ankara, 2022. In 2 Vols. – Volume II. PP. 615–652.

КАЗАН АРТЫ: БАЛТАЧ РАЙОНЫ КАРАДУГАН АВЫЛЫ МУЗЕЙЛАРЫ

Карадуган – Татарстан Республикасының Балтач районында, элекке Себер трактында урнашкан, исеме шул төбәктә генә түгел, республикада һәм хәтта аннан читтә дә шактый билгеле авыл. Татар энциклопедиясенең 3 нче томында Казан ханлыгы чорында нигез салынган Карадуган авылы турында: «Балтач посёлогыннан 7 км көнбатыштарак, Шушма елгасы буенда. 2010 елда 536 кеше (татарлар) яши. Халкының төп шөгыле – терлекчелек; мебель фабрикасы. Урта мәктәп, мәдәният йорты, китапханә. Мәчет. М. Жәлил, «Себер тракты тарихы» музейлары. Сәүдәгәр М.М. Мөлеков йорты – 19 йөз ахыры – 20 йөз башы архитектура истәлеге» [Карадуган авылы: 2012. Б. 269], – дип, аның музейлы авыл булуына басым ясалып, мәгълүмат бирелә.

Түбәндә сүз нәкъ менә шул тарихи бинада урнашкан ике музей – Муса Жәлил һәм «Себер тракты тарихы» музейлары турында барыр. Килешерсез, артык зур булмаган авылда (2024 елгы мәгълүматлар буенча, 604 кеше яши) музейлар оешу һәм аларның 1995–2006 елларда хәтта ТР Милли музейе филиаллары буларак эшләве – игътибарга лаек факт. Татар энциклопедиясендә Карадуган авылының музейларына аерым мәкалә багышланган [«Себер тракты тарихы» һәм Муса Жәлил музейе: Татар энциклопедиясе: 2016]. Анда экспозиция мәйданының 245 кв.м., коллекцияләренен 5 меңнән артык саклау берәмлегеннән торуы әйтелә. Әлеге мәкалә урын алган 5 нче том басылып чыкканнан соң (2016 ел) узган вакыт эчендә һәр ике музей экспонатларга баеган: уртақ фондта 5488 экспонат исәпләнә, шуның 4003 е төп фондны тәшкил итә, 1485 е – ярдәмче фондта; экспозиция мәйданы 301 кв.м. Музейда дүрт хезмәткәр эшли. 2011 елдан бирле коллективны Фирая Муллажан кызы Зыятдинова житәкли.

Югарыда искәртелгәнчә, олы юлда урнашкан, XVIII йөзнең соңгы чирегеннән XX йөз башына кадәр зур почта станциясе, этап төрмәсе, яки этап йорты булган авылда Себер тракты тарихына багышланган музей ачылу мантийкка туры килә. Ә менә шагыйрь үзе бер тапкыр да булмаган авылда Муса Жәлил музейе эшләү һәм аның каһарман шагыйрьгә багышланган музейларның хаклы рәвештә иң яхшыларыннан саналуы чыннан да гажәп. Ике музейга да нигез салган шәхес, ул вакытларда Карадуган мәктәбе директоры Бакый Шәймулла улы Зыятдинов үзенең бер мәкаләсендә шуңа аңлатма биреп үтә: «Жәлил музейенең барлыкка килү

тарихы исә шактый кызыклы. Безнең мәктәпнең пионер дружинасы 1955 елдан бирле Муса Жәлил исемен йөртте. Укучы балаларга гына түгел, хәтта ата-аналарга да бу исем шулкадәр якин булды. Без Жәлилне өйрәнүбез, ана ошарга тырышуыбыз белән дә горурулана идек. Шагыйрьнең тормыш юлын жентекләп өйрәндек. Тик өйрәнү өчен шагыйрьнең шигырьләре, әдәби китаплар, башка материаллар юк дәрәжәсендә иде шул. Булган кадәресе белән стендлар төзедек. М.Жәлилне белүчеләр белән һәртөрле элементлар булдырырга тырыштык, эзләндек» [Зыятдинов: 2007. Б.163].

Узган гасырның 70 нче еллары урталарыннан ул вакытта әле сиезьееллык мәктәпнең укытучылар коллективы һәм алар житекчелегендәге укучыларның эзләнү эшләре максатчан рәвештә, киң масштабта алып барыла башлай. Укучылардан бер төркем укытучылары белән Жәлил эзләре буйлап Оренбург өлкәсенә сәяхәт ясала. Алар шагыйрьнең туган авылында булып, авылдашлары, туганнары белән очрашканнан соң, жәяүләп Оренбургка кадәр баралар һәм анда Муса белән бергә укыган, эшләгән Фатих Солтанов, Рокыя Рәхимова, Гөлсем Хөсәенова, шулай ук Хөсәен Ямашев исемендәге китапханәнең үзләре хат алышып торган хезмәткәрләре белән очрашалар. Оренбургтагы иң дулкынландыргыч мизгелләр Муса Жәлилнең сеңлесе Хәдичә ханым белән күрешү, аның истәлекләрен тыңлау була. Әлегә сәфәр яңа материалларга бай була. Шуларга нигезләнеп, музей төзүгә карар ителә. «Кызыл ромашка» дип шигъри исем бирелгән музей 1976 елның 15 февралендә, Муса Жәлилнең тууына 70 ел тулган көндә ачыла. Музей каршында «Кызыл ромашка» штабы төзелеп, эзләнү эшләре белән шөгыльләнүгә чын теләге булган укучыларны тантаналы рәвештә штабка кабул итү традициясенә дә шул көнне нигез салына. Алга китеп әйттик, 1979 елда музейга мәктәп музей статусы бирелә, 1995 елда ул ТР Милли музей филиалы статусы ала, 2007 елдан муниципаль музей буларак эшли. 1979 елда элек сиезьееллык мәктәп урнашкан тарихи бина музейлар карамагына бирелә, Муса Жәлил музей бинаның беренче катына урнаша.

Музейның көндәлек эшләре сәяхәтләр белән үрелеп бара. Эзтабарлар Новгород өлкәсендә – каты сугышлар булган «Үлем үзәне»ндә, «Отвага» редакциясе урнашкан, Муса Жәлил әсирлеккә төшкән урыннарда булалар. Музейдагы сугыш эзләрен саклаган экспонатлар: каскалар, снаряд кыйпылчыклары, патрон гильзалары, пулемёт диски, редакциянең төгәл урынын билгеләргә мөмкинлек биргән дәлил – коелма типография хәрәфләре энә шул сәфәр табышлары. Татарстандагы Муса Жәлил белән бәйле урыннарда, Мусаның көрәштәше Гайнан Кормаш эзләре буйлап Мари Республикасының Бәрәңге районы үзәгенә, ул укыткан Куян авылына

бару, «Муса Жәлил» океан теплоходы экипажы чакыруу белән Кара диңгез дулкыннарын айкап йөрү, Мәскәүдә каһарманның хатыны Әминә ханым һәм кызы Чулпан Жәлилова белән очрашу укучыларда һич тә онытылмаслык тәэсирләр калдыра. Һәр шундый очрашудан соң музейның экспозицияләре тулылана, «Кызыл ромашка» оешмасының эшчәнлек юнәлешләре шулай ук елдан-ел төрлеләнә, киңәя. Мәктәп музей статусы бирелеп, мәктәп музейларының Бөтенсоюз каталогына кертелгәннән һәм аның эше турында үзәк матбугатта – «Литература в школе», «Пионерская правда» газеталарында язмалар чыкканнан соң, музейга элекке киң илебезнең барлык төбәкләреннән хатлар агыла башлый. Штаб әгъзалары бер генә хатны, бер генә үтенечне дә игътибарсыз калдырмыйлар. Шагыйрьнең тормыш юлы һәм батырлыгына караган мәгълүмат, яңалыклар белән уртаклашалар, музей төзөргә эзәрләнүчеләргә киңәшләр бирәләр, үзләре туплаган документларның, истәлекләрнең күчермәләрен жиберәләр. Соңрак Бакый ага үзенең «Себер юлы буйлап: Карадуган, Арбаш авыллары тарихыннан сәхифәләр» китабында, яшь эстабарларның уңышлары белән горурланып: «Безнең жәлилче укучыларыбыз Казан, Свердловск шәһәрләрендә үткән хәрби-патриотик тәрбиягә багышланган конференцияләрдә, слетларда катнаштылар. «Кызыл ромашка» штабы члены Гөлсимә Хәсәншина мәктәп музейлары активистларының 1982 елда Свердловск шәһәрләрендә үткән Бөтенроссия слетында катнашып, дипломант булды, ә Гүзәл Камалетдинова 1985 елда Мәскәүдә үткән Бөтенроссия слетында катнашты һәм диплом белән бүләкләнде» [Зыятдинов: 2010. Б. 129], – дип язачак.

Февраль аендагы Жәлил көннәрендә музей тормышы аеруча жанлана, экскурсиягә килүчеләр саны сизелерлек арта. Муса Жәлил призына хоккей ярышлары уздырыла. Шагыйрьнең туган көненә Карадуганга кунаклар чакырыла. Элеккерәк елларда тантаналарда шагыйрьне белгән, аның белән эшләгән кешеләр, яшерен оешмадагы көрәштәшләре катнаша. Мусаның туганнан туганы Таһир Корбанов, улы Альберт Жәлилов; көрәштәшләреннән Рушад Хисаметдинов, Фәрит Солтанбәков; шагыйрьне яхшы белгән жырчы Усман Әлмиев, Фатих Исхаков, аның сынын ясаган скульптор Бакый Урманче, Мусаның яшьлек дуслары Мөбинә Таһирова музейда булып, истәлекләре белән уртаклашырга өлгәрә. Мәскәүдә яшәгән Мөбинә ханым гомере буга кадерләп саклаган ядкәр – 1912 елда Италиянең Катания шәһәрләндә эшләнгән, Муса үзе дә уйнаган һәм аңа бүләк иткән мандолина – бүген музейдагы иң кыйммәтле экспонатларның берсе. Карадуганда Жәлилнең тормышын һәм батырлыгын өйрәнгән галим һәм язучылардан Рафаэль Мостафин, Нил Юзиев, Исхак Зәбиров, Фәт Мостафин; «Моңлы бер жыр» пьесасы авторы – драматург Туфан

Миңнуллин, спектакльдә Муса ролен башкарган Ринат Тажетдинов, Мусаның әнисен уйнаган Рәшидә Җиһаншина; балтачлыларның якташ язучылары Ибраһим Сәлахов, халык язучылары һәм шагыйрьләреннән Мөхәммәт Мәһдиев, Илдар Юзеев, Шәүкәт Галиев, Равил Фәйзуллин, Разил Вәлиев, Роберт Миңнуллин, композитор Фасил Әхмәтов һәм башка күп кенә күренекле шәхесләр була. Инде байтак еллардан бирле мондый очрашуларга Муса Җәлил исемендәге Республика бүләге лауреатлары чакырыла. Равил Шәрәфиев, Мөдәррис Вәлиев, Гөлзада Сафиуллина, Рәзил Зәйдулла, Газинур Морат, Зиннур Хөсния, Рифат Фәттахов, Булат Ибраһим, Рифат Сәлах, Ильяс Камал, Илгиз Зәйниев, Нурбәк Батулла һәм башка әдәбият һәм сәнгать эшлеләре Җәлил бүләге лауреатлары буларак хөрмәтләнәләр. Җәлил көннәре кысаларында кунаклар, укучылар һәм авыл халкы белән очрашып, күңелләргә игелекле орлыклар сала. Әйтергә кирәк, музейга әлеге мәртәбәле затларның кунак булып кайтуы каршы алучы як өчен бер үсәндергеч вакыйга булса, Карадугандагы Муса Җәлил музеена чакыру алу кунакларның үзләре өчен мәртәбә буларак кабул ителә. Шагыйрь Илдар Юзеев музейның фикерләр һәм тәкъдимнәр дәфтәренә:

«Төрмә диварлары әйтер, бәлки:
Шагыйрьларнең гомере өзелгән...
Өзелерлек түгел Жәлил гомере
Сез барганда алар эзеннән»

дигән шигъри юллар теркәп калдыра. Мөхәммәт Мәһдиев исә бер төркем язучылар исеменнән: «Карадуган мәктәбе каршындагы «Кызыл ромашка» музее» карап, бик рәхәт минутлар кичердек. Бу музейны оештыручылар – чын мәгънәсендә тәрбиячеләр. Бу культура учагы гасырларга эшләрчәк» дигән сүзләр яза. «Бу очрашуларга безгә районның күрше мәктәпләреннән әдәбият укытучылары житәкчелегендә укучылар делегацияләре дә килә. Очрашулар бик тәэсирле үтә. Алар балаларда үз милләтенә, үз халкына карата горурлык хисе уята. ...Чыннан да, М.Жәлил музее шушы очрашулары белән безнең кешелек дәрәжәбезне тәрбияли, жир йөзедә ни өчен яшәвебез турында уйланырга мәжбүр итә» [Зыятдинов: 2007. Б. 165] дигән сүзләре белән Бакый Зыятдинов үзе дә музейга йөкләтелгән тәрбия вазифасының әһәмиятен, ул бирә торган тәрбияви көчнең зурлыгын раслый. Моннан илле елга якын элек оештырылган музей шушы дәвер эчендә исемен дә, статусын да үзгәртә, экспозицияләре шулай ук берничә тапкыр яңартыла. Хәзер февраль ае тулысы белән М.Жәлил айлыгы итеп уздырыла. 2021 елда шагыйрьнең кызы Чулпан Жәлилованың кайтуы һәм музейда булган онытылмас очрашу тәэсирләре, инде үзе дә өлкән яшьтәге ханымның әтисе ядкарен шулай кадер-

ләп саклаучыларга ихлас рәхмәтләренен жылылыгы әле тарихка күчәргә өлгөрмәгән. Муса Жәлил бүләгенен яңа лауреатлары белән очрашулар да дәвам итә. 2022 елда яшь эзтабарларның яңа буыны Оренбург өлкәсенә, Мостафа авылына барып, андагы яңартылган музей белән танышып кайткан. Шагыйрьнең батырлыгын, ижатын пропагандалаудагы зур хезмәте өчен 1990 елда ук үзе дә Муса Жәлил исемендәге бүләккә лаек булган музей үзенен эшчәнлеген традицияләргә турылыклы хәлдә заманга лаеклы рәвештә алып бара.

Муса Жәлил музейе әле мәктәп карамагында булган чорда, Жәлил һәм аның көрәштәшләре батырлыгын өйрәнү белән беррәттән, укучылар Бөек Ватан сугышында катнашкан якташларының тормыш юлларын өйрәнә башлый. Исән кайткан фронтовикларның истәлекләре язып алына, һәлак булганнарның язмышын ачыклау башлана. 1985 елда Бөек Жигүннең 40 еллыгы уңаеннан Муса Жәлил музейе белән янәшә якташларның сугыш кырларындагы һәм тылдагы батырлыгына багышланган Сугышчан дан залы ачыла. Авылның үткәнен, анда яшәп киткән кешеләр тормышын өйрәнү туган төбәкнең тагын да тирәнрәк тарихы белән кызыксына башлауга этәргеч бирә. Элек жыелган материалларга өстәп, 1993–1995 елларда халыктан туган якны өйрәнү музейе өчен экспонатлар җыю башлана. Иң кызыклы экспонат табучыга конкурс игълан ителә. Музейга экспонатлар туплауга Карадуган урта мәктәбе укучылары һәм укытучылары, ата-аналар, авыл халкы җәлеп ителә. Бу юнәлештәге эзләнүләр нәтижәсе булып, 1995 елда «Себер тракты тарихы» музейе барлыкка килә.

Себер тракты яки Мәскәү тракты – дөньяда коры жир буйлап сузылган иң озын юл. Ул төрле чорларда төрле урыннардан уза һәм Баш Себер почта тракты, Зур Себер тракты, Зур тракт, Бөек тракт, Мәскәү–Иркутск тракты, Мәскәү–Себер тракты, 8 нче дәүләт тракты, Патша юлы, Әби патша юлы һәм башка исемнәр белән йөртелә. Әлегә мәкалә авторларының берсе белән автордашлыкта язылган «Әби патша юлы», яки Себер тракты тарихы» мәкаләсендә XVIII йөзнең беренче яртысына кадәр Себергә юнәлгән юлларның Казан аша узмавы искәртелә, «1735 елда тудайтылган хөкүмәт трактының Европадагы өлеше Владимир (элек – Вологда), Казан, Пермь, Көнгөр, Екатеринбург аша уза, аннары Төмән, Тобол, Тара, Каинск, Красноярск, Нижнеудинск, Иркутск, Верхнеудинск, Якутск, Охотск, Верхнекамчатск аркылы Петропавловск портына житеп туктый, Мәскәүдән башлап санаганда трактның гомуми озынлыгы 12687 чакрымга җыела» [Бадрутдинова, Миниханов: 2021. Б. 82, 83] дигән мәгълүмат бирелә. Юлның Казан һәм Казан арты аркылы салынган өземтәсе Екатерина II патшалык иткән вакытта сафка баса, шуңа күрә аның Әби патша юлы дип йөртелүе аңлашыла. Музейда юлларны төзетү,

карап тоту, юл төзү тәртипләре, юл буена агачлар утырту, аларны тәрбияләп тору, юлларның категорияләре турында күп төрле мәгълүмат алырга мөмкин. Карадуган аша узган юл, мәсәлән, беренче категорияле юл – башкала юлы санала. Губерна юллары икенче категориягә, өяз юллары өченче категориягә, өяз шәһәрләре арасындагы юллар дүртенче категориягә карый. Юл төзү белән бергә тракт буендагы торак пунктларда почта станцияләре, этап йортлары барлыкка килә. Карадуганда аларның икесе дә була. 1997 елда Санкт-Петербургтагы Үзәк элемент музей архивынан Казан губернасының 1797 елгы почта картасы табыла. Карадуган музейда әлеге картаның зурайттып эшләнгән күчмәсен күрергә мөмкин. Шулай ук ярдәмдә Карадуган һәм аннан соңгы Яңгул станцияләрен 1781–1790 еллар арасында төзелүе ачыклана. Архивларда эшләү һәм күпсәләтлелек эшләүчеләр станциянең эш тәртипләре, почта элементенең бик төгәл һәм катгый кагыйдәләре белән танышу, Карадуган станциясенә кагылышлы мәгълүматлар табу мөмкинлеген бирә.

Музейда Карадуган этап төрмәсенең 1840 елга караган планы күчмәсе саклана. 1 нче разрядлы этап 150 арестантка, шулай исәптән 120 гади тоткынга, 15 җинаятчегә, 15 хатын-кызга исәпләп төзелә. Анда 50 солдат өчен казарма, офицер фатиры, 13 ат тотарлык ат абзары булырга тиешлеге күрсәтелә. Маршрут буенча Карадуганнан соңгы этапның 40 чакрымнан соң – Малмыж шәһәрнең урнашканлыгы әйтелә. Санкт-Петербургтан алынган 1856 елгы архив материалларында Карадуган почтасы, этап йортлары һәм казематлар урнашкан территориянең 10 гектар җир биләве күрсәтелә. XVIII йөз ахырларынан башлап, Себер сәяси тоткыннары сөрү урынына әверелгәннән соң, «богау чыңнары юлы» буйлап А.Н. Радищев, декабристлар, декабрист хатыннары, А.И. Герцен, Н.Г. Чернышевский, башка тарихи шәхесләр узган. Аларның язмалары, көндәлекләрендәге безнең төбәкләргә караган һәр истәлек, фикер, факт җентекләп өйрәнелә. Музейны төзүчеләр тарафыннан киң колач белән алып барылган эшләүчеләр турында Б. Зыятдиновның «Себер юлы серләре» китабында тулырак баян ителә [Зыятдинов: 1999].

Музей урнашкан бинаның (1911 елда төзелгән, псевдорус юнәлешле эклектика стилиндәге архитектура истәлеген) үзен дә «Себер тракты музей»ның төп экспонаты дияргә мөмкин. Балтач бае Мортаза Мостафа улы Мөлеков аны тикмәгә генә Карадуганда салдырмагандыр. Олы юл өстендә утырган почта станцияле авыл булгач, бик төшемле урын булачагын уйлап, йортының икенче катын мөһәббәтләр өчен кунакханә, беренче катын кибет итеп төзәткән. Бина инде бер гасырдан артык игелекле хезмәттә.

Татар энциклопедиясенең Карадуган авылы музейларына багышланган мақаләсе: «Икенче катта «Себер тракты тарихы», «Карадуган авылы

тарихы» экспозицияләре бар. Почта элемтәсе тарихына караган экспонатлар арасында (1790 елдан башлап) – ямщиклар киеме, ат дирбияләре, дуга кыңгыраулары, почта документлары үрнәкләре, 19 йөз хатлары, Казан губернасының 1797 елгы почта картасы, Казан өязенең 1887 елгы почта-телеграф округы картасы, Морзе аппараты, 20 йөз башы телефон аппараты, 1940 еллардагы почта хезмәткәрләренең форма киемнәре, беренче совет телевизорлары. Экспозициянең Карадуган авылы тарихына багышланган бүлегендә төбәкне өйрәнү материаллары, музей урнашкан элеккеге йорт хужасының шәхси әйберләре, халык гамәли-бизәләш сәнгате һәм этнография әйберләре куелган» [«Себер тракты тарихы» һәм Муса Жәлил музей: Татар энциклопедиясе: 2016. Б.253, 254], – дип таныштыра.

Ил күләмендә Себер трактына багышланган шундый тагын берничә музей булуы билгеле [Бадрутдинова, Миниханов: 2021. Б.91, 92]. Меңләгән чакрымнарغا сузылган Себер трактының төрле төбәкләрендәге бу музейлар ил тарихы белән таныштыруга биниһая өлеш кертәләр.

Әдәбият

1. Бадрутдинова Ф.Р., Миниханов Ф.Г. «Әби патша юлы», яки Себер тракты тарихы // Актуальные проблемы регионоведения и науковедения: Сб. статей научной конференции (Казань, 14 апреля 2021 г.) / Ин-т татар. энциклопедии и регионоведения АН РТ. – Казань, 2021. – Вып. 10. С. 80–92.
2. Зыятдинов Б. Себер юлы серләре // Казан, 1999. – 252 б.
3. Зыятдинов Б. Һәрбер музей – тормыш дәвамы // Казан утлары. – 2007. – №2. – 163–168 б.
4. Зыятдинов Б. Себер юлы буйлап: Карадуган, Арбаш авыллары тарихыннан сәхифәләр. – Казан, 2010. – 440 б.
5. Карадуван // Населённые пункты Республики Татарстан: иллюстрированная энциклопедия: в 3 т. – Казань: Ин-т татарской энциклопедии и регионоведения АН РТ, 2018. Т. 1. С. 569–570.
6. Карадуган авылы // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөх. Ә.М. Мазһаров, җаваплы мөх. Г.С. Сабириханов. – Казан: ТР ФАнең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү ин-ты, 2012. – 3 т. – 269–270 б.
7. «Себер тракты тарихы» һәм Муса Жәлил музей // Татар энциклопедиясе: 6 томда / Баш мөх. М.Х. Сәлахов, җаваплы мөх. Г.С. Сабириханов. – Казан: ТР ФАнең Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү ин-ты, 2016. – Т. 5. – 253–254 б.

КАБЕРТАШЛАРЫНДА ХАЛЫК ЯЗМЫШЫ

Каберлекләр, каберташлары – кыйммәтле тарихи чыганаҡ. Каберләр халыҡ мәдәнияте, ышанулары, иҗтимагый тормыш турында үз эчендә күп мәғлүмәт саклай, хәтта аерым халыҡларны өйрәнүдә алар төп чыганаҡлар булып торалар.

Мәсәлән, күренекле дәүләт эшлеклесе, икътисад галиме Садри Максуди кызы галимә Гадилә Айдә үз гомерен серле этруск халкын өйрәнүгә бағышлай. Әйтергә кирәк, этрусклар – бик борынғы, Рим империясенә нигез салучы данлыклы халыҡ. Ләкин алар хақында бернинди тарихи чыганаҡлар да сакланмаган диярлек – бу да римлыларның этрусклар эзен бетерүдә системалы эшләренә нәтижәсе. Әмә римлылар никадәр генә тырышсалар да, этруск каберлекләрен бетерергә бер дә акылларына килмәгән. Шулай, каберлекләр этрусклар тарихын аңлатучы төп чыганаҡ булып кала. Гадилә ханым исә, күпеллек археологик тикшеренүләре нәтижәсендә 1974 елда «Этрусклар төркиләргә идемә?» [Aida: 1974. Б. 1-35] дигән хезмәтен чыгара, аларның төрки асыллы булулары турында киң җәмәгатьчелеккә җиткерә. Димәк, каберлекләр – халыҡ тарихын объектив, дөрөс чагылдыручы, сәйәси уеннардан ерак булган, безнең өчен бик тә кыйммәтле чыганаҡ. Шуңа да татар тарихын өйрәнүдә зиратлар, каберташларга мөрәжәгать итү бик тә әһәмиәтле.

Билгеле булганча, Алтын Урда, Казан ханлыгы дәүрләренә караган каберлекләр берникадәр өйрәнелгән (Х.Фәизханов, Ф.С.Хакимжанов, М.И.Әхмәтжанов, Ж.Г.Мөхәмәтшин, һ.б. хезмәтләре) булса, безнең якын тарихыбызга – XVIII–XX гасыр башларына караган, татарларның Русия патшалыгында әүвәл хокуксыз, соңрак дин иреге бирелгән чорларда барлыкка килгән каберлекләр әлегәчә төплә өйрәнмәгән. Ә инде бу, үз чиратында, татар авыллары үткән, ягъни татар халкының якын тарихын, өйрәнүдә зур җитешсезлек булып тора. Бу уңайдан игътибарыбызга Науруз авылы каберлекләренә бәйлә тикшеренү нәтижәләрен тәкъдим итәбез.

Науруз авылы Оренбург өлкәсенә иң борынғы татар авылларының берсе. Ям бистәсе буларак, авылга нигез 1743 елда салына [РГАДА. Ф. 248. Оп. 3 Кн. 149. Л. 112–113 об.]. Науруз авылына нигез салучылар (70-кә якын гаилә) Казан губернасының Ногай, Жәри, Алат, Арча даругалары, Зәя, Казан, Саранск, Сембер, Касыйм, Кормыш, Чуел, Алатыр өязләренән килеп утыралар [РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Д. 2450. Л. 161–171 об.]. Науруз авылында хәзргә элгәрәдә күрсәтелгән чорга караган (XVIII–XX гасыр башы) дүрт каберлек урыны бар: 1) туганнар каберлеге; 2) иске зират, 3) 1 нче мәхәллә зираты, 4) 2 нче мәхәллә зираты.

Туганнар каберлеге – авылның иң борынгы дәфен ителү урыннарының берсе. Риваятьләргә күрә, биредә Котлемәт Котый улы (1758 елда) һәм Науруз Тәүгәй улы (1766 елдан соң) жирләнәләр. Шулай да бу каберлектә Дүсмәт Уразмәт улы да (үлү елы 1743–46 арасы) күмелгән дигән фикер-фаразлар бар. (Бу өч шәхес – Яңа Мәскәү – хәзерге Оренбург–Казан юлында рәттән урнашкан Дүсмәт, Науруз һәм Котлемәт авылларының беренче старшиналары.) Шулаймы, юкмы хәзер инде төгәл белеп булмас – каберлекнең каберташлары сакланмаган.

Науруз авылының башка иске каберлек урыннарының берсе – иске зират. Әлегә каберлек авылның читендә, күл (хәзер инде кипкән) кырында урнашып, авылның беренче күмәк каберстаны була. Совет власте чорында зиратны сөрәләр һәм анда агачлар утырталар. Бүгенгә көндә биредә барлыгы бер каберташ калган. Башкалары, мөгаен, яфрак һәм черегән агачлар астында ятып калганнардыр.

Сакланган каберташ, әйтергә кирәк, башка зиратларда табылганнардан композицион яктан, ягъни төзелеш һәм язмалары буенча аерылып тора: кырлары каймалы һәм бизәлгән, мәрхүмнең үлгән көне һәм елы язылмаган, тик исеме генә бирелгән, атасының исеме жуелган (язу: Габдулла (Аллаһның колы) Рамазан бине...), каберташның зур өлешен сигез юллы назыйм яки шигырь-эпитафия алып тора. Каберташның таушалган булуы сәбәпле, шигырьне тулысынча китерү мөмкин түгел. Әмма сакланган өзеklärенә, аерым юлларына күрә, шигырьнең төрки (иске татар) телендә язылуы, дини эчтәлеккә булуы ачыклана. Әлегә шигырь-эпитафиядә «...һәр җан иясенең дә үлемны татыйчагы...», «...бөтен кешеләрнең дә Аллаһ коллары булулары, телләремә-теләмиләрмә беркөн кабер кочагына ятачаклары...» мәгънәле юлларны очратырга мөмкин.

Ревизияләргә күрә, авылда 1743 елдан алып XIX гасыр урталарына кадәр Рамазан исемле ике генә кеше яши. Күрәсәң, авылда бик таралган

*Иске зиратта сакланган каберташ.
Язу (өстәгә өчпочмакта): «Габдулла
(Аллаһның колы) Рамазан бине ...».*

исемнәрдән булмаган. Берсе – Рамазан Бакый улы (1829 елда вафат була), икенчесе – Рамазан Дэвэй улы (1817 елда Себергә сөргөнгә жиберелә). Сөргөнгә озатылган кешеләрнең, гадәттә, андый жирләрдән бик сирәк кенә исән-сау кайтуларын исәпкә алсак, әлеге кабердә Рамазан Бакый улы ята дип әйтү күпкә дөресрәк булып.

*Беренче мэхәллә зираты.
Хисаметдин бине Шарафетдин
каберташы*

Авылыбызның 1 нче мэхәллә зиратына килгәндә исә хәл күпкә яхшырак. Бу каберлектә тикшеренү вакытында тугыз иске, язмалы каберташ табылды. Иң искеләре Бикмөхәммәт Иманкол улы (1830 ел) һәм Әхмәтжан Саниәхмәт улы каберташлары булып тора (1856 ел). Әлеге ике кабер язмалары ягыннан якынча бер шәкелдә булса (баштан төрки телендә үз исемнәре, аталарының исеме, ничә яшьтә үлүләре, үлгән еллары, моннан тыш 1856 елга караган кабердә мәрхүмнең тамгасы да куелган – «П» хәрәфенә охшаш «өй-тамга»), төзелеш ягыннан берәз аерыла: беренчесе – «чалмалы» каберташ, икенчесе – озынча, гади рәвештә түгәрәкләнгән һәм өстенә ай төшерелгән.

Калган жиде каберташ XIX гасыр ахыры һәм XX гасыр башына карый: беренчесе – мулла Садретдин бине мулла Мөхәммәдгалинеке (1892 ел); икенчесе – Габдерашит Габделатиф углы (1907 ел); өченчесе – Мәстүрә бинте Галәүтдиннеке (1908 ел); дүртенчесе – Хәдичә бинте Низаметдиннеке (1911 ел); бишенчесе – Мөнирә бинте ахунд Гаделгәрәйнеке (1911 ел); алтынчысы – Шәйхетдин бине Хисаметдиннеке (1919 ел); жиденчесе – Хисаметдин бине Шәрәфетдиннеке (1924 ел). Бу каберташлар язмалары, моңа кадәр каралган каберташлардан аермалы буларак, күбрәк гарәп телендә язылган. Язмаларда тәртибе ягыннан да, бер-ике чыгармадан тыш, бертөрлөлөк күренә. Гадәттә каберташларының башында «Һәзиһи төрбә» («бу кабер») дип языла, аннары мәрхүмнең үз исеме, атасының исеме, үлгән елы (берсендә һижри буенча язылган), яше (кайчак язылмый да

калган) һәм язма-эпитафия бирелә (бер-ике каберташта бу төр нәсыйхәтләр язмалар башка язмалардан әүвәл килә яки гомумән бирелми). **Мәсәлән:** *«Һәзиһи төрбә // имам Садретдин бине мулла Мөхәммәдгали // тууффия фи сәнә 1892 // 51 яшендә // эпитафия. Тәржемәсе: «Бу кабердә имам Садретдин мулла Мөхәммәдгали улы. Үлдә 1892 елда, 51 яшендә. эпитафия». Өлегә каберташларында шундый эпитафияләр очратырга мөмкин: «кәфә билъ-мәүти вагыйзан» (ягъни: «үлем – житәрлек нәсыйхәт»), Мөнирә бинте ахунд Гаделгәрәй каберташы), «йә вакыйфән би кабри, мөтәфәккиран би әмри, күнтү мисликә бил-әмси, гадән тасыру мисли. Нәввараллаһу сәраһү вә җәғгаләл-җәннәтә мәсвәһү» (ягъни: «Каберем янында басып торучы, хәлемне уйлаучы, кичә синең кебек тере идем, иртәгә син минем кебек (мәет) булырсың. Аллаһ ахирәт малын нурландырсын, җәннәтне дә ахыргы урыны итсен», Хисаметдин бине Шарафетдин каберташы); «бу мәкбаре назар кылан ихван, кыл рухыма бер фатиха ихсан. җәғгалә-Аллаһү кабраһү раудатан мин риядыль-җәннәт» (ягъни: «Бу каберне күргән кардәш, рухыма «Фатиха» сүрәсен бүләк ит. Аллаһ бу мәрхүм каберен җәннәт бакчаларыннан әйләсен», имам Садретдин бине мулла Мөхәммәдгали һәм Шәйхетдин бине Хисаметдин каберташы); «Лә иләһә илләллаһ Мөхәммәдур-рәсүләллаһ» (ягъни: «Аллаһтан һичбашка иләһ юк, Мөхәммәд аның илчесе», Габдерашит Габделатиф углы каберташы). Төзелеше ягыннан бу төркем каберташлары барысы да бер төрлө: озынча, өскә ягы түгәрәкләнгән, кайберләрендә кайма эшләнгән, берсендә йолдызлы ай уелган.*

Тикшеренүләр нәтижәсендә ике каберташларга иң бай зират буларак 2 нче мәхәллә зират табылды. Биредә бүгенгә көнгә кадәр XIX гасыр ахыры – XX гасыр башына караган үндүрт язмалы каберташ сакланган: беренчесе – Ногман бине Гомәрнеке (1889 ел); икенчесе – мәәззин Габделгалым бине Габделатыйфныкы (1891 ел); өченчесе – Заһидулла бине Гыйззәтулланыкы (1892 ел); дүртенчесе – Галиулла бине Гыйззәтулланыкы (1892 ел); бишенчесе – Хайрулла бине Әсхәбҗамалныкы (1896 ел); алтынчысы – Мохлис Әдрәс

Икенче мәхәллә зираты.
Язу: «Һәзиһи төрбә (Бу кабер)
әл-мәәззин Габделгалым бине
Габделлатыйф төуффия
рахимәһуллаһ (вафат
аллаһның рахмәтендә булсын)
Сәнә (ел) 1891».

улыныкы (1903 ел); жиденчесе – Мөхәммәджан бине Мөхәммәдгалинеке (1904 ел); сигезенчесе – Фатыйма Мөхәммәдгали кызыныкы (1907 ел); тугызынчысы – Гафифә бинте Хәзинәнеке (1908 ел); унынчысы – Гыйззәтулла бине Хәмидулланыкы (1908 ел); унберенчесе – мулла Каваметдин бине мулла Мөхәммәдгалинеке (1908 ел); уникенчесе – Гыймадетдин Сабит улыныкы (1914 ел); унөченчесе – Бибигайшә Мөхәммәдсадыйк кызыныкы (1914 ел); ундүртенчесе – Гайнетдин бине Хөснетдиннеке (1918 ел). Әлегә каберташлар күбесенчә олы зиратта табылганнарға охшаш, ләкин чыгармалар, үзенчәлекләр дә юк түгел. Унбер каберташ язмалары – гарәпчә, өчесе исә иске татар телендә. Бишесендә «*кәфә биль-мәүти вагыйзан*» (ягъни: «үлем – житәрлек нәсыйхәт»), бер каберташның уң кырында – «*жәгәлә-Аллаһү кабрәһү раудатан мин риядыль-жәннәт*»

*Икенче мәхәллә зираты.
Язу: «Гүвәл-бакый (Аллаһы
Тәгалә – мәңге) әл-Казани
Гыйбадетдин Сабит улы 70
яшендә сәнә-и 1333 һижрияда
жәмәдел-әүвәл 1914 румиядә
24.11 сәнә раузасы (кабере)
жәннәт булсын».*

(ягъни: «Аллаһ бу мәрхүм каберен жәннәт бакчаларыннан әйләсен»), сул кырында – «*рахимәһә Аллаһү Тәгалә рахмәтән вәсигәтән*» (ягъни: «Аллаһы Тәгалә мәрхүмәгә иксез-чиксез мәрхәмәтеннән бирсен»), ике каберташта «*Гүвәл-Бакый*» (ягъни: «Тик Аллаһ кына мәңгелек») дигән эпитафияләр очрый. Олы зираттан аермалы буларак, кече зиратта табылган алты каберташта мәрхүмнәрнең нисбәсе яки чыгышы язылган. Мәсәлән: *Гыймадетдин Сабит улы Казанлы, Мөхәммәдҗан бине Мөхәммәдгали Биктимер(ов) Каргалы авылыннан, Гыйззәтулла бине Хәмидулла Мирса(яр) авылыннан Чистапули һ.б.* Әлегә шәхесләр авылыбызга күчеп килгән сәүдәгәрләр яки юлда вафат булып, Науруз зиратында күмелгән кемсәләр булса кирәк. Мисал: 1908 ел метрикасына күрә, Гыймадетдин Мөхәммәдсабит улы сәүдәгәр буларак язылган һәм чыгышы белән Казан өязе Ковалы волосте Йортыш авылыннан дип күрсәтелгән, ә Гыйззәтулла бине Хәмидулла исә метриканың вафат булучылар бүлегенә гомумән кермәгән. Димәк, ул Наурузда

рәсми рәвештә теркәлмәгән булган – бу да аның сәфәр вакытында вафат булуына ишарә. Билгеле ки, Оренбург өлкәсендә Сәет бистәсен, ягъни

Татар Каргалысын, булдыру Урта Азия белән сәүдә итүне үстерү максатыннан була. Татар сәүдәгәрләре бу эштә арадашчылар вазыйфасын башкара. Науруз авылы исә, Яңа Мәскәү юлында урнашуы сәбәпле, әлбәттә, сәүдәсез яшәми. Науруз авылы метрикаларында XIX гасырның 40 нчы елларыннан алып «игенче», «отставкалы солдат», «ямчы» катламнары белән янәш «сатучы» кебек катлам кешеләре күренә башлый. Авылда шул чорда билгеле сәүдәгәрләр: сатучы Мохтаретдин, сатучы Борһанетдин, сатучы Мөхәммәдсадыйк, сатучы Латыйф [НАРБ. Ф. И-295. Оп. 9. Д. 593, 460, 594, 279, 556, 595, 596, 461, 462].

Элек каберташлары, кагыйдә буларак, хәллә кешеләр тарафыннан гына куелган була. Билгеле, ат белән арбадан башка транспорт булмаган бер дәвердә шәһәрләргә, Татар Каргалысына, Стәрлебаш кебек дини мәркәзләргә барып, каберташ юллап йөрү һәрбер кешенең дә кулыннан килми. Хәер, авыл халкы моны бик кирәксенмәгән дә булса кирәк. Чөнки шәригать буенча кабер өстенә берәр таш кисәгә кую гына да, кабер урынын билгеләр өчен, житәрлек, махсус язмалар язү, уратып чирәм кую, сын эшлätү – шарт түгел. Науруз авылы зиратлары каберләренең күбесе шундый. Әлбәттә, шул ук вакытта каберташларга фәһемлә һәм дини эчтәлекле язмалар язү динездә һәм милли жирлегездә гүзәл традициягә әверелеп, эпитафияләр дә (гомумән каберташлары) киләчәк буыннарга нәсыйхәт төслә эшләнгән. Әгәр дә бабаларыбыз үлемне ахирәткә күчү, исәннәргә үгет буларак аңлаган булсалар, шуңа күрә гамәл кылсалар (бу да чын ислам аңлавы). Хәзер исә каберлекләребездә Ислам рухы беткән, анда кайгы-хәсрәт, үлемнән курку яши.

Авыл зиратларында табылган каберташ язмаларының якынча XIX гасыр уртасына кадәр иске татар телендә булуы, XIX гасыр уртасыннан XX гасыр башына кадәр күбесенчә гарәп телендә булуы һәм XX гасыр башыннан янә иске татарчага күчү тенденциясен Русиядә Ислам диненең Патшабикә дәверендә канун кысаларына керүе һәм милли хәрәкәтнең үсүе белән аңлатырга мөмкин. 1788 елда Русия Империясендә мөселманнар үз диннәрен ачык тоту, мәчет-мәдрәсәләр төзү хокукына ия булалар. Ләкин бу хокуклардан чын рәвештә файдалануга тик XIX гасырның 30-40 елларында гына ирешәләр. Моңа кадәр Идел-Урал төбәгендә санаулы гына булган мәктәп-мәдрәсәләр саны, гарәп телен, динне белүчеләр, чит илләрдә укыган шәкертләр саны бу чорда күпкә арта. Халыкта дин көчәя. Бу сәбәплә авылыбыз зиратларында XIX гасыр уртасыннан XX гасыр башына кадәр язмалар дини мәгърифәт телендә – гарәп телендә була. Өйтергә кирәк, бу тенденция каберташларында гына түгел, бәлки кеше исемнәрендә дә чагылыш таба. XVIII гасыр ахыры, XIX гасырның беренче чирегенә кадәр архив документларда исемнәр күбрәк төрки элемент-

лардан торса, XIX гасырның 30 нчы елларыннан алып, метрик дәфтәрләр нигезендә күбрәк гарәп элементларыннан торган исемнәр кулланылышта булган дип әйтергә хокуклыбыз. XX гасыр башы исә тарихыбызда татар милли мәгарифенең һәм мәдәниятененң ныклы үсеш алган чоры – мондый шәүкым да Науруз авылын урап үтмәгән, әлбәттә. Бу хакта авылыда таралган булган китапларга мөрәжәгать итү житә.

Каберташларыннан зиратларга килгәндә исә шундый нәтижәләргә килергә мөмкин: иске зират Науруз авылының барлыкка килүеннән 1820–1830 нчы елларга кадәр төп каберлек була; 1830 нчы еллардан башлап, мәетләрне яңа (1 нче мәхәллә) зиратка күмә башлыйлар, һәм әлеге зират 1860 елга кадәр авылның төп каберлегенә әверелә; 1860 елда Науруз авылында икенче мәчет төзелә [ЦГАСО. Ф. 1. Оп. 1. Д. 1543.], һәм авыл ике мәхәлләгә бүленә. Яңа ачылган зират 1 нче мәхәлләгә нисбәтлеле булып, 2 нче мәхәллә өчен яңа зират ачыла.

Югарыда тикшерелгән иске, олы һәм кече зират каберташлары, әлбәттә, Науруз кебек зур авылда булган бердән-бер каберташлар түгел. Каберлекләр буенча йөргәндә без күп кенә язмалары жуелган каберташларга тап булдык. Гасырлар, дистәләгән еллар дәвамында каберташлары тәбиғат көчләре йогынтысына чыдый алмаганнар күрәсәң. Башкача була да алмый шул, чөнки иске заманаларда каберташларын извести ташыннан эшли булганнар. Әлеге төр чимал махсус шартларда сакланмаган чакта тиз таушалуы белән мәгълүм. Шуңа күрә дә әлегәчә сакланган 23 каберташның язмалары укырлык дәрәжәдә булуы безнең өчен зур бүләк, чөнки якын вакытта аларның да жуелуы мөмкин.

Кулланылган әдәбият һәм чыганаclar

1. Adile Aida. Etrüskler türk mü idi? Ankara: Türk Kültürü Araştırma Enstitüsü, 1974. – 35 s.
2. РГАДА. Ф. 248. Оп. 3 Кн. 149 Л. 112–113 об.
3. РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Д. 2450. Л. 161–171 об.
4. НАРБ. Ф. И-295. Оп. 9. Д. 593, 460, 594, 279, 556, 595, 596, 461, 462.
5. ЦГАСО. Ф. 1, Оп. 1, Д. 1543.

ХУЖА ХЭСЭН АВЫЛЫННАН КИЛГЭН ХЭБЭРЛЭР

*Музей ул үткәnnәрен күрсәтәп-аңлатып
Киләчәккә юл күрсәтүче юлдаш!*

2024 елның 11 нче июлендә Кайбыч районы Хужа Хәсән авылына Казаннан «Бөтендөнья татар конгрессының башкарма комитеты» оештырган комиссия составында килгән идем. Аның төп максаты: Кайбыч районы Хужа Хәсән авылындагы «Тау ягы татар керәшеннәре музейе»ның торышы, аның экспозицион күренеше, аларның эчтәлеге. Шулай ук музейга бару юлындагы тарихи объектларны карап чыгып, аларга бәя биреп, фотофильм ясарга планнар да бар.

Комиссия әгзалары. 11 июль 2024 ел.

Делегациянең житәкчесе Бөтендөнья татар конгрессының башкарма комитеты житәкчесенең урынбасары – Милли мәгариф, мәдәният һәм спорт комитеты житәкчесе Р.Р.Зиннәтуллин, ә составында – тарих фәннәре докторы, Россия Ислам институты профессоры Ф.Г.Ислаев, Татарстан Республикасы атказанган мәдәният хезмәткәре, журналист «Бәллүр каләм» бәйгесенең «Гран-при» иясе Г.Г.Ризванов, «Безнең Мирас» журналының баш мөхәррир урынбасары, язучы Фирдәвес Зарифуллин, Татарстан Республикасы «Тау ягы татар керәшеннәре музейе»ның төзелеш спонсоры, меценат, «Премьер» исемендәге предприятиенең генераль ди-

ректоры Э.В. Данилов, Республикабызның төбәкчесе, «Халкыбыз мирасы» дигән фирманың музыка-уен коралларын төзәтүче, Татарстан Республикасының хезмәт ветераны Р.Х. Сабиржанов, музейны төзәттерүче һәм оештыручы 87 яшьлек Хезмәт ветераны, республикабызның төбәкчесе һәм атказанган икътисадчысы, күп тапкыр дәүләт бүләкләренә ия булган В.В. Данилов, Кайбыч муниципаль районы башлыгы ярдәмчесе һәм Хужа Хәсән авылы жирлегә башлыгы С.П. Матвеева да катнаштылар.

Кайбыч муниципаль районы жирлегендә комиссия кешеләре иң беренче булып юл уңаендагы Кайбыч балык күлләренә кереп, андагы хәлләр белән танышып чыктылар. Ә Иске Чәчкаб авылының түбән очына житеп, алар иң беренче булып «Жиде кыз чишмәсе» дип аталган чишмә һәм каберлеккә тукталып киңәшеп тә алдылар. «Жиде кыз чишмәсе» дигән атама Хужа Хәсән авылы кызларына багышланган. Көчлөп чукуындыру чорында Хужа Хәсән авылыннан жиде кыз бала төнлә ярдәм эзләп, качып авылдан чыгып китәләр дә, чабып-йөгереп, тирләп-пешеп Иске Чәчкаб авылына килеп житәләр. Әкрәнләп шушы чишмә янына төшәләр, суын да эчәләр. Ахырда алжыган килеш йоклап та китәләр һәм шушында ук һәлак та булалар.

Ерак та түгел, шушы Иске Чәчкаб авылы кырында ук, Бөек Ватан сугышы чорында Казанны саклап калу максаты белән казылып корылган окопларга-траншеяларга, анда эшләгән кешеләргә багышлап төзелгән һәйкәлгә дә игътибар иттеләр, аның каршысында гына, 1700–1800 елларда көчлөп чукуындырылганнарның зиратына да күз салдылар.

Хужа Хәсән авылы жирлегенә килеп житеп, яңа Мәскәү-Казан юлына (М-12) күпер өстенә менеп, бик кызыксынып карадылар һәм фотосессия дә ясадылар. Шулай итеп, комиссия кешеләре «Татарстан Республикасы Тау ягы татар керәшеннәре музейе»на да килеп життеләр. Алар музейда, шушы зонага кергән 15 авылның тарихларын да күрделәр һәм өйрәнделәр. Хужа Хәсән авылы кешеләре 1390–1400 елларда хәзерге Чүпрәле районында урнашкан Зур Чынлы һәм Зур Задур авылларыннан, Аксак Тимер һөжүм иткән чорда монда качып килгәннәр икән. Ә көчлөп чукуындыру заманында Хужа Хәсән авылыннан качып китеп хәзерге Буа районында Бик Үти, Кыр Тутас, Апас районының Күкшәм авыллары да барлыкка килгән. Кайберәүләр качып китеп казакларга да әверелгәннәр, ә хәзер Чиләбе өлкәсе Варна авылында яшиләр. Ә морза Хәсәннең бер баласы һәм 3 оныгы хәзер Яшел Үзән районындагы Күгеш, Күгей, Айдар һәм Ислам авылларын да оештырганнар. Музейда язучы Габдулла Алишның борынгы бабасы – Касыйм ханлыгының күренекле морзасы Алиш-бәкнең урыслар патшасы Михаил Романов заманында башта Касыйм шәһәрәннән Хужа Хәсән авылына килеп урнашуы да, ә соңрак

Идел-Зоя сулары буенда тормыш итүе дә чагыла. Хужа Хэсэндә аның беренче хатыны Дускай, уллары Тутай, Эсэн һәм Әлмәтләрнең тормыш итүе дә билгеле. 1551–1552 елларда Казаныбызны яуларга килгән чорда, аны саклап калу өчен көрәшүчеләр арасында безнең яктан Козьясан житәкчелегендәге сугышчан отрядлар да булган икән. Козьясанны күп галимнәр – Хужа Хэсэн дип раслыйлар.

Музейда – якташлары Советлар Союзы Герое М.К. Кузьмин, Социалистик Хезмәт Герое Евдокимова, «Смерть фашистам» дип аталган М.Н. Наумов һәм С.А. Ковпак партизаннары отряды комиссары А.Ф. Лазарев, Үзбәкстан Республикасының төзелеш һәм архитектура министры С.Г. Сабиров, Коми Республикасының мәдәният министры Н.А. Боброва һәм башка күренекле шәхесләр дә үзләренә тиешле урын алганнар.

Музейның эше белән кызыксынып килгән бик күп олы шәхесләрнең бүләкләре дә аның стеналарын бизәп торалар. Биредә Татарстан мөфтие Камил хәзрәт Сәмигуллин, Татарстан һәм Казан метрополиты Кирилл, Татарстан Республикасы Премьер-министры урынбасары, Бөтендөнья татар конгрессының Милли Шура рәисе В.Г. Шәйхразиев, Мәскәү татарларының «РОО Центр национального развития штаба» житәкчесе Р.Ф. Ямалеев, Татарстан Республикасының атказанган фән эшлеклесе, профессор, БТКның төбәкләр оешмасы житәкчесе А.Ә. Борһанов, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, «Туган жир» журналының баш мөхәррире Д.М. Исхаков, тарих фәннәре докторы, Россия Ислам институты профессоры Ф.Г. Ислаев һәм башкалар.

Нәтижә ясап комиссия кешеләре болай дип әйттеләр: «Музей бик матур, санитар-экологик төзелеш материалларыннан салынган, экспонатларга бик бай, аларның кайберләрен республикабызның Милли музейда да очратканыбыз юк эле. Шушы музей безнең татар халкы өчен генә түгел, ә барлык халыklar өчен дә бик кирәкле. Ул безнең республикабызда гына түгел, ә бөтен Россия күләмдә, ә гомумән әйткәндә, бөтен кешелек дөньясында да керәшен татарлары буенча бердәнбер музей. Нигә соң шушындай объект икәннен без барыбыз да аңлыйбыз кебек, ә эшләр бит шомга гына бармый. Телебезнең экранлап чикләнүен, гореф-гадәтләрнең онытылып бару сәбәпләрен, халкыбызның саны кимеп баруларын һәм башкаларны югары сәләтле һәм тырыш Марат Әхмәтов житәкләгән Комиссия белән Татар Конгрессының Милли Шура хезмәткәрләре генә саклап кала алмаслар бит».

Бүгенге көндә авылларыбызның урамнарында кечкенә балалар да татарча сөйләшми бит, ә музей безнең үткәнебезне белеп, аны аңлап, килчәккә юл күрсәтүче юлдаш булырга тиешлеген эле һаман да төшенмибез. Кайберәүләрнең рәхмәт сүзләре әйтер урынына, музейны салып

Һәм оештырып биргән 87 яшьлек хезмәт ветераны В.В. Даниловка ниндидер тискәре сүзләр әйтү урынсыз дип саныйбыз. Бүгенгә кемнең шундый үрнәк күрсәткәне бар әле? Ул шушы музейны киләчәк буын өчен, аларны татар рухында тәрбияләп өчен оештырган дип уйлыйбыз һәм аңа олы рәхмәтебезне әйтеп, исәнлек-саулык һәм озын гомер теләп калабыз. Ул бит бу эше өчен дәүләт бүләкләренә лаеклы шәхес. Ә республикабызның Мәдәният министры, хөрмәтле Ирада Әюпова үзе шушы музейга килеп, аны үз күзләре белән күрәп, милләтебез өчен ТР Милли музееның «Татар керәшеннәре бүлеген» итеп раслар дигән өметтә калабыз.

Ә инде керәшеннәрнең кайда гына яшәвенә (Чиләбе, Кемерово, Төмән, Татарстанда һәм Башкортстанда) карамастан, горурланып, мин татар бит, дип авызларын тутырып әйтү өчен мондый музей яңа мөмкинлек бирәчәк.

Комиссия әгъзалары исеменнән Ф.Г. Ислаев.

9 август 2024 ел.

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ТАРИХИ ЧЫГАНАКЛАР

ИСТОРИЧЕСКИЕ ИСТОЧНИКИ ПО КРАЕВЕДЕНИЮ

Фидаил Мәҗитов, Салауат Хөсәенов

БИКЛӘН АВЫЛЫ ТАРИХЫ
ДОКУМЕНТЛАРДА ҺӘМ МАТЕРИАЛЛАРДА
(*Ахры. Башын карагыз: № 1,3, 2024*)

Кушымта

№ 2

1692 (7200) июня. Ввозная грамота казанского воеводы ближнего боярина Петра Большого Аврамовича Лопухина «с товарищи» митрополиту Казанскому и Свияжску Маркеллу на рыбные ловли на левобережье реки Камы, в Кривой Волошке, и на Простинский исток, находившиеся во владении служилого татарина Абдрахмана Кулаева из деревни Большой Менгер.

(Л. 1) По указу великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцев боярин и воеводы Петр Аврамович Лопухин с товарищи дали ввозную грамоту преосвященному митрополиту Казанскому и Свияжскому на рыбные ловли, что на Каме реке, в Кривой волошке з западными и с ысточными озерами, и на Простинской исток с ысточными и з западными озера, которыми владел служилой татарин Алацкие дороги деревни Менгер Адрахманко Кулаев, для того. В прошлом во 182-м году бил челом блаженные памяти великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя и Белья России самодержцу служилой татарин Алацкие дороги деревни Менгер Кулайко Янбахтин. В прошлом во 106-м году по казанской грамоте дано отцу ево – Янбахтке Янгозееву – в Казанском уезде в вотчине, в бортном ухожье за Камою рекою, меж Зия и Сусары речек, озера и на Курчи рыбные ловли. И ввозная грамота отцу их Янбахтке на тое рыбные ловли в прошлом во 114-м году // (Л. 2) за печатью царства Казанского дана. И в разборной десятне боярина и воеводы князя Бориса Михайловича Лыкова 130-го году те рыбные ловли за отца ево написаны. А после де отца их тою вот-

чиною, бортным ухожьем и рыбными озера и на Мшаном и на Курчином, владеет он по старине по прежним дачам. И ездил он в ту свою вотчину для бортного ухожья и рыбной ловли. И в той де ево вотчине взяли ево и товарищев ево семи человек Елабужского Троицкого монастыря крестьяня, собрався многие люди, и били их и мучили и грабили платье и рыбные снасти с неводом, и с лошадьми и с рухлядью свезли в монастырь. И чтоб того монастыря игумена допросить, по какому указу и по каким крепостям те ево рыбные ловли называют своими, и положить им крепости. И по тому их челобитью Троицкого Елабужского монастыря игумен Авракий в допросе сказал: рыбными ловлями они владеют по пожалованным грамотам, а крестьяня де их и он игумен ево Кулайка с товарищи не бивали и грабежом ничего не имывали. А в грамотах, каковы положил служилой татарин Кулайко Янбахтин, написано: во 106-м году бил челом блаженныя памяти великому государю царю и великому князю Борису Федоровичю всеа Руси казанской служилой // (Л. 3) татарин Янбахтка Янгозеев: вотчина де за ним искони вечная отца ево и деда и прадеда в Казанском уезде на Мшане и на Курчи и до Зия и до Сусары, и в том же ево в бортном ухожье в вотчине озера невеликие дикия, глухия, а бобровой де ловли в тех озерах нет, только де в тех озерах есть мелкая рыба. И он де в той своей вотчине в бортном ухожье в тех озерах рыбы про себя уловить без указу не смеет, и чтоб в тех озерах велети про себя рыба ловити. И велено про те озера, что в Янбахтине вотчине Янгозеева на Мшане и на Курчи, сыскать всякими сыски накрепко, те озера в ево ль старинной вотчине, и на великого государя в тех озерах рыбу не ловят ли, и на оброк те озера не отданы ль? Да будет те озера в ево старинной вотчине и на великого государя в тех озерах рыбы не ловят, и на оброк никому не отданы, велено ему Янбахте в тех озерах про себя рыбу ловить. И во 114-м году боярин и воеводы князь Степан Александрович Волоской с товарищи дали служилому татарину Янбахте Янгозину в ево вотчине, в бортном ухожье до Зия и до Сусары, озера невеликия и глухия дикия. И велено ему теми озерами владеть и мелкая рыба про себя ловить, а бобров и ярцов и инова никакого зверя, oprичь мелкой рыбы, не ловить. А в разборной десятне // (Л. 4) 130-го году за приписью дьяка Андрея Степанова да Ивана Васильева написано: служилой татарин Янбахта Янгозин сын Исламов. Окладчики сказали, вотчина за ним за Камою рекою по Зай реке бортной ухожей да рыбная ловля. А Янбахтко сказал про вотчины то же, против окладчиковы скаски. А в грамоте, какову положил Троицкого Елабужского монастыря игумен Авракий, прошлого 146-го году написано, марта в 11 день боярин и воеводы Иван Васильевич Морозов с товарищи дали грамоту Елабужские пустыни

Троецкого монастыря, что в Каменном городище, келарю старцу Моисею з братьею на пустую землю и на сенные покосы и на рыбные ловли за Камою рекою для того. В прошлом во 145-м году в грамоте блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа России написано в Казань к боярину и воеводам к Ивану Васильевичю Морозову с товарищи, били челом Живоначальные Троицы Каменного городища, что на Елабуге, келарь старец Моисей з братьею. Есть в Казанском уезде за Камою рекою за Простинским истоком по речке по Ирите, вниз Камою рекою до Зия речки, вверх Камою рекою до Бетки речки, пустовая земля, лежит // (Л. 5) в пусе, не владеет ею никто. Чтоб велети тое пустовую землю и всякие угоды дати в монастырь на церковное строение, на воск и на фимиян, и на вино церковное, и им на пропитание. И велено отделить к Троицкому монастырю новые пустыни Каменного городища келарю старцу Моисею з братьею ис порозжих земель на двести четвертей с сенными покосы и с рыбными ловлями. А в сыскных книгах Плакиды Веревкина 141-го году написано, сказали ему в сыску сторонних людей дватцать семь человек про пустошь за Камою рекою, за Простинским истоком по речке по Ирите, что та земля истари не паханая и не поместная, и не владеет ею никто. А по скаске и по смете тое пустыни будет на четыре тысячи чети в поле, а в дву потому ж, а сенных покосов к той ж пустыни от речки Бетки да на низ подле Камы реки на 20 верст, да черного лесу меж поль на восемь верст до речки Зая. Да в тех же сенных покосех рыбные ловли, в лугах Простинской исток и озера, на оброке ни за кем не бывали. Да в отдельных книгах Ивана Нармацкого прошлого 146-го году написано, отделил он к Троицкому Елабужскому монастырю, что в Каменном городище, старцу Моисею // (Л. 6) з братьею от Камы реки вверх по речке по Бетке по правую сторону на двести четьи с сенными покосы и рыбные ловли Простинской исток с ысточным озером да три озера западных. И тое землю и сенные покосы и рыбные ловли от поместных и от ясашных земель отмежевали. И межи той земли: по Бетке по нижней стороне на поле у болот стоят две березы вместе, на одной березе грань, а с тех берез на две ж березы из одного корени, на одной березе грань, и с тех берез на дуб, на нем грань, с того дуба на березу, на ней грань, з березы на дуб, на нем грань, с того дуба на орешник, с орешника прямо через дубник до речки Курчи, от речки Курчи на горе дуб, на нем грань, с того дуба до речки до Амшану, а Амшана речка впаала в реку Курчю, а Курча река впаала в Каму реку до Малковского острова. Да в списке з грамоты, что положил Троицкого Елабужского монастыря игумен Авраамий з братьею, написано. Во 155-м году в грамоте блаженные памяти великого государя царя и великого князя Алексея Михайло-

вича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержца написано в Казань к боярину и воеводам ко князю Михаилу Петровичю Пронскому с товарищи, в прошлом в 155-м году писали к великому государю и прислали переписные книги Елабужского Троицкого монастыря вотчинной земле и крестьянским дворам, а в переписных книгах князь Дмитрея Болховского прошлого 155-го году написано за Троицким Елабужским монастырем // (Л. 7) в вотчине от Чертовского песку вниз Камою рекою до Соболековских гор сенных покосов по мере девять тысяч копен. Да в тех же сенных покосех рыбных ловель Простинское озеро и с ысточным озером, осмьнатцать озер западных да у Мальковского острова сенных покосов 1680 копен, а в тех сенных покосех три озера: озеро источное Большое Соболеково пало в Каму реку, да озеро Сорочье пало в Соболеково, да озеро западное. И в прошлом ж во 182-м году, генваря в 9 день, по помете на деле дьяка Якова Портомоина велено на тое спорную землю на весне послать дворянина добра и против крепостей досмотреть и сыскать старожилами, и тот досмотр и сыск за руками обыскных людей привести в Казань, а теми рыбными ловлями до указу велено владеть ему Кулайку. И в сыску Андрея Епанчина прошлого 184-го году написано, крестьян и новокрещенов, и татар дватцать человек сказали, о которых де источных и западных рыбных озерах ныне спор у служилых татар у Кулайки да у Чимайка, да у Алмянка Янбахтиных Троицкого Елабужского монастыря с старцами, и теми де озерами – озером Соболековым да озером Простинским и иными источными и глухими и западными на Мшане и на Курче, от Зая реки и до Сусары речки ж рыбными озерами исстари владел служилой татарин деревни Менгер Янбахтка Янгозеев по грамотам, а ныне де теми рыбными озерами владеют // (Л. 8) Троицкого Елабужского монастыря старцы, а по каким крепостям и по дачам владеют, того они не знают. Новокрещенов и татар семьдесят два человека сказали, слышали де они от старожилов и от отцов своих, что де от Зия речки и до Сусары речки ж рыбными озерами исстари владел служилой татарин деревни Менгер Янбахтка Янгозеев, а ныне теми озерами владеют Троицкого Елабужского монастыря старцы, а по каким крепостям и по дачам владеют, того они не знают. Один человек крестьянин да девять человек новокрещенов сказали: от Зия де речки и до Сусары речки ж рыбными озерами хто владел, того они не знают. А в дозорных книгах Андрея Епанчина написано: по досмотру с теми старожилами и с сторонними людьми от устья Зия реки до Сусары речки ж бортных ухажьев и сенных покосов и в лугах рыбных озер на тритцать на пять верст, от Сусары речки в тех бортных ухажьях на пустоши с Нагайских гор Троицкого Елабужского монастыря село Бетьки с пашенные земли и с сенными покосы, и от того

села Бетьков на низ по Каме реке на горах бортные ухажья. А подле тех гор выпал в лугу из озерок исток и пал в Простинское озеро, что словет по-татарски Енимязи, и с того озера – в иные озера, и из озерок тот исток пал в Каму реку // (Л. 9) против Краснова острова, на обе стороны того Простинского истоку озерка дикия глухия и источные. А по скаске старожильцов теми озерами исстари владел служилой татарин деревни Менгер Янбахтко Янгозеев, а ныне де владеют Троицкого Елабужского монастыря старцы. А Курча речка вышла ис степи лесом же Омшаном. И меж Курчею и меж Соболековским истоком деревня Прости того ж Троицкого Елабужского монастыря крестьян. И по сторон тое речки Курчи озерка невеликия дикия и глухия и источныя. И Курча речка пошла в Каму реку пониже Простинского истоку с версту, на приверх Соболековские горы, а Соболековские горы подле Камы реки до Соболековского истоку версты с три, на ней бортные ухажья. По конец тое горы в Каму реку выпал исток из Соболековского озера, что словет по-татарски Тыгирманлик, а в то озеро от Зия речки подле горы, что словет Омшанская, и меж бортных ухажьев пали озерка долги. И из озерок истоки и болота, словет Омшан, пало в Сорочье озеро, ис Сорочья озера исток впал в Тугурманлик озеро, что словет Соболеково. А по сторон того Омшану в дубниках и в бортных ухажьях и в лугах озерка дикия и глухия. И по скаске старожильцов теми озерами исстари владел служилой татарин деревни Менгер Янбахтко Янгозеев, а ныне де теми озера владеют Троицкого Елабужского монастыря старцы. И по досмотру меж Зия и Сусары речек те озера // (Л. 10) в бортном ухажье Янбахтки Янгозеева и Троицкого Елабужского монастыря село Бетьки да деревня Прости с пашенными землями и санными покосы в тех же межах и урочищах. Да в прошлом же во 184-м году для сыску посыланы про те рыбные ловли казанец Алексей Пелепелицын да приказные полаты подьячей Степан Власьев. А велено им со старожильцами и сторонними людьми сыскать всякими сыски накрепко, русскими людьми и новокрещены по своей евангельской непорочной заповеди господни, а мурзы и татары по их вере, по шерти, в правду: от Зия речки и до Сусары рыбными озера источными и западными хто исстари владел, отец ли их Янбахтка Янгозеев, или Троицкого Елабужского монастыря игумен з братьею? И те спорные озера в его ль Янбахткине вотчине в бортном ухажье? И против крепостей досмотреть и на чертеж начертить, и привесть в Казань. И в сыску Алексея Пелепелицына да подьячего Степана Власьева написано, восемь человек крестьян сказали, рыбными де ловлями, которые за Камою рекою, озером Простинским и озером Соболековым и иными источными и западными озера от Березовой гривы до Малковского истоку преж Троицкого Ела-

бужского монастыря игумена з братьею служилой татарин Янбахтко Янгозеев владел ли или нет, того они не ведают, потому что они на Елабугу приехали жить из разных мест, тому лет з дватцать, // (Л. 11) а с их де приезде на Елабугу владеют теми водами Троицкого Елабужского монастыря игумен з братьею. Дватцать шесть человек крестьян сказали: рыбными де ловлями, которые за Камою рекою, озером Простинским и озером Соболековым и иными источными и западными озера от Березовой гривы до Малковского истоку преж Троицкого Елабужского монастыря игумена з братьею служилой татарин Янбахтко Янгозеев владел ли или нет, того они не ведают. А тому лет с сорок владеют Троицкого Елабужского монастыря игумен з братьею. Один человек крестьянин сказал, рыбными де ловлями, что за Камою рекою, озером Простинским и озером Соболековым и иными источными и западными озера, исстари владел служилой татарин Янбахтко Янгозеев с товарищи, а как де учили владеть монастырем, тому больши сорока лет. Шесть человек крестьян сказали, теми де водами владеет Троицкого Елабужского монастыря игумен з братьею, тому ныне будут, как они запомнят, лет с сорок, а прежде де их служилой татарин Янбахтко Янгозеев теми владел ли или нет, того они не ведают. Крестьян и новокрещенов девять человек, чюваши четыре человек сказали, слыхали де они от сторонних людей, что преж сего теми рыбными ловлями владели служилые татары деревни Менгер Янбахта Янгозеев с товарищи, а сами они подлинно не ведают. А как де монастырем владеют, и то они помнят, будет тому лет с тиртцать и с сорок. Одиннатцать человек новокрещенов сказали, как де // (Л. 12) теми водами владеют Троицкого Елабужского монастыря игумен з братьею, два человека запомнят лет с тиртцать, один человек сказал, что он запомнит лет з дватцать, а преж сего теми рыбными ловлями хто владел, того они не ведают. И по досмотру Алексея Перепелицына да подьячего Степана Власьева спорные рыбные ловли за Камою рекою, с верхние межи от речки Сусары на низ по Каме реке до речек Омшана и Курчи, пониже вотчины Троицкого Елабужского монастыря села Бетьков, в лугах на их монастырских сенных покосех от Березовой гривы озеро Простинское истоком впал в озеро Простинское ж, а из другова Простинского озера исток пал в Каму реку, позади Березовой гривы озеро Ольховое и исток из него впал в Простинской исток; да западных озер: озеро // (Л. 13) Плоское, озеро Ореховое, озеро Тольнишное, озеро Камышное, озеро Медвежье, два озера Набережных, озеро Сорокоумово, озеро Песочное. А бортовых верховых ухажьев на тех лугах нет. Да от речек Амшана и Курчи на низ по Каме реке в других их же монастырских лугах до нижней монастырские межи Мальковского истоку озеро Соболековское, исток из него

впал в Каму реку. Ис того ж озера вышло озеро Кривое, исток из него впал в Долгое озеро. Озеро Камышное истоком впало в Соболековское озеро, озеро Долгое да озеро Плоское, озеро Мальковское. Плоскова озера исток впал в исток Долгова озера, а Долгова озера исток впал в исток же Мальковского озера, а из Мальковского озера исток впал в Каму реку. Да в тех же урочищах озеро Чистовое западное, а на тех лугах бортные верховые ухажья есть. А за монастырскою межою нижнею от Мальковского истоку до нижней межи Янбахтины вотчины Янгозеева до речки Зия, Зай то ж, заподных озер: озеро Ольховое, озеро Деревня, два озера под бором, два озера блиско Зая речки. И в прошлом же во 184-м году били челом блаженные памяти великому государю царю и великому князю Федору Алексеевичю всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцу Троицкого Елабужского монастыря игумен з братьею. В прошлом де во 183-м году били челом служилой татарин Кулайко Янбахтин о их монастырских озерах, что в их межах и в лугах их монастырских // (Л. 14) подле Камы реки большие источные и западные озера, а ево де Кулайковым сродником по их челобитью дано им про себя рыбу ловить в бортных их ухажьях в глухих малых, диких озерах. И в розборной де казанской десятне во 130-м году выборные люди татара сказали, татарину Янбахте Янгозееву дано бортной ухажей и рыбная ловля по речке по Заю. И он де Янбахтка сказал то ж. А Зай де речка от тех их озер и от межи вниз по Каме реке удалена. И в писцовых книгах Семена Волынского с товарищи та земля и сенные покосы и рыбные ловли написаны, и межи и грани учинены по-прежнему за ними, а не за ним татаринном Кулайком и не за ево сродники. И челобитья де и спору до писцов и при писцах и после писцов до 183-го году ево Кулайкова и сродников ево о тех озерах не бывало. А как де они по грамотам со 124-го году до ево Кулайкова челобитья до прошлого 183-го году тою землею и сенными покосы и рыбными ловлями владеют, и тому минуло 60 лет с лишком. А в Уложение в седьмой на десять главе тридесятая статья напечатано, судить о вотчине за сорок лет, а после сорока лет о вотчинных никаких угодьях указу не положено. Да в шестой на десять главе в шестьдесят // (Л. 15) третьей статье: которые челобитчики учнут на кого бити челом о порозжих отводных землях, а по писцовым книгам сыщется, что за теми людьми, на кого о тех землях будет челобитье, те земли в их межах и гранях, и тем землям указано быть по писцовым книгам за теми людьми, за кем они написаны. И то б о том ис писцовых книг писца Семена Волынского с товарищи и з разборной десятни 130-го году и из Уложения выписать. И в писцовых книгах Семена Волынского с товарищи прошлых 156-го и 157-го, 158-го, и 159-го, и 160-го годов написано, Казанского уезда Алац-

кие // (Л. 16) дороги деревни Большой Менгер за Кулайком Янбахтиным сыном Исламовым в ево вотчине в бортном ухोजье рыбные ловли до Озия и до Сусары озерка невеликие глухие, дикие, за Камою рекою да по Авлашь реке по одной стороне бортной ухожей. А велено ему в тех озерах мелкую рыбу ловить про себя, а бобров и ярцов и инова никакова зверя, oprичь мелкой рыбы, не ловить. А писаны за ним те озерка и рыбные ловли по казанской грамоте за приписью дьяка Петра Микулина, какова дана отцу ево Янбахте Янгозину 114-го году, а за Троицким Елабужским монастырем те рыбные ловли, о которых спор с служилыми татаринoм Кулайком Янбахтиным, в писцовых книгах Семена Волынского с товарищи ж написаны в тех книгах в приказной полате не сыскано и в Приказе Казанского дворца в Поместном столе по справке тех писцовых книг // (Л. 17) не сыскано. Да во 185-м году, декабря в 3 день, в челобитье татарина Алмячка Янбахтина с товарищи написано: били челом они Елабужского Троицкого монастыря на игумена з братьею в грабежу и об рыбных ловлях о озерах, и на те рыбные озера ввозную грамоту положили, да они ж де на те озера положили купчею татарское письмо, и чтоб великий государь пожаловал, велел то их татарское письмо перевести на руское письмо. И по тому их челобитью татарское письмо на руское письмо переведено. А в том письме написано: «Се письмо о земле и о водах писано лета 935-го. Сеит Ахметев сын Булгак целым умом сказал, от отца осталась вотчина истинная на Амшане. Взятчик Касимов сын Алгоза, продав, взяв цену рубль, взял вотчину з деревнями и с медом и с плужною с полянною землею и с сенными покосы с лугами и с рыбными ловлями с озера и в лесах з зверьми и со всеми угодьи. И с подлинным к востоку межа Сусар с речкою с устьем, межа в полуденную сторону Кугурчи вершины по большую дорогу, межа на западную сторону Заиречки по устье, в ночную // (Л. 18) сторону по Каму реку, межа с четыре стороны межами яз, Булгак, из вотчины вынял, не бити челом детям и племянники и сторонним людям никому». Да во 197-м году, декабря в 10 день, в челобитье татар Абдурахманка Кулаева с товарищи написано: В прошлых де годех до казанского взятия владели прадеды их по татарскому письму рыбными ловлями в Казанском уезде за Камою рекою до Зия и до Сусары речки. И в прошлом во 106-м году по грамоте великих государей велено те рыбные ловли отдать деду их Янбахте Янгозееву до Зия и до Сусары речки. И в прошлом во 114-м году по ввозной грамоте в вотчине их бортной ухожей те ж рыбные ловли отданы деду ж их Янбахте. И в разборной десятне 130-го году те ж рыбные ловли за дедом же их написаны ж. И после того в прошлом во 146-м году били челом Елабужской пустыни Троицкого монастыря старец келарь Моисей з братьею

ложно на Простинской исток с озером в их межах и урочищах, что владел прадеды и деды их, а в челобитье своем написали, будто тот исток и с озера ни за кем не бывали, а владенье и дачи и ввозную грамоту // (Л. 19) прадедов и дедов их и отца их утаили, и теми спорными их озера и сверх тех озер и иными их же озера насильством владеют они Троицкого монастыря старцы. И чтоб великие государи пожаловали их, велели теми спорными Простинскими озера и иными, что в их межах и урочищах, Соболеково озеро и с ыными их и с озерами до Зия и до Сусары речки, владеть им по-прежнему по старым межам и урочищам. А великих государей указе и в Соборном уложении в десятой главе двести тритцать пятая статья напечатано, будет дворцовых сел и черных волостей у крестьян земля будет // (Л. 20) смежна с патриаршими или с митрополичьи или со архиепископли и епископли и с монастырскими или с поместными и с вотчинными землями, и в таких смежных землях учинитца спор, и про такие спорные земли сыскивать писцовыми и дозорными и отдельными книгами и всякими крепостями старожильцы и окольными всякими людьми, на которых учнут слатися дворцовых сел и черных волостей крестьяня и вотченники и помещики, и по сыску в таких спорных землях указ учинить, разводить те спорные земли сторожильцы по старым межам и граням. Да в шестой на десять главе в четвертой на десять статье мимо иноземцов иноземских поместей никому не давати, а руским людям поместий иноземцов не давати ж. В той же главе шестьдесят третья статья, которые челобитчики учнут на кого бити челом о порозжих отводных землях, а в сыску обыскные люди про те земли скажут, что за теми людьми, по которые какое челобитье будет, порозжие отводные земли есть, а по писцовым книгам сыщется, что за теми людьми на кого о тех землях будет челобитье, те земли в их межах и гранях, и тем землям быти за теми людьми, за которыми те земли писцы написали и отмежевали и отгранили к поместьям их к вотчинным землям, а бобыльским людям в тех землях не верить. И в прошлом во 199-м году, сентября в 29 день, в грамоте // (Л. 21) великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцев писано в Казань к боярину и воеводам ко князю Данилу Афонасьевичю Борятинскому с товарищи, указали великие государи служилому татарину Адрахманку Кулаеву в родственной ево вотчине в бортном ухोजье в старых межах и урочищах и озерами Простинским и иными озерами же источными и Соболековым владеть и мелкая рыба про себя ловить попрежнему по старым крепостям и дачам 114-го и по розборной десятне 130-го годов, и по писцовым книгам писцов Семена Волынского с товарищи 156-го и 157-го, и 159-го, и 160-го годов, а бобров,

ярцов и инова зверя, кроме мелкой рыбы, ловить не велено. А Троицкого Елабужского монастыря игумену з братьею владеть землею и санными покосы по старым их дачам, а озерами владеть теми, которые не в их татарских дачах и в вотчине в бортном ухажье. А которые озера объявились в старых их татарских дачах и в их межах, и в бортном ухажье, и теми озерами владеть не велено, потому что их татарские крепости монастырских крепостей старее, да и потому что те озера по старым крепостям и дачам и по разборной десятне объявились и написаны за дедом ево Абдрахманковым за Янбахтком Янгозеевым. А в писцовых книгах Семёна Волынского // (Л. 22) с товарищи те ж рыбные ловли и в тех же урочищах в бортном ухажье написаны за отцом ево за Кулайком Янбахтиным. А по осмотру и по сыску те озера объявились в их же старых дачах в вотчине в бортных ухажьях и в старых межах и урочищах. А по Уложению велено быть по писцовым книгам, за кем писцы написали, а обыскным людям верить не велено. А те озера даны были им по обыском в монастырь и в челобитье своем они, как о тех озерах били челом, их татарскую дачю старинную утаили и в писцовых книгах те озера за тем монастырем не написаны; да по Уложению ж мимо иноземцов иноземческих поместий отдавать не велено, и те озера по-прежнему за ним Адрахманком отказать. И для откazu тех вышеписанных рыбных ловель послан ис Казани приказные полаты подьячей Василей Андреев. И в отказных ево книгах написано, что он при сторонних людех те вышеписанные озера татарину Адрахманку в вотчине ево в бортном ухажье отказал. И в нынешнем в 200-м году, ноября в 18 день, в грамоте ж великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцев написано в Казань к боярину и воеводам к Петру Аврамовичю // (Л. 23) Лопухину с товарищи, бил челом великим государем преосвященный Маркелл митрополит Казанский и Свяжский, в прошлом во 199-м году по ложному челобитью служилого татарина Казанского уезду Алацкие дороги деревни Мингерь Адрахманка Кулаева отпущена ис приказу Казанского дворца в Казань их великих государей грамота. А по той грамоте послан был ис приказные полаты подьячей Василей Нестеров. И он де подьячей, дружа и норовя тому служилому татарину, домового ево приписного Троицкого Елабужского монастыря рыбные ловли за Камою рекою з землею и с санными покосы, в лугах Простинской исток с озером, отказал в вотчину мимо старинных крепостей и писцовых книг с ево ж Адрахманковыми друзьями и хлебоядцы ж, и не дав с ним Адрахманком на тех их крепостных рыбных ловлях очные ставки. И великим государем пожаловати б ево, не велеть тому Адрахманкову ложному челобитью и неправому отказу пове-

рять и старинным и рыбными ловлями ему Адрахманку мимо крепостей владеть, и велети б ему преосвященному митрополиту теми своими старинными крепостными рыбными ловлями и озерками за Камою рекою владеть по-прежнему. И великие государи указали в Казанском уезде рыбным ловлям по Каме реке, повыше Каменных // (Л. 24) гор, в Кривой волошке з западными и источными озерками до Чертовских гор, и от Камы реки вверх по Бетке по правую сторону Простинскому истоку с ысточным озером, да трем озерам западным со всеми угоды по ввозным грамотам 124-го и 156-го годов, каковы даны игумену Ионе и келарю старцу Моисею з братьею, быть преосвященного Маркелла митрополита Казанского и Свияжского за приписным ево домовым Троицким Елабужским монастырем. А челобитчику казанскому татарину Адрахманку Кулаеву с товарищи от тех рыбных ловель отказать для того. В списках з грамот, каковы он Адрахманко подал к делу, написано, во 106-м году бил челом дед ево Адрахманков татарин Янбахтка Янгозеев, в Казанском де уезде старинная искони у отца и у деда на Мшане, на Курче, да от Зия и до Сусары, и в той де вотчине есть глухие невеликие озерка, а в тех озерках есть мелкая рыба, чтоб в тех озерках про себя ловить. И по той грамоте про те озерка велено сыскать: будет те озерка в ево старинной вотчине и на великих государей в тех озерках рыбы не ловят, и на оброк никому не отданы, и ему в тех озерках про себя рыбу ловить. Да в ввозной грамоте 114-го году боярин и воеводы князь Степан Александрович Волоской с товарищи дали ему ж Янбахтке вышеписанные озера. И будет те мелкие озера в ево вотчине в бортном ухोजье, а не на оброке ни за кем, и Янбахте // (Л. 25) теми озерами владеть и мелкая рыба про себя ловить, а бобров и ярцов и иного никакова зверя не ловить. А сыск про те озера был и за Каму реку урочищ в тех грамотах не написано, а написано в 130-м году в разборной десятне за ним Янбахткою вотчина за Камою рекою по Заю реке бортной ухожей да рыбная ловля по окладчиковым и по ево Янбахткине скаске. А в 106-го году в челобитье ево Янбахткине написано: вотчина де старинная на Мшане, на Кугурчи да Заи и да Сусара, а не по Зай реке. Да и потому тем рыбным ловлям быть за тем вышеписанным монастырем, в списках со ввозных грамот 124-го году, августа 5-го числа, написано: дано Живоначальные Троицы Каменного городища игумену Ионе рыбные ловли на Каме реке, повыше Каменных гор в Кривой волошке з западными и источными озерками до Чертовских гор. Да во 146-м году боярин и воеводы Иван Васильевич Морозов с товарищи дали грамоту того ж монастыря келарю старцу Моисею з братьею на пустую землю и на сенные покосы и на рыбные ловли за Камою рекою ис порозжих земель. А в сыскных книгах Плакиды Веревкина 141-го году

написано: дватцать семь человек про пустошь за Камою рекою за Простинским истоком по речке по Ирите, что та земля исстари не паханая и не поместная и не владеют ею никто, а по скаске и по смете тое пустоши будет четыре тысячи // (Л. 26) чети в поле, а в дву потому ж, а сенных покосов к той ж пустоши от речки Бетки да на низ подле Камы реки дватцать верст, да черного лесу меж поль на восемь верст до речки Зая. Да в них же сенных покосех рыбные ловли в лугах Простинской исток с озером источным да три озера западных, и тот Простинской исток и озера на оброке ни за кем не бывали. А по отдельным книгам отказу Ивана Нармацкого 146-го году написано, отделено к тому монастырю вышеписанная пашня и сенные покосы и рыбные ловли, Простинской исток с ысточным озером да три озера западных, и от поместных и от ясашных земель та земля и сенные покосы, и рыбные ловли отмежованы и межи учинены вверх по речке по Бетке по нижней стороне до речки до Курчи, от речки Курчи до речки до Мшану, а Мшан речка пала в Каму реку до Мальковского острова. А что за Одрахманковым отцом за Кулайком Янбахтиным после тех их монастырских дач вотчина бортной ухжей и рыбная ловля написаны в Семеновых книгах Волынского с товарищи 156-го и 157-го, и 158-го, и 159-го, и 160-го году. Он же Адрахманко объявил в Казани татарское письмо 935-го году Сеита Ахметова сына Булгака, что он Сеит продал Алгозе Касимову сыну вотчину с плужною пашенною землею и сенными покосы с лугами и с рыбными ловлями и с озеры и з звери и со всеми угоды и с подлинным. К востоку Сусар с рекою с устьем, межа с полуденною сторону Кугурчи вершины // (Л. 27) по Большую дорогу, межа по западную сторону – Зай реки на устье, в ночную сторону по Каме реку, межа с четыре стороны. И писцовые Семеновы книги Волынского, и то татарское письмо ему Адрахманку не ко оправданию, потому в писцовые книги те рыбные ловли писаны по ввозной грамоте 114-го году. А в сыску про те озера не явилось же, а татарского письма в грамотах 106-го и 114-го и в разборной десятне 130-го году и в тех писцовых книгах и в челобитье 182-го году, как отец ево Адрахманков о тех озерах учал бить челом, не явилась же. А что 195-го году, декабря 10 числа, в ево ж Адрахманкове с товарищи челобитье писано до Казанского взятья владели прадеды их по татарскому писму рыбными ловлями за Камою рекою до Зия и до Сусары реки, и во 106-м году по грамоте велено де те рыбные ловли дать деду их Янбахте Янгозееву, и во 114-м году по ввозной грамоте в вотчине их бортной ухжей те рыбные ловли отданы ему Янбахте, и во 130-м году в разборной десятне те ж рыбные ловли написаны за дедом же их Янбахткою, и во 146-м году Елабужского Троицкого монастыря келарь старец Моисей з братьею бил челом на Простинский исток с озером

источным да о трех западных, и с тех их озер, которые в их межах и урочищах, что де владели прадеды и деды их, и в челобитье своем написал, будто тот исток и озера ни за кем // (Л. 28) не бывали, а владенье де и дачи и ввозную грамоту прадедов и дедов и отцов их утаили, и в писцовых книгах Семена Волынского те рыбные ловли з бортным ухожьем до Зия и до Сусары речки после их челобитья во 156-м году написаны за отцом их Кулайком Янбахтиным. И во 182-м году против челобитья отца ево Адрахманкова Кулайка розыск и дозор был, кто истари владел истоком и озера. И в розыскных де и в дозорных книгах обыскных людей в скасках написано, что исток и озера до Зия и до Сусары речки в той вотчине в их межах и урочищах владели прадеды и деды их, и велено дядям их и ему Адрахманку владеть до указу великих государей, а после того тем их рыбным ловлям и вотчине чертеж и дозор вдругоряд, а в чертежу де те их спорные озера написаны в их межах и урочищах, а теми де спорными их озерами насильством владеют Елабужского Троицкого монастыря старцы. И чтоб по чертежу великих государей указ учинить по Уложению, и теми спорными их простинскими озера и иными, что в их межах и урочищах Соболеково озеро и с ыными их озерами до Зия и до Сусары речки, владеть им по-прежнему. И во 198-м году, апреля в 28 день, по ево Адрахманкову челобитью помечено, в родственной ево вотчине в бортном // (Л. 29) ухожье в старых межах и урочищах озерами Простинским, Соболековым и иными малыми озерами глухими велено владеть и мелкая рыба про себя ловить по-прежнему по старым крепостям и по дачам 114-го и по разборной десятне 130-х годов и по писцовым книгам Семена Волынского 156-го и 157-го, и 158-го, и 159-го, и 160-го годов, а бобров и ярцов и иного зверя, кроме мелкой рыбы, не ловить, а Троицкому Елабужскому монастырю игумену з братьею владеть землею и санными покосы по старым их дачам, и озерами владеть теми, которые не в их татарских дачах и в их межах и урочищах и в бортном ухожье, и теми озерками владеть не велено, потому что их татарские крепости монастырских старее, да и потому де, те озера по старым крепостям и дачам и по разборной десятне явились и написаны за дедом ево Адрахманковым Янбахтком Янгозеевым, а в писцовых книгах Семена Волынского с товарищи те ж рыбные ловли и в тех же межах урочищах в бортном ухожье написаны за отцом ево за Кулайком Янбахтиным. А по досмотру де и по сыску те озера явились в их же старых дачах в вотчинных бортных ухожьях и в старых межах и урочищах, а по Уложению де велено быть по писцовым книгам, за кем писцы написали, а обыскным людям верить // (Л. 30) не велено, а те озера даны были по обыском в монастырь. И в челобитье своем они как о тех озерах били челом, их татар-

скую дачю утаили. И в писцовых де книгах те озера за тем монастырем не написаны, да и по Уложению мимо иноземцов иноземских поместей давать не велено. И то ево Адрахманково челобитье и помету 198-го году оставить же для того. По ввозным грамотам 124-го и 146-го годов урочища, а по отказным книгам Ивана Нармацкого 146-го году монастырской земле с угодьи и рыбным ловлям межа: вверх по реке по Бетке по нижней стороне до речки до Курчи, от речки Курчи до Мшану, а Мшан река впаля в Каму реку до Малковского острова. А по сыску и по досмотру Андрея Япанчина от усть Зия речки до Сусары бортовых ухажьев, санных покосов и в лугах рыбные ловли тридцать пять верст, от Сусары речки в тех бортовых ухажьях по пустоши с Ногайских гор Троицкого Елабужского монастыря село Бетьки с пашенными землями и санными покосы, и от того села Бетьков на низ по Каме реке на горе бортовое ухажье, а подле тех выпал в лугу из озерок исток и пал в Простинское озеро, что словес по татарски Енимязи, и с того озера в ыные озера, из озерок тот исток пал в Каму реку против Красного озера, по обе стороны // (Л. 31) против Простинского истоку дикие озера. Да по досмотру ж и по сыску и по чертежу Алексея Пелепелицына спорные рыбные ловли за Камою рекою с верхние межи от речки Сусары на низ по Каме реке до речек Амшана и Курчи, пониже Троицкого Елабужского монастыря села Бетьков, в лугах на их монастырских санных покосех от Березовой гривы озера Простинское, исток впал в озеро Простинское ж, а из другого Простинского озера исток впал в Каму реку, назади Березовой гривы озеро Ольховое, исток из него впал в Простинской исток, да западных озер: озера Плоское, озеро Ореховое, озеро Тальнишнее, озеро Камышное, озеро Медвежье, два озера Набережных, озеро Сорокоумово, озеро Песочное, а бортовых верхних ухажьев на тех лугах нет. Да от речки Омшану и Курчи, пониже же по Каме реке, в других ж их монастырских лугах до нижние монастырские межи Мальковского истоку озеро Соболевское, исток из него впал в Каму реку, и с того ж озера вышло Кривели, исток из него впал в другое озеро Камышное, истоком впало Соболевское озеро Долгое да озеро Плоское Мальковское. Плоскова озера озеро и исток впал в исток же Мальковского озера и из Мальковского озера исток впал в Каму реку. Да в тех же урочищах озеро Читовное западное, а в тех лугах бортовые // (Л. 32) верховые ухажья есть. А за монастырскою межою от Мальковского истоку до нижние ж межи Янбахтины вотчины Янгозеева да речки Зия, Зай то ж, западных озер: Ольховое, озеро Деревня, два озера под Бором, два озера блиско Зая речки. А дед ево Адрахманкова Янбахты челобитье было о глухих диких невеликих озерах, а не по именом и не о источных. А и в сыску Андрею Епанчину и Алексею Пелепелицыну ска-

зали, теми де вышеписанными озеры истари владел Янбахтка Янгозеев, а ныне владеют ими Троицкого Елабужского монастыря старцы, а ныне из тех же обыскных людей сказали, кто наперед сего владел, не ведают, ныне де владеют того ж монастыря старцы. И то ему Адрахманкову с товарищи не к оправданию, потому обыскные люди сказали розные речи и против их челобитей и грамот несходно. И в сыску Плакиды Веревкина 141-го году обыскные люди сказали, земля и лес и сенные покосы не пахатная и не поместная и не владеют ею никто. Да и по дозору и чертежу Алексея Пелепелицына в тех монастырских дачах явились рыбные ловли – озера и озерка источные – и писаны по именом, а не дикие и глухие озерка. Да и по тому тем рыбным ловлям быть за тем монастырем, в указе великих государей в Соборном Уложении написано, которые // (Л. 33) дела вершены до московского большого пожару, как во 134-м году, мая в 3 день, горел Кремль и Китай, и которые дела вершены генваря по 28 число 157-го году, и поместным делом так и быть, как они вершены, и впредь их не вчиняти и не выписывать. А рыбным ловлям тому монастырю дача учинена во 124-м и во 146-м году, до того 157-го году генваря 28 числа, а спору о тех рыбных ловлях после тех дач де 182-го году от татар от Янбахтка Янгозеева и от Кулайка Янбахтина и Адрахманка Кулаева с товарищи ни от кого в деле не явилось. А тот великих государей указ прошлого 199-го году, августа 27 числа, за пометою думного дьяка Проккофья Богдановича Возницына и по // (Л. 34) тои великих государей грамоте велено те рыбные ловли на Каме реке в Кривой волошке з западными и с ысточными озерками до Чертовских гор и от Камы реки вверх по речке по Бетке по правую сторону Простинской исток с источным озером да три озера западных со всеми угоды отказать преосвященного Маркелла митрополита Казанского и Свияжского за приписным ево домовым Троицким Елабужским монастырем. И по тому великих государей указу для откazu тех вышеписанных рыбных ловель посыланы ис Казани казанец Афонасей Бутлеров да приказные полаты подьячей Григорей Протопопов. И в книгах ево Афонасьевых, каковы он подал в приказной полате в нынешнем ж в 200-м году, марта в 5 день, написано, что он Афанасей и подьячей, приехав на те вышеписанные рыбные ловли и взяв с собою из окольних сел и деревень сторонних людей, и при тех сторонних людех против челобитья преосвященного митрополита Казанского и Свияжского на Каме реке рыбные ловли в Кривой волошке з западными и с ысточными озерками до Чертовских гор и от Камы реки вверх по речке по Бетьке по правую сторону Простинской исток с ысточным озером да три озера западных со всеми угоды, да и по досмотру // (Л. 35) и по сыску и по чертежу казанца Алексея Пелепелицына и с приказные полаты подья-

чего Степана Власьева прошлого 182-го году спорные рыбные ловли за Камою рекою, с верхние межи от речки Сусары на низ по Каме реке до речек Амшана и Курчи, пониже Троицкого Елабужского монастыря села Бетков, в лугах на их монастырских сенных покосех от Березовой гривы озеро Простинское истоком впало в Каму реку, позади Березовой гривы озеро Ольховое, исток из него впал в Простинской исток, да западных озер: озеро Плоское, озеро Ореховое, озеро Тальнишное, озеро Камышное, озеро Сорокоумово, озеро Песочное. Да от речек Амшана и Курчи на низ ж по Каме реке в других их же монастырских лугах до нижние монастырские межи Мальковского истоку озеро Соболековское, исток из него впал в Каму реку, ис того ж озера вышло озеро Кривель, исток из него впал в Долгое озеро, озеро Камышное, истоком впало в Соболековское озеро, озеро Долгое да озеро Плоское, озеро Мальковское. Плоскова озера исток впал в исток же Долгова озера, и Долгова озера исток впал в исток же Мальковского озера, а из Мальковского озера исток впал в Каму реку. Да в тех же урочищах озеро Читовное западное // (Л. 36) в дом Пречистыя богородицы и преосвященного Маркелла митрополита Казанского и Свияжского в ево Троицкой Елабужской монастырь по-прежнему отказали. А дана ся ввозная грамота в Дом казанские митрополии на вышписанные рыбные ловли по челобитью преосвященного Маркелла митрополита Казанского и Свияжского впредь для владенья. К сей ввозной грамоте великих государей царей и великих князей Иоанна Алексеевича, Петра Алексеевича всеа Великия и Малыя и Белья Росии самодержцев печать царства Казанского боярин и воевода Петр Аврамович Лопухин приложил, лета 7200-го, июня в ... день.

На обороте: Справил Петрушка Лукин. Скрепа: Дьяк Никифор Зайцев.

РГАДА. Ф. 281, Д. 157/6565. 36 л.

Чыганак: Мустафина Д.А. Служилые татары через призму земельной тяжбы с монастырем // Из истории и культуры народов Среднего Поволжья. 2016. № 6. С. 233–264.

ШӘХЕСЛӘРЕБЕЗ

ИЗВЕСТНЫЕ ЛИЧНОСТИ

Э.Р. Мухаметшин

БИОГРАФИЯ ТАТАРСКОГО АБРЕКА МАМАТА АХМАДЖАНОВА¹

Татарский абрек Мамат Ахмаджанов (сидит посередине). Если смотреть от лица читателя, то слева от Мамата сидит татарин Нагуманов Махмуд, слева от Мамата с самого края стоит татарин Шамиудинов Абдулманап. Сзади стоят гребенские казаки, сидит справа от Мамата тоже гребенский казак. Станица Новогладовская, Терская губерния, ~ 1922 г.

Мамат Ахмаджанов (1878 – сентябрь 1924) – татарский абрек, защитник народа, активный противник становления советской власти на Северном Кавказе. Как рассказывал Махмуд Нагуманов, Мамат был грозой для врагов. При одном его упоминании враг приходил в замешательство.

¹ Большинство информации предоставил внук Мамата, почётный гражданин Чеченской Республики Салимгереев Широдин Мусаевич. Сформулировал и опубликовал Э.Р. Мухаметшин.

Детство, юношество и семья Мамата.

Мамат родился в 1878 г. в станице Новогладовская, Терской области (ныне станица Гребенская Шелковского района Чечни). Его отца звали Ахмаджан, родным братом Ахмаджана был Хункерхан, который ходил в хадж пешком. Сестры Мамата: Гюльбике, Патимат (у нее был муж чеченец Долгуев Исраил из Патимат-отара, рядом с селом Хамамат-юрт), Умрай (мать Махмуда Нагуманова), имена остальных Широтдин Салимгереев не помнит (их было пятеро). Был младший брат – Магомад. В детстве, среди пяти сестёр, Мамату уделялось больше внимания, как мужчине. Он мог защитить их от любых недобрых взглядов. Любил животных, помогал их пасти. Играл с ровесниками, стрелял из лука. Среди сверстников отличался особой меткостью и джигитовкой на коне. Все эти навыки, приобретенные в детские и юношеские годы, пригодились ему в последующей жизни. В детстве учился в медресе в Аксае, придерживался ханафитского мазхаба, был набожным человеком.

Женой Мамата была Кабират – черкешенка по национальности, родом из села Брагуны ныне в Гудермесском районе Чеченской Республики. В Брагунах жила сестра Кабират, её звали Галимат, она была замужем за кумыком. Когда Галимат приезжала в гости к Кабират, они разговаривали друг с другом на родном черкесском языке. У Мамата и Кабират было трое сыновей. Старшего звали Шахид (1900 г.р.), второго сына звали Ахмад (1915 г.р.; известно, что он назван в честь близкого Мамату чеченца Ахмада), третьего сына звали Залимхан (1920 г.р.; имя дали в честь единомышленника абрека Залимхана Харачоевского). Также у них были четыре дочери – Майминат (1906 г.р.), Асият (1910 г.р.), Касират (1913 г.р.), Сапият (1918 г.р.).

Борьба Мамата с иной властью.

Изначально фамилия Мамата была Бикинин. Он начал вести абреческий образ жизни ещё во времена царской власти и был объявлен в розыск. В то время его окружением были мусульмане: кумыки, ногойцы, чеченцы. Его дочь Асият говорила своему сыну Широтдину: «Мени атам Мамат абрек болгъан». Уже в царское время он был знаменитым. К нему обращались за помощью. Он помогал людям, находил воров. Предполагается, что он сменил фамилию именно ради того, чтобы исчезнуть из списка разыскиваемых абреков.

В годы Гражданской войны староста станицы Гребенская, татарин Ахмаджанов Мамат сплотил свой отряд с иноверцами казаками и организовал отряд из местного населения близлежащих станиц и сёл, состоящий из казаков, татар, ногойцев, кумыков, чеченцев из Патимат-отар, Хама-мав-юрт, Акбулат-юрт, Азамат-юрт для борьбы с Красной армией. Ради

борьбы с советской властью чисто формально он стал офицером белой гвардии, чтобы ему подчинялись, но Мамат не был доволен ею, как и многие из его отряда. Иногда, когда его армии нужно было укрыться, они уходили к ногайцам в ногайские степи. Мамат не воевал ради царской власти. Он воевал под зелёным знаменем за свободу. Мамат говорил: «Не будет иной власти, где ступит копыто моей лошади». Также он сообщал, что уничтожит всех большевиков. Во время переговоров красноармейцы предлагали Мамату перейти на их сторону вместе с его отрядом и получить высшие чины, но он отказывался.

Близкими в подчинении у Мамата были ногаец Тавмурзаев Тамбулат, татарин Нагуманов Махмуд, татарин Шамшудинов Абдулманап, казак Грицак Александр (ст. Гребенская). Также известны фамилии бойцов: казаки Ергушёв (ст. Старогладовская), Фролов (ст. Дубовская), Иванов (ст. Каргалинская) татары Юзикеев Крымхан (ст. Гребенская), Гайсин Ахмат-Герей (ст. Гребенская).

Исключительным подвигом выделился чеченец Ахмад из Хамав-юрта. Когда на Мамата устроили засаду конкурирующие банды, Ахмад пожертвовал собой, погиб от пули, которая должна была убить Мамата. Известно, что Мамат назвал одного из своих сыновей именно в честь него.

Старожилы станицы Гребенская сообщают, что каждое утро татарский абрек тренировался, стрелял по мишеням. Его отряд в 750 конных штыков был оснащён переносной радиостанцией, двумя английскими пулемётами. Ногай Тавмурзаев Тамбулат был верным другом Мамата, он руководил разведывательной группой, которая состояла преимущественно из ногаев. Они знали всю местность, все объездные пути ко всем населённым пунктам.

В марте 1920 г. деникинцы были изгнаны с войсками Красной армии из Грозного (17 марта 1920 г.), но еще в течение нескольких лет в районе действовали различные банды. Особенно крупной была группа Мамата, в которой было много офицеров. От рук бандитов погибли первый Председатель сельского Совета Голик Григорий Васильевич, которого 14 марта 1920 г. закололи кинжалами и бросили в воду Терека. Григорий Васильевич был членом Рескома партии, первым провозгласил в станице декреты Советской власти «О войне» и «О мире». Второй Председатель станичного Совета и первая комсомолка Мажарова Анна тоже погибли в 1920 г.

По плану противников советской власти первый удар был нанесен по Владикавказу, Грозному и Кизляру. Их захват должен был служить началом широких действий. Мамат был организатором мятежа по приказу полковника Портянко. Самые жаркие дни выпали на 7 и 8 ноября 1920 г. Мамат силой в 750 сабель выступил для захвата Кизляра против

конной сотни Тервойск Т. Крикухина. Помимо его отряда, к нему было прикомандировано семь офицеров, за ним пошли зажиточные казаки из станицы Гребенской, Старогладковской, Курдюковской, Каргалинской, Дубовской, Бороздиновской. По станицам к ним присоединялись казаки.

Войска Мамата беспрепятственно заняли Старогладковскую, Курдюковскую, Каргалинскую и Дубовскую. Вперед Мамат выслал разведку. В Каргалинской школе от Мамата спряталась команда красноармейцев в 80 штыков, которую он обстрелял, захватил и праздновал победу. При походе команды Мамата к Каргалинской, Фисенко Кондрат Платонович успел связаться с Грозным и сообщить о мятеже, также он пытался связаться с Кизляром, но связь была нарушена. Когда Фисенко убедился, что его донесение принято Грозным, он схватил аппарат Морзе и также укрылся в школе.

В пять часов вечера комиссар округа Кравцов устроил совещание. Он информировал руководство партийно-советских органов о мятеже армии Мамата, которая движется на Кизляр, и что Мамат уже празднует победу в Каргинской. Послать сотню – он не хочет рисковать, так как отряд в несколько раз превышал численно сотню. Т. Крикухин собрал свою сотню и его вооруженные войска обошли Бороздиновскую, Дубовскую и в два часа ночи 7 ноября 1920 г. атаковали команду Мамата. В результате долгого сражения, часть членов отряда Мамата разбежались, многие укрылись в своих домах. А Мамат повел своих соратников в буруны. Фролов укрылся в плавнях. Т. Крикухин сразу потребовал председателя Совета, который явился из леса, где прятался от армии Мамата. Он попросил вернуть казаков, которые во время похода Мамата присоединялись к нему. Для этого дела были избраны пять стариков, на второй день некоторые казаки начали являться, на третий день явились все, кроме Дмитрия Ергушева. Несмотря на то, что в конечном итоге лучше вооруженная и более обученная сотня дала отпор отряду Мамата, он все равно нанес большой урон советской власти и положил начало широким действиям на Северном Кавказе.

Железнодорожный путь Терек-Кизляр был забит составами ценных грузов продовольствия и прочего. Войска Мамата захватывали и пополняли свой отряд продовольственной и прочей продукцией. Продовольственный запас хранили на острове «Зелёный» на реке Терек, неподалеку от станицы Гребенская. Немалую часть раздавали местному бедствующему населению. Красноармейцы сжигали и взрывали вагоны, чтобы ничего не досталось отряду Мамата.

По перехваченным с помощью аппарата Морзе секретным радио-данным были известны время и маршруты составов. Таким образом, был

пущен под откос бронепоезд, шедший на помощь Красной армии в город Грозный, где руководил Н.Ф. Гикало. В железнодорожных разборках, будучи ещё юношей, участвовал и Юзикеев Крымхан. Отряды Мамата безжалостно били врага. Красноармейцы, отступая в сторону Кизляра, не успевая хоронить тела погибших товарищей, хоронили в братских могилах.

Начдив, бывший начальник оперативного отдела штаба XI армии М.К. Левандовский, всеми силами пытался поправить положение. Со станции Терек он связывался с Кизляром и требовал оказать помощь отступающей армии. По приказу штаба под станицу Червленную были брошены Ленинский полк и рота Московского полка, стоявшего в станице Каргалинской. В результате боя с отрядом Мамата эти части красных потеряли до половины своего состава. Разбитые остатки были вынуждены отступить в сторону Кизляра, бросив раненых и убитых товарищей.

Широтдину Мусаевичу Салимгерееву рассказал житель станицы Шелковской Суховеев Сергей Семенович, что его мать говорила, как абрек Мамат показал и провёл абрека Залимхана Харачоевского по степной дороге в Кизляр. Комендант Кизляра ожидал прибытие абрека Залимхана со стороны правого берега реки Терек, то есть со стороны Бабаюртовского района. Таким образом, зайдя с тыла, ограбив городской банк, Залимхан вернулся в Чечню к себе в Харачой.

Смерть и память о Мамате.

Погиб Мамат в сентябре 1924 г. при возвращении домой. У него было несколько дорог, он никогда не возвращался по одной и той же дороге. Его предали, рассказав милицейским органам о времени возвращения домой и о дороге. Перед смертью Мамата в его селе были слышны выстрелы, которые доносились из центра станицы. Завязался бой, который длился с рассвета до послеобеденного времени. Красноармейцы спланировали всё заранее и окружили станицу, но отряд Мамата долго и упорно сражался. Когда его убили, к его трупу не подходили ещё несколько часов, так как боялись, что он живой. Попад в засаду, в неравной схватке Мамат был убит.

В лицо Мамата органы новой власти не знали, поэтому в центре станицы, у сельского совета, провели опознание. Жители станицы подтвердили его личность. Однако, тело его не отдали родственникам для захоронения и приказали похоронить во дворе сельского совета. Коммунисты выставили охрану, чтобы его труп никто не похитил.

После того, как прошло два-три месяца, охранники потеряли бдительность после обильного распития вина и заснули. В это время Махмуд Нагуманов организовал раскопку могилы Мамата, вытащил его, аккурат-

но закопал могилу и ночью тайком принес его на одиночной арбе к себе во двор. Когда его тело увидели остальные, все были очень удивлены, потому что тело Мамата было невредимо, не было даже трупного запаха, был немного испорчен только воротник его рубашки.

Искупали тело Мамата, завернули в белый саван, на следующую ночь отвезли на кладбище и похоронили по мусульманским обычаям.

Кабират (жена Мамата) подарила кинжал с серебряной рукояткой Махмуду Нагуманову. Мать Махмуда Умрай была сестрой Мамата.

На могиле Мамата долго не устанавливали надгробную плиту, но спустя некоторое время установили небольшую плиту с его именем.

У ногайцев и татар было много песен (больше 10) про татарского абрека Мамата. В них говорится, что имя Мамата прославлено и в Дагестане. Его поддерживали и кумыкские абреки.

Ниже написан текст ногайской и татарской песни про Мамата, записанной на кумыкско-татарский лад, то есть языком гребенских татар.

Текст предоставлен почетным гражданином Чеченской Республики Салимгереевым Широтдином Мусаевичем. Широтдин Мусаевич записал эту песню со слов ногайского старика приблизительно в 1990 г. Сообщается, что данную песню пели не только ногайцы, но и татары.

Текст песни «Эль Мамат», народное творчество татар и ногайцев:

<i>Эль Мамат</i>	<i>«Народный Мамат»</i>
1. Мамат геле ёлбулан Эки кьо́лу бичине Хъеч бармыкен Маматтай Кадетлени ичинде?	1. Мамат идёт по дороге Обе руки по швам Есть ли такие, как Мамат Среди кадетов?
2. Мени сазым гертиде Сарнай туруп тохтайман Кьоп гицилени ичинде Эль Маматны ёкълайман	2. Мои слова правдивые Причитаю без остановки Среди многих мужчин Народного Мамата хочу найти («ёкълайман» может иметь другое значение)
3. Парахат этип Ерь салдым кьунангъа Бир-бир сёзлер айттайм Маматйимк улангъа	3. Успокоив и оседлав жеребца Расскажу немного о таком удалце, как Мамат
4. Къырылышгъан гюнуне Ари-бери къарамай Мамат йимик уланны Бош кьоймагъа ярамай	4. В день гибели Несмотря ни на что Такого парня, как Мамат Нельзя было оставлять одного

Э.Р. Мухаметшин. БИОГРАФИЯ ТАТАРСКОГО АБРЕКА МАМАТА
АХМАДЖАНОВА

5. Ерден тюшкен уланлар Бир-биринен гюшлю Маматйимик уланны Махтамагъа тийишчи	5. С седла спустившиеся парни Один сильнее другого Такой удалец, как Мамат Удостоен похвалы
6. Бещ атылагъан тюбегин Къагып къолуна туткъан Бу бир гицини бойнуна Халыкъа къабур къазыткъан	6. Пятизарядное ружье Крепко взявши в руки Врага заставил Вырыть братскую могилу (для красноармейцев)
7. Мамат йимик Кайда бар? Йигитлиги язылгъан Маматдеген аты Дагъыстанда айтылгъан	7. Где есть такие, как Мамат? Мужество его не описать Имя Мамат в Дагестане прослав- лено
8. Мамат десе ярамай Москва солданы патчасы Акъ кагызны уьстуне Язылмайму къарахат.	8. Когда слышат о Мамате Генералы Красной армии не мо- гут быть спокойны На белой бумаге пишется указ «об ликвидации»
9. Яндауруна кьомексиз Языкъ болгъан Эль Мамат Экинчиси Тамбулат Кадетлени башчисы Шолай болмагъа герекъ	9. В предсмертном бою без поддержки остался Народный Мамат Второй Тамбулат Глава кадетов Таким должен быть
10. Баракалла оьзюне Душманланы гёзю Тувра къарап къазыткъан Шолай деген уланы Нюр тёгюльсун юзуне.	10. Милость Аллаха ему Глаза врагов при одном взгляде устрашались Пусть лицо такого парня озарится светом
11. Уланланы уланы Бийик тавны туланы Тынгъласагъыз булагъа Эль Маматны сазына	11. Удалец из удалцов Высокой горы вдовец Прислушайтесь же к словам Народного Мамата
12. Маматны таныйгъанлар Бу сазынланы тынгъласын Билегенлер билип ангъласын Бильмейгенлер тынгъласын	12. Те, кто знал Мамата Пусть слушают эти слова Пусть все, кто знал, поймут Те, кто не знал, пусть послушают
13. Халыкъ билеген уланлар Хьеч ангъламай къалмасын Къыйынларны къоткъаргъан	13. Удалцы, которых знает весь народ Пусть не останется тех, кто не знает Прошедший трудности

Янгъы тюрлю татар ат Янгъызылыкътан пуч болгъан Арслан-сызлы Эль Мамат.	Новый татарский герой (новое татарское имя Погибший в одиночестве Грозный лев Народный Мамат («Арслан-сызлы» в некоторых случаях переводится, как «грива львиная»).
---	---

Источники

Большинство информации предоставил внук Мамата, почётный гражданин Чеченской Республики Салимгереев Широтдин Мусаевич. Выражается благодарность за предоставленную информацию правнуку Мамата Ахмаджанову Муслиму Курашовичу. Сформулировал и опубликовал владелец канала «Tatar DNA» Мухамедшин Э.Р.

В статье часть информации взята из семейных рассказов, рассказов народа, другая часть из документальных источников.

Документальные источники

1. Журнал «Идель» №2 на русском языке и татарском языке 1991 г. Статья «Гребенские татары», автор – профессор Арсланов Л.Ш.
2. «Борьба за упрочение Советской власти на Тереке» – Т. Крикухин, бывший командир конной сотни Терских войск. Газета «Строитель коммунизма» 21 февраля 1965 г.
3. Продолжение в газете «Строитель коммунизма» за 24 февраля 1965 г. (Т. Крикухин).
4. «Шелковская в 20–30-е гг. XX века» – Н. Ерёмин, директор Шелковского дома пионеров и школьников, краевед.
5. Лекция «Установление советской власти в Шелковском районе в 1917–1922 гг.». С лекцией выступила старший научный сотрудник Литературно-этнографического музея Л.Н. Толстого Майраханова Зура Абдурахмановна.

КАЛЛИГРАФ ГӨЛНАЗ ИСМӘГЫЙЛОВА:
КАЛӘМ – ГАРӘБИ ГАЛӘМ.

Каллиграфия сәнгате, шәмаилләр әле кайчан гына милли мәдәнияте-безнең онытыла барган бер ядкаре санала иде. Советлар берлеге жимерелеп, социализм идеялары басымчаклык итүче тәгълимат булудан туктап, егерме-уытз ел да узмады, ислам каллиграфиясе аерым фатирлардан күргәзмә залларына күчте. Татарстаныбызда инде ике хаттатның – Владимир Попов белән Нәжип Нәккаш-Исмәгыйловның Тукай исемендәге дәүләт премиясе белән бүләкләнүе бу юнәлешнең мәдәниятебез күгендә яңа үрләр яулавы турында сөйли.

Рәсми танылган каллиграфларыбыз арасында хатын-кызларыбыз да бар. Шуларның берсе, Россия Рәссамнәр берлеге әгъзасы, байтак халыкара конкурсларда катнашып дәрәжәле урыннар яулаган Гөлназ Исмәгыйлова-Гатиатуллина белән әлегә сәнгатькә килү юллары турында әңгәмә кордык.

– Гөлназ, кайсы сүз-билгеләмә урынлырак булыр икән? Нәккашмы, хаттатмы, каллиграфмы – кайсы дәрәсрәк, күбрәк туры килә? Ничә яшьтә кулыңа каләм алдың?

– Мин күбрәк каллиграф сүзен кулланам. Теләсә кайсы бала укый яза башлаганчы ук кулына каләм ала. Әле дә исемдә: кечкенә чакта гел аккошлар, атлар ясарга ярата идем. Әле менә Әминә әбием янына кергән ахирәтенәң ясаган атларымны күреп елап жибәргәнә исемә төшеп китте. Күңелендә нинди дә булса хатирәләре кузгалган булса кирәк... Рәсем мәктәбендә укымадым, музыка мәктәбен тәмамладым. Фортепианода, гитарада уйныйм. Мәктәптә укыганда бөтен концертларда, төрледән төрле конкурсларда катнашып жырлап йөрдәм.

– *Кайбер кеше укыган китабы, язган дәфтәре читенә дә нидер ясап куя. Синдә андый гадәт бармы?*

– Кара, Сез кызык сорау бирәсез. Бар. Гадәттә ул ниндидер бер бизәк-орнамент була. Әле хәзер шул искә төште: математика дәресендә, дәфтәр кырыенда бизәк-үрелмәләр ясарга ярата идек. Менә тәзхиб сәнгатендә (орнаментальлек) шул үрелмәләрне кулланам да бит инде. Тик аларны һаман саен катлауландыра гына барам. Гомумән каллиграфияне математика фәне белән чагыштыру бар. Тәзхиб сәнгатендә миңа математика тагын да ныграк ачылды дип уйлыйм.

– *Чигү, бәйләү кебек кул эшләре белән дә шөгыльләнәсезме?*

– Юк, чикмим дә, бәйләмим дә. Әнием, заманында текте дә, чикте дә. Ул безгә модельле күлмәкләр, хәтта курткалар, пуховикларга кадәр тегеп кигерә иде. Без аның ни-нәрсә эшләгәннән күрәп үстек. Аның ерак әнисе дә (дәү әнисе) тегүче булган. Тик безне, менә моны тегегез, эшләгез, дип мәжбүр иткәне булмады.

– *Үстек дигәч, апан, абың..?*

– Әйе, минем дүрт яшыкә олырак Гүзәл апам бар. Ул да әнием Расиха Фаизова кебек үк журналист һөнәрен үзләштерде. Ул экстримал, тауларда, мәгарәләрдә йөрергә аңа куш. Бик төгәл, кирәгеннән артык пөхтә кеше. Хәзерге вакытта ул Петербургта яши. Питер татар театры житәкчесе. Оештыру сәләте, гомумән, аерым бер сыйфатлар таләп итә.

– *Сине анда эшкә чакырганы, эшкә җәлеп иткәне юкмы?*

– Мин аларга афишалар, буклетлар яшаштырам, спектакльдә «кадр артындагы» тавышларны яздырганым да булды. Бер-беребезгә ярдәмләшүдән тәм табабыз.

– *Театр рәссаме булып эшләп карарга тәкъдим иткәннәре юкмы?*

– Сценография, гомумән, үзе бер олы юнәлеш. Һәр тармакның үз кешесе, үз белгече бар. Моңы да, тегене дә эшлим дип, чәчелү дәресе булмас.

– *Каллиграфиягә кереп киткәч, дин юлына бастыңмы, әллә киресенчәме?*

– Каллиграфия тормышымда соңрак барлыкка килде. Кечкенә вакыттан әти-әнием безне Гүзәл апам белән дини җәйләүләргә жиберә иде. Без шунда үстек. Бишенче сыйныфта укыганда Сарманда оештырылган дини лагерьда – Түбән Кама, Әлмәт, Сарман, Азнакай балалары арасында Коръән уку буенча беренче урынны алганым булды. Ул чакта безнең остазыбыз Йосыф хәзрәт Дәүләтшин иде. Кечкенәдән гарәби язучыларны күрәп, шуларны күчереп язып үстем.

– *Каллиграф буларак беренче эсәр ничек, ни сәбәпле, кайчанрак язылды?*

– Бу сорауга жавап биргәнче, берәз чигенеш ясап алырга кирәктер. Тоттың да яздың гына түгел бит әле ул. Борынгы осталар ничек эшләгән? Укучы остазы янына килгәч, аңа шундук каләм-кәгазь тоттырмаган. Остазы башта эш кораллары ясарга, әйтик, каләм очларга, буяу, кәгазь ясарга өйрәткән.

Күзне күнәктәрү, зәвыкъ тәрбияләү дә бик мөһим. Әйтик, булачак, яшь хаттатка күргәзмәләргә йөрү файдага гына булачак. Гакыл, мәгълүмат туплау дип тә әйтеп буладыр моны. Үзем, гомумән, гарәп имләсендә матур язу эшенә ислам жәйләүләренә йөргәндә үк керешкәнмендер. Казанда татар-төрөк кызлар лицее тәмамлагач, Кайсери шәһәренә (Төркия) Эрджийес университетының илаһият факультетында һәм параллель рәвештә Искешәһәрдәге Анадолу университетында масс медиа бүлегендә укыдым. Аннан соң Истанбулдагы Мәрмәр университетында «Ислам сәнгатьләре тарихы» бүлегендә магистратурада белем алдым. Кайсерида чагында ук каллиграфиягә ныклап алындым. Университетта укудан тыш каллиграфия һәм тәзхиб техникасын өйрәтә торган махсус студияләргә йөрдем. Каллиграфияне каләм белән язылган күнәк халәте дибез.

– Төннәр буге иңәт итә идем, дисең, кем әйтмешли укырга да кирәк бит әле. Уку нинди телдә барды, белем үзләштерү бик авыр булмадымы?

– Гадәттә Төркиягә укырга килүчеләр беренче елны төрөк телен үзләштерә. Төрөк, инглиз телләрен без Казанда мәктәптә укыганда ук өйрәнгәч, мин аларны укып тормадым. Бер ел гарәп теле өйрәнергә туры килде. Уку ике телдә – төрөкчә һәм гарәпчә барды. Укуы жиңел димим, бик кыен булды. Ни өчен дигәндә, безгә хәрәкәсез (сузык авазларны аңлатучы билгеләрсез. – Р.М.) зур-зур гарәпчә текстлар тоттыра иделәр. Безнең белән бергә моңа кадәр гарәпчәне көнә, төнә өйрәнгән Төркиядәге имам-хатиб мәктәпләрен тәмамлаган студентлар да укыды. Аларга бер авырлыгы да юк. Алар дәрәжәсенә ирешү өчен шактый тырышырга туры килде. Сагыну да булмады түгел. «Безне чит шәһәргә көчкә жибәрәләр, сезне чит мәмләкәткә ничек жөрҗәт итеп озаттылар?», – дип шакката иде төрөк кызлары. Гомумән, минем өчен Төркия зур мәктәп булды.

– Шулай итеп, беренче каллиграфик эшең нәрсә булды?

– Гомумән алганда, каллиграфия белән мин уника еллап шөгыйльләнем. 2012 елны жәйге каникулга кайткан көнне Халыклар Дуслыгы йортында В.А.Поповның күргәзмәсе ачыласы иде. Төркиядән кайтып төшүгә чемоданнарымны тиз генә өйгә кертеп куйдым да шунда киттем. Ул инде минем гарәп телен өйрәнүемне, азы-күпме язгалаганымны белә иде – чөнки баштарак анда да китап күчәрә идек. Әниемә: «Кайткач та миңа килсен» дигән. Әйтәләр бит: «Укучы әзер булгач, аның янәшәсен»

дә остаз барлыкка килә», – дип. Кыскасы, мин ана, ул – миңа бик кирәк чак булган. Минем кирәкле беренче карашка шуның кадәр генә сыман булса да, мин гарәпчә укыйм, тәржемә итә алам. Шулай итеп, мин аның беренче укучысы булдым. Хәтта бер танышым, мин дә аның шәкертте булырга теләгән идем, тик мине алмады, дип көрсенде. Ул жәйдә Владимир Александрович янында ай ярым эшләдем. Шул вакытта бербер артлы ун каллиграфик эш эшләп ташладым. Аларны кешелекчеллек, яхшылык темасына каллиграфик композицияләр дип әйтергә буладыр. Владимир Александрович үзе дә шаккаты. Шулай эшләп китәр дип көтмәгән булган. Остазым аларны Беларусь Республикасында – Минск, Витебск, Гомель, Ивье шәһәрләрендә узган күргәзмәләргә куйды. Владимир Александрович бик оптимист, ярдәмчел, олы йөрәкле шәхес иде. Рәссам ярдәмчесе буларак, аның остаханәсендә куна-төнә эшли идек. Бигрәк тә зур күргәзмәләргә әзерләнгәндә шактый эшләргә туры килә иде. Узган ел 27 октябрьдә Владимир Александрович 99 яшендә бакыйлыкка күчте. Йөз яше туларга аз гына калган иде. Ул минем беренче эшләремне ничек йөрткән булса, хәзер инде мин кая барсам да, аның һичьюгы берничә эшен алырга тырышам.

– Димәк, аны үзеңнең остазың дип исәплисең?

– Владимир Александрович миңа каллиграфия укытучысы гына булмады, ул һәрвакыт этиләрчә кайгыртып торды. Әйткәнемчә ул бик ихлас, эчкерсез кеше иде. Аны соңгы юлга озату шуның кадәр авыр булды. «Кара инде, син бу югалтуны йөрәгенә бик якин алдың!» – диделәр. Ничек якин итмисең: ул безгә туганыбыз кебек иде.

– Гарәп телен, Көнчыгыш мәдәниятен, исламны белмәгәч, Попов каллиграфия эшенә ничек кереп китә алды икән?

– Бу эшкә остазым 70 яшендә генә тотына. Ул вакытка Владимир Александрович инде күптән халык рәссамы була. Баштагы чорда киңәш-табышка Нәжип абый Исмәгыйлевка йөргән. Аның тою хисе бик көчле иде, жаны, рухы белән тоя иде ул сүз кодрәтен, аның динамикасын. Ул үзе «Мин бер конфессиягә дә карамыйм, Аллаһ бөтенебез өчен дә бер», – дип әйтергә ярата иде. Ул байлык, шөһрәт артыннан да кумалды. Хәзерге көндә гарәп каллиграфиясенә алынучылар аз түгел, әмма бу эштә гарәп телен белсәң хәерлерәк.

– Тагын кемнәрне остазым дип әйтер идең?

– Кайсеридә укыганда каллиграфия буенча укытучым Угур Наир булды. Тәзхибкә дә тотынасым килә иде, әмма кем кулы астында башлау бик мөһим. Угур остазым тәзхиб укытучысы Мөкатдәс Орханны тәкъдим итте. Янына бардым – каршы килмәде, чөнки Угур остазым инде минем өчен сөйләшеп куйган булган. Икесен дә – каллиграфияне дә, тәзхибне дә

КАЛЛИГРАФ ГӨЛНАЗ ИСМӘГҮЙЛОВА:
КАЛӘМ – ГАРӘБИ ГАЛӘМ.

эшләве жиңел түгел. Чөнки һәркайсы үзе аерым дөнья. Аерым тырышлык, аерым белем, аерым вакыт кирәк. Каллиграфия – матур язу сәнгате дигәнне аңлатса, тәзхиб – зәхәб сүзеннән. Аны Көнчыгышта «зәхрәфә» дип тә әйтәләр. Ялдызлауны, алтын йөгертүне, алтын белән бизәүне аңлата бу (элеке заманнарда, балдызым-ялгызым, дип түгел, балдызым-ялдызым, дип жырлаганнар икән, ягъни балдызым-алтыным була инде; татарны дәүләтчелегеннән, зәркәнчелек һөнәреннән читләштергәч, ялдызлау сүзе дә онытылган; шөкер, хәзер һөнәре дә, сүзе дә кире кайта. – Р.М.). Тәзхиб укытучысы Мөкатдәс Орхан белән без бүген дә даими элементдә. Анда да эшне сызык сызулардан, кулны ияләштерүдән башлыйсың. Укытучым бу эшне тиз «эләктереп» алуымны күреп шаккатты. Бервакыт дәрәскә каллиграфия укытучым да килде. Минем ничек эшләгәнемне күреп бик сөенделәр. Мондый укытучылар, бу һөнәрне өйрәнү һәркемгә дә насыйп булмый. Аллага шөкер, икесен дә үзләштерү насыйп булды миңа. Гадәттә каллиграфияне – ир-атлар, тәзхибне хатын-кызлар эшли. Бик нәзберек, бик нәзек эш. Истанбулга баргач, тәзхиб буенча белемемне Асия Кафалыяр Дөнмәздә ныгыттым. Анда каллиграфияне остазым Фатих Өзкафа белән дәвам иттем. Миңа яхшы кешеләр гел очрап тора. 2016 елда Алжирда тәзхиб һәм каллиграфия сәнгате буенча зур фестиваль узды. Анда баргач, тормышыма зур йогынты ясаган каллиграф Рәшид Батт белән таныштым. Ул миңа декоратив куфи юнәлешен өйрәтте. Бу уңайдан эшләремнең 2015 елда АКШта, Беркли һәм Окленд шәһәрләрендә күргәзмәдә күрсәтелүен дә әйтеп китим әле. Студент елларымда Төркиянең үзәндә дә берничә мәртәбә күргәзмәмне оештыру насыйп булды. Кайсерида зур шәһәр ярминкәләре вакытларында, зур палатка белән эшләргә алып чыгып, шунда ук композицияләргә ясаган чакларны инде сагынып искә алам. Әлбәттә моны да миңа укытучыларым, үзләре бигрәк тә Мөкатдәс Орхан тәкъдим итә иде. Кайсери шәһәрләрендә аның белән бергә ярминкәгә дә чыктык, зур сәүдә үзәкләрендә күргәзмәләр дә оештырдык. Укытучыларга кемдер атнага ике-өч көн йөрсә, мин аларның дәресе кайда узуына карамастан, әле бер, әле икенче жиргә көн саен йөри идем. Гажәп түгел: чөнки беләм, минем Төркиядәге вакытым чикле. Аннан минем бәхеттәндер остазларым укытучы белән укучы арасында ниндидер дистанция сакларга тырышмадылар.

– Унике елдан артык шушы юнәлештә эшлисез. Бу эшчәнлекне ниндидер этапларга, елларга бүлөп буламы?

– Эшчәнлегенә ниндидер этапларга бүлү мәжбүри түгелдер миңа калса. Теләсә кайсы эштә шулайдыр: башта өйрәнчек буласың, аннары әкрәнләп үзек кемнәрдә өйрәтә башлыйсың. Таләп бер: бүген эшләгән эшен кичәгесеннән яхшырак, камилрәк, нәфисрәк булсын дип тырышасың.

– Барыбер ниндидер канәгатьсезлек каладыр? Һәрбер эш мөкәммәл була алмый.

– Барча нәрсәне, мөкәммәл итеп, фәкать Аллаһы Тәгалә генә ярата ала. Камиллекнең чиге юк. Барыбер үзең өчен ниндидер чикне билгелесең. Һәрбер эшне башта жентекләп уйлыйсың, моның белән нәрсә әйтергә телесең? Әйтик, тамашачы күргәзмәнән рәхмәтләр әйтеп, шул кадәр күп мәгълүмат алдык, дип китә икән, димәк, юкка тырышмаганың.

– Заказлар күп буламы соң?

– Аларның төрлесе бар. Кабер ташы, зират капкалары, мәчетләр өчен язулар, шәмаильләр, тугралар... Берничә мәчетне бизәүдә катнашу насыйп булды. Вакытым тыгыз булганда кайсыбер заказны башка коллегаларыма да тапшырам. Осталар бар. Заказны икенче кешегә бирсәм дә, координатор урынына, ахырына кадәр күз уңында тотып, карап-барлап торам.

– Күпме хезмәтең дөнья күрдә икән?

– Санап барган юк. Эшли торасың, китә тора дигәндәй.

– Бер эш күпме вакыт ясала?

– Төрлечә килеп чыга. Заказ бирүченең күпме вакыты бар, минем вакыт ягы ничегрәк? Барысын да вакыт хәл итә... Кайберләре берничә атнадан берничә айга кадәр сузылырга мөмкин. Ялдызлау өчен, билгеле, чын, сыйфатлы алтын кирәк. Мин аны чит илдән дә кайтартам. Шунысы кызык: гарәп каллиграфиясе мөселманнарны гына түгел, ә башка диндәгеләрне дә жалеп итә. Гомумән, гарәби язу белән кызыксыну зур.

*ТР Рәисе Р. Н. Миңнеханов һәм ТР халык шагыйре Марсел Галиев
авторның күргәзмәсендә.*

– *Шәхси күргәзмәләрең күп булдымы? Күргәзмәләрдә еш катнашасыңмы?*

– Аларның исәбе юк инде дисәм, бик үк дәрәс булмас. Алтмыш, житмеш бардыр. Казан, Мәскәү, Санкт-Петербург (һ. б.) кебек Рәсәй шәһәрләреннән тыш Төркия, АКШ, Алжир, Малайзия, Иран, Индонезия, Һиндстанда ике тапкыр, Үзбәкстан, Төрөкмәнстаннарны әйтә алам.

– *Хатын-кыз хатматлар күпме?*

– Гадәттә ир-атлар. Хатын-кызлар бармак белән генә санарлык.

– *Хатматлар арасында көндәшлек сизеләме? Алар белән еш очрашасызмы?*

– Һәркемнең үз юлы, үз алымнары, әлеге сәнгатькә үз карашы бар. Бөтенесен дә хөрмәт итәм. Гадәттә күргәзмәләрдә, конференцияләрдә очрашабыз. Көндәшлек турында сүз дә була алмый. Киресенчә, без бер команда сыман. Күптән түгел Болгарда өч көн дәвамында зур каллиграфия күргәзмәсе узды. Мин әлеге күргәзмәнең кураторы идем. Анда үз эшләрәмнән тыш, В. Поповның, Р. Сәлахетдиновның эшләрен алып бардым, Нәжип Нәккаш тә шактый эшен алып килде.

– *Кызыксыну бер хәл. Шәкертләр дигәннән, Рамил Насыйбулловның сөйләгәне иста калды. Ул Россия ислам институтында каллиграфия белән шөгыйльләнергә теләүчеләргә бушлай дәрес бирә. Өйрәнергә теләүчеләр күп булса да, берничә дәрестән соң, биш-алты укучы кала, бер айдан бер-ике генә кеше калырга мөмкин; бу эштә иренмиң, үңәтләнеп утырырга, басылып эшли белергә кирәк, дип сөйләгән иде.*

– Әйе, бигрәк тә беренче вакытта бер хәрәфне дәрәс итеп язар өчен генә дә шактый вакыт сарыф итәргә туры килә. Хәзерге яшьләргә бөтен нәрсә бик тиз кирәк, күпчелегенең моңа сабырлыклары житми. 2022 елны без Идел Болгарстанында Ислам динен рәсми рәвештә кабул ителүнең 1100 еллыгын билгеләп үттек. Гарәп язуы безгә нәкъ менә шушы ислам дине белән бергә килеп керә һәм безнең гарәп имләсе белән ташка баскан 1000 еллык тарихыбыз бар. Әлбәттә, аның төбенә төшер өчен әлеге язуну белергә кирәк.

Әңгәмәдәш – Рәшит Минһаж.

ВРЕМЯ И ЛИЧНОСТЬ.

(О Галимджане Гирфановиче и Марате Хаковиче Ибрагимовых)

Галимджан Гирфанович известен далеко за пределами своей Родины, его знают многие тюркские народы не только как видного писателя, журналиста, публициста, историка, но и как государственного и общественного деятеля, одного из основателей автономий малых народов Советской России, получившего одним из первых звание Героя Труда.

Многие страницы его биографии в силу коммунистического режима, существовавшего в СССР, были скрыты от граждан страны и только в результате происшедших коренных преобразований начались раскрытия многих «белых» пятен в истории. С приходом к власти Н.С. Хрущева наступила некоторая «оттепель» политического строя, получили частичную огласку негативные события, имевшие место во время «культа личности» И.В. Сталина, многие репрессированные граждане были реабилитированы, произошли незначительные изменения в социально-общественном строе государства. В это время случилось знаменательное событие в жизни рода Ибрагимовых: 24 сентября 1955 г. по результатам экспертной комиссии после 18 лет молчания о нем был «реабилитирован» Галимджан Ибрагимов. Этот факт стал признанием своей вины со стороны власти большевиков перед невинно арестованным и представленным ярым националистом и затем бесследно исчезнувшим в недрах НКВД в 1930-е годы прошлого столетия человеком.

Ставшие доступными сведения и документы реабилитации и стали основным источником публикаций о классике татарской литературы Галимджане Ибрагимове, появилось множество его книг, научных статей, появились научные публикации по истории тюркских народов. Как оказалось в последующем, многие факты и документы его жизнедеятельности по неизвестным причинам были не освещены, ряд архивных документов имели гриф «совершенно секретно», они скрывали множество интересных сведений и после изучения «секретных» бумаг позволили его племяннику – Марату Хаковичу Ибрагимову, оценить вклад своего дяди, внесшего большой вклад в историю как своего народа, так и в историю России в целом.

*Ибрагимов Марат
Хакович*

Свою исследовательскую деятельность Марат Ибрагимов начал в 2007 г. с составления родословной. По мере ее выполнения потребовался поиск сведений в личных архивах родственников, дополнительные сведения он обнаружил в архивах республик Башкортостан и Татарстан. Полученные результаты не представляли полную картину, поэтому поиски были направлены в страны ближнего зарубежья, много информации было получено по месту последнего пребывания Галимджана Ибрагимова в Ялте. В итоге родословная в окончательном виде представляла собой красочное графическое полотно с фотографиями каждого члена рода, находящихся в наиболее короткой связи с Галимджаном Ибрагимовым (не далее двоюродных родственников).

Общее число близких родственников по состоянию на 2010 г., включенных в шежере, составило 311 человек, из них мужчин 148, женщин 163. Самый известный пращур рода Ибрагимовых Ахмет родился в 1587 г. Родословная представляет 12 поколений, более ранние родственники не установлены. По сохранившимся сведениям из личного архива отца Марата Ибрагимова, было установлено, что сам род происходил из Мещерского уезда Нижегородской губернии. Родословная впечатляет своими размерами: ее общая длина составила 5100 мм, а составление родословной заняло более 5 лет и было представлено от имени родины Галимджана Ибрагимова – Аургазинского района республики Башкортостан, на конкурсе родословных в 2010 г. Активное участие по составлению родословной приняло младшее поколение семьи, его представители также включены в нее.

Приобретенный опыт работы в архивах и накопленный материал по истории рода Ибрагимовых привел к осознанию того факта, что родословная не является окончанием исследовательской работы и необходимо дальнейшее расширение информационного поля в части освещения «белых пятен» в жизни Галимджана Ибрагимова. В результате выяснилось, что в Национальном архиве РТ (НА ИПД РТ) хранится архивное дело № 2-4957 по обвинению Галимджана Ибрагимова в преступлении, предусмотренном ст.ст. 17-58-8, 58-2, 58-11 УК РСФСР.

Итогом данного этапа исследования и обнаружения новых находок стала монография «Документы и факты глазами молодых», которая была выпущена в 2012 г. и приурочена к 125-летию со дня рождения Галимджана Ибрагимова. Книга состоит из 2-х частей, включающих архивные документы и публикации молодого поколения рода. Первая часть книги достаточно полно отражает ранее неизвестные страницы из жизни Галимджана Ибрагимова, основу которой составили документы Национального архива РТ, во второй части представлены исследовательские

работы молодых потомков писателя с изложением своего видения жизни знаменитого родственника и основанные исключительно на проверенных временем документах и фактах. Руководил этим направлением Марат Ибрагимов.

Полученные результаты не остановили исследовательскую деятельность, был получен новый импульс для движения вперед, появились новые публикации. По мере работы в архивах им был обнаружен новый интересный документ о повести «Адәмнәр» Галимджана Ибрагимова, в подзаголовке которой указано, что это произведение есть «Повесть о трагедиях, происшедших в 1921–1922 гг. в Урало-Поволжье». Повесть, написанная «по горячим следам» событий голода, была создана на тюрки в 1922 г. и вышла в свет в 1923 г., была переведена на современный татарский язык в 2004 г.

Поиск перевода этой драматической повести с описанием преступлений по отношению к голодающему населению на русский язык за прошедшие 100 лет со времени описываемых событий не осуществлялся. В контексте настоящей публикации о некоторых личностях рода отметим, что эта находка стала для Марата Ибрагимова своеобразной отправной точкой в подготовке и публикации новой книги по данному трагическому событию в жизни людей Советской России и, в частности, Урало-Поволжья, с особым упором на изучение темы голода и положения народов Башкирии, проживавших в этом регионе в те годы. Исследованию и поиску документов и сведений, посвященных теме голода и его последствий, Марат Ибрагимов посвятил более 15 лет, начиная с 2007 г. Написанная и опубликованная книга носит название в русском варианте «Люди» и была названа в память аналогично повести дяди «Адәмнәр».

Сама книга «Люди», состоит из 4 глав, а завершает исследовательскую часть повесть «Адәмнәр» в переводе на русский язык соавтором Халисы Мухамедеевой.

Первая глава раскрывает исторические сведения о голоде в России более чем за 100 лет, описывает события того времени в Советской России.

Вторая глава на основе архивных документов отражает помощь, оказанную Советским правительством в борьбе с голодом, помощь зарубежных организаций, пожертвования от граждан страны и иные виды помощи, отдельно приводятся сведения о деятельности АРА в 1921–1923 гг.

Третья глава описывает данные о сохранении памяти о трагических событиях в жизни населения России и стран ближайшего зарубежья – Украины и Казахстана.

Включенное в книгу произведение Галимджана Ибрагимова не содержит сведений о национальности «героев», о местонахождении этой

деревни, «затерянной в снежной дали глубинной России». Просто писатель понимал, что невозможно делить людей своей страны по национальным признакам, был голод, охвативший весь народ, последствия которого многие испытали на себе. Книга уникальна по своему содержанию, основана на большом числе архивных документов, копий фотографий, представляющих собой безмолвных свидетелей катастрофы от голода в 1921–1923 гг.

Марат Ибрагимов в период написания книги «Люди», изучил документы, на первый взгляд, имеющие косвенное отношение к теме голода. Анализ новых сведений из второстепенных источников, кроме основной задачи, расширил историю нашего государства первой половины XX в., начиная с конца XIX в. Ключевыми точками его внимания стали Октябрьская революция 1917 г., образование автономий Башкирии и Татарии, Гражданская война, НЭП, голод, «большой террор».

Как известно, Октябрьский переворот в стране случился как результат хаоса в политическом руководстве, кризисе управления в народном хозяйстве, что привело к полной остановке промышленного производства, последствием которого стал упадок сельхозпроизводителей. В реальности власть «валялась на дороге», чем и воспользовались лидеры большевиков, взяв власть в свои руки при 20 тысяч активных членов партии на момент свержения с престола императора Николая II.

В результате переворота большевики стали собственниками несметных природных богатств страны, получив в «нагрузку» к этому хаос, разрушенное народное хозяйство, нестабильность в обществе, голод, отсутствие самых необходимых предметов, даже хлеба.

Решение, принятое в марте 1921 г. на X съезде ВКП(б) о введение НЭП, разрешало часть задач, направленных на восстановление народного хозяйства страны, что способствовало разрешению некоторых проблем в борьбе с голодом. Отметим, что история жизни лишь одной личности привела к установлению взаимосвязи со множеством фактов и событий, происшедших в стране в первой четверти XX в.

Марат Ибрагимов по мере накопления материалов и документов готовил статьи, публикуя их в научных изданиях, выступал по многим темам на научно-практических конференциях в России и странах СНГ. Поэтому, нет ничего удивительного в том, что он в течении нескольких лет одновременно собирал сведения о роли Галимджана Ибрагимова в государственном строительстве у тюрко-мусульман России. На основе собранных данных, он, совместно с Русланом Магасутовым, подготовили к изданию в марте 2023 г. сборника документов по образованию автономий в Башкирии и Татарии, названном «Западное Приуралье в свете

образования Татарской и Башкирской республик 1917–1922 гг.: надежды и реалии».

Марат Ибрагимов не замыкался в своей исследовательской деятельности, особое внимание он уделял воспитанию молодого поколения. Его воспитанники всегда были рядом с ним при изучении архивных документов, подготовке публикаций своих исследований, в последующих представлениях их на конференциях молодых ученых. Каждое выступление отмечалось наградами, всего ими заслуженно получено более 250 дипломов как лауреатов этих мероприятий.

В завершении раскроем значимые итоги творческой деятельности Марата Ибрагимова, начиная с 2007 г. как автора книг и публикаций о жизнедеятельности своего дяди Галимджана Гирфановича Ибрагимова (1987–193? гг.).

2012 год – подготовлен и показан видеофильм «Молния в ночи» о жизни Галимджана Ибрагимова».

2012 год – вышел в свет сборник документальных материалов о ранее неизвестных страницах жизни Галимджана Ибрагимова. «Галимджан Ибрагимов документы и факты», опубликованы ранее неизвестные документы жизнедеятельности Героя Труда, государственного и общественного деятеля, писателя и журналиста, историка и краеведа, классика татарской литературы.

2023 год – презентация книги «Люди» о голоде в Урало-Поволжье 1921–1923 гг. (2023 г.). Это сборник документов о непростых событиях, основанные на документальных фактах того времени, в который включен первый перевод повести Галимджана Ибрагимова «Адәмнәр» на русский язык.

2023 год – публикация книги, написанной в соавторстве с Магасутовым Русланом ««Западное Приуралье в свете образования Татарской и Башкирской республик 1917–1922 гг.: надежды и реалии» (2023 г.). В ней отражены документы из архивов Республик Башкортостан и Татарстана, России, ближнего зарубежья, отмечена роль и вклад Галимджана Ибрагимова при определении будущей судьбы малых народов Советской России при создании автономий в сопредельных национальных республиках.

Сведения предоставлены М.Х. Ибрагимовым.

ВЫДАЮЩИЙСЯ ДЕЯТЕЛЬ XX ВЕКА, НАШ ЗЕМЛЯК БУЛАТОВ МИТХАТ САГАДАТДИНОВИЧ

*М.С. Булатов
(1907–2004)*

Не все тоболяки знают о творчестве крупнейшего теоретика и практика, автора многих проектов и книг. Он достойно представлял архитектуроведческую науку бывшего Союза и практику современной архитектуры. Речь идет о Почетном академике Международной Академии архитектуры, Почетном академике Международной Академии архитектуры стран Востока, докторе архитектуры Булатове Митхате Сагадатдиновиче (1907–2004), прожившего полных и творческих 97 лет. В 1997–2000 гг. являлся консультантом при подготовке проекта мечети Кул Шариф в Казани. Митхат Сагадатдинович посвятил свою жизнь изучению и активной популяризации знаний о происхождении,

науке и культуре тюркских народов. Он очень любил стихи татарских классиков и Омара Хайяма: «Когда б я властен был над этим небом злым, я б сокрушил его и заменил другим. Чтоб не было преград стремлениям благородным, и человек мог жить тоскою не томим. Омар Хайям», – пишет он в своем письме «Раздумья о былом». Его родина безбрежная Сибирь. В годы его юности это была сторона поистине непуганых птиц и зверей. В тайге ещё не завывали бензопилы и трелевочные машины, реки не стесненные плотинами, спокойно несли чистые воды, не отравленные радиоактивными отходами и пестицидами. В Иртыше и Тоболе они купались и ловили рыбу: осетр, стерлядь, налим, муксун, щука.

М.С. Булатов ровесник века, родился в татарской деревне Юрты Есене-вские Тобольского уезда в 1907 г. и скончался в 2004 г. Семья Булатовых была зажиточная. Отец Сагадатдин, почётный бухарец, был специалистом пушного дела и до 1914 г. работал приказчиком московской фирмы «Калин и Рейхенштейн и К^о». Он знал русский язык и языки народов Севера. В доме были русские книги и татарско-русские словари, которыми пользовался отец. К помощи словарей Митхат стал обращаться довольно рано. Мать Митхата Сагадатдиновича Мухибжамал Авазбаки-кызы Бекшенева происходила из большой зажиточной семьи города Тобольска. Митхат помнил себя с раннего возраста, в три года он начал учиться в деревенской

школе, уже новометодной. В этой школе Митхат проучился три года и освоил арабскую графику. Его первым учителем был Захит Мировалев, впоследствии один из основателей национальных школ в Тобольской губернии и преподаватель татарского педагогического техникума в Тобольске. В 1916 г. семья Булатовых переехала в Тобольск и в этом же году Митхат поступил в русскую 3-х классную приходскую школу (ныне СОШ № 1). Отец постоянно внушал, что приобретение знаний долг каждого. А для татар, особенно. С приходом советской власти школа преобразовалась. Школа размещалась в здании бывшей Мариинской гимназии. Его хорошая память неоднократно сослужила ему службу и при поступлении в институт, и в учёбе, и в последующей жизни. Общительность, активная деятельность не могут остаться незамеченными: Булатова избирают депутатом Тобольского городского Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов. Это был самый молодой депутат в Тобольске. В 1928 г. Булатов М.С. поступил на архитектурный факультет Ленинградского института инженеров коммунального строительства. После окончания института работает в Москве. Позже Булатовы обосновались в Ташкенте, где начинается творческая биография архитектора. Почти четверть века он был главным архитектором Ташкента. Город в суровые военные годы становится прибежищем для тысяч эвакуированных. Необходимо было умело вписать в генеральный план города прибывшие заводы. В послевоенное время ему принадлежат проекты новых центров не только в Ташкенте, но и в городах Бухара, Самарканд, Хива. Генеральная реконструкция Ташкента после землетрясения 1966 г. была проведена группой под руководством Булатова М.С. Его книга «Геометрическая гармонизация в архитектуре Средней Азии IX–XV вв.» – выдающееся явление в архитектурной науке, о чем свидетельствует Золотая медаль и диплом лауреата Всемирного биеннале по архитектуре, присужденные автору на форуме Международной академии архитектуры в Софии в 1989 г.

Он в макетном варианте воссоздал «Храм науки» – обсерваторию Улугбека, а также его медресе и библиотеки. М.С. Булатовым спроектировано свыше 85 проектов, победивших в многочисленных конкурсах, в том числе генпланы крупных городов, комплексные градостроительные объекты, памятники, 46 из них воплощены, издано 90 научных трудов. Имя нашего земляка Булатова Мидхата Сагадатдиновича внесено в Татарскую энциклопедию и в Президентский список выдающихся татарских деятелей XX в. Его имя носит одна из улиц города Казани. Неоценим вклад незаурядной личности, человека энциклопедических знаний тоболяка Митхата Сагадатдиновича Булатова в мировую и отечественную архитектуру и культуру.

ИСТОРИК БУЛАТ СУЛТАНБЕКОВ И ЕГО РОД

Аннотация: В статье на основе архивных документов, документов семейного архива, воспоминаний реконструируются основные вехи жизни видного татарстанского историка Б.Ф. Султанбекова, истоки его интереса к проблемам истории XX в. и персонального фактора в истории. Рассматриваются биографии родителей историка – известного общественно-политического деятеля Ф.Ф. Султан-Бека и педагога М.Г. Сагитовой. В статье рассматривается история рода Б.Ф. Султанбекова по линии отца, представленная многими поколениями сельского мусульманского духовенства Закамья. А также дано краткое описание рода матери Б.Ф. Султанбекова – дочери народного учителя Г.М. Сагитова, потомка солдат-служащих Казанского порохового завода, и урожденной княжны Тимбаевой, потомка владетельных едисанских мурз. В статье говорится о важности учета истории рода и генеалогической информации для понимания формирования личности историка и сферы его научных интересов.

Ключевые слова: Б.Ф. Султанбеков, история Татарстана, XX в., мусульманское духовенство, татарские педагоги, татарские мурзы.

Имя и труды историка и публициста Булата Файзрахмановича Султанбекова (1928–2021) хорошо известны специалистам и читателям, интересующимся российской политической историей XX в., истоками и причинами политических репрессий 1920-х–1930-х гг., судьбами их фигурантов – организаторов, исполнителей и жертв. История жизни самого Булата Файзрахмановича и его родителей неразрывно связана с событиями советской истории нашей страны и республики, а история его предков, его рода – с драматическими судьбами татарского и родственных ему тюркских народов.

Б.Ф. Султанбеков

Булат Файзрахманович родился 18 ноября 1928 г. в Казани в семье видного общественного деятеля Файзрахмана Файзулхаковича Султан-Бека и педагога Мадины Галиаскаровны Сагитовой. Детство его прошло в Суконной слободе, на улице Третья Гора (ныне Калинина), дом его бабушки и дедушки до сих пор стоит между двух ЖК – «Калининский» и «Архитектор». Булату пришлось рано повзрослеть – в 11 лет он потерял

отца, а через год началась Великая Отечественная война. В 14 лет, прервав обучение в казанской школе № 5, он ушел на оборонный завод, на котором проработал десять месяцев. 6 июня 1945 г. Указом Президиума Верховного Совета СССР 16-летний Булат был награжден медалью «За доблестный труд в Великой Отечественной войне». Правда, медаль его найдет только спустя полвека.

В 1943 г., закончив семь классов школы, Султанбеков поступил в Казанский речной техникум, но в следующем году был вынужден отчислиться по состоянию здоровья. Однако любовь к Волге, к рекам и судам он сохранил на всю жизнь и интересовался ими уже как историк. После недолгого обучения в вечерней школе рабочей молодежи № 10 Свердловского района, Булат Файзрахманович осенью 1945 г. был зачислен на 1-й курс историко-филологического отделения Казанского учительского института (в составе Казанского государственного педагогического института – КГПИ), дававшего незаконченное высшее образование и диплом учителя неполной средней школы. Получив диплом летом 1947 г., он сразу же поступил на заочное отделение исторического факультета КГПИ, которое закончил в 1950 г.

Летом 1947 г. 19-летний учитель уехал преподавать в Дагестан, в аул Гергебиль. Проработал он там недолго: из-за болезни матери пришлось найти работу поближе к дому. Так в декабре 1947 г. он стал учителем истории и Конституции в школе с. Шемордан (Сабинский район Татарстана). Там в декабре 1949 г. Булат Файзрахманович вступил в ВКП(б).

В феврале 1950 г. молодого коммуниста назначили заведующим пропаганды и агитации Ново-Чурилинского райкома партии. Однако уже в апреле 1950 г. он был призван в армию по спецнабору: в Корее шла война, и нужны были кадры политработников. И, хотя в командировке в Корею ему довелось побывать, но далее Б.Ф. Султанбеков служил под Москвой, радиолокаторщиком в 6-й батарее гвардейского 240-го Зенитного артиллерийского полка 1-й гвардейской зенитной артиллерийской дивизии Московского района (потом – округа) ПВО [Султанбеков: 2003. С. 221].

В октябре 1953 г. демобилизованный Б.Ф. Султанбеков вернулся в Казань и до лета следующего года работал учителем истории в средней школе № 4 Молотовского района города, планировал поступать в аспирантуру. Однако у Татарского обкома партии были свои планы на молодого коммуниста: его предполагалось назначить в один из районов республики вторым секретарем райкома партии. Однако, его пригласил инструктором в школьный отдел обкома заведующий этим отделом Ш.Х. Хамматов, согласовав назначение с первым секретарем Татарского обкома З.И. Муратовым [Султанбеков: 2003. С. 186].

В мае 1954 г. Булат Файзрахманович был назначен инструктором отдела школ (потом – отдел науки, культуры и школ) Татарского обкома КПСС [ГА РТ. Ф. П-15. Оп. 68 л. Д. 392. Л. 1]. Во время командировок по республике молодой инструктор набирался опыта, знакомился с людьми, узнавал много нового и интересного – в том числе от своих старших товарищей по обкому, с которыми оказывался в поездках. Так, от секретаря обкома С.Г. Батыева в 1957 г. Б.Ф. Султанбеков узнал о событиях 1937 г. на партийно-советском «олимпе» республики, об обстановке страха и ожидания ареста [Султанбеков: 2003. С. 191; 2014(2). С. 91]. Крупицы этой страшной реальности уже тогда проступали в частных рассказах старших товарищей. Эти прозрения постепенно складывались в трагическую картину недавнего советского прошлого, истории которого Булат Файзрахманович посвятит свою дальнейшую жизнь. Добрые отношения, признательность и уважение к людям, которых он встретил в те годы в партийно-советских структурах, Булат Файзрахманович сохранил на всю жизнь, как и вынесенный из их судеб урок: «о людях того времени нужно судить по законам того времени. Сегодня легко и безопасно быть смелым» [Булат Султанбеков: 2001. С. 189].

Работа в обкоме была беспокойной и интересной, но Б.Ф. Султанбеков мечтал о преподавании. В 1961 г. Ф.А. Табеев после многочисленных просьб отпустил его в вуз, заметив, однако, что из «обкома на рядовую работу не уходят и будешь зам. директором по ОЗО» [Султанбеков: 2014 (1). С. 124-125]. Совсем уйти от партийной работы ему не удастся и в вузах. Б.Ф. Султанбеков был секретарем партбюро пединститута, позже – Института культуры, членом Бауманского, Приволжского, Вахитовского райкомов КПСС, Республиканского правления общества «Знание», заведовал кафедрой истории КПСС Университета марксизма-ленинизма Татарского обкома КПСС [ГА РТ. Ф. П-15. Оп. 68 л. Д. 2392. Л. 1, 44, 58; Ф. Р-1487. Оп. 5 л. Д. 145. Л. 1 об.]. Партийная работа в те годы была формой гражданской активности. Как отмечал сам Б.Ф. Султанбеков: «Партийная работа была хорошей управленческой школой: здесь усваивалась психология общения с людьми, завязывались неофициальные отношения, приходило понимание деталей функционирования механизма власти во всех ее ветвях и структурах» [Султанбеков: 2001. С. 11–12]. Это понимание очень пригодится ему, историку, изучающему историю советского общества.

В феврале 1961 г. Б.Ф. Султанбеков стал проректором (заместителем директора) КГПИ по вечернему и заочному обучению. Но он хотел преподавать, и, как вспоминал, «по договоренности с Туишевым, через полгода я был освобожден от обязанностей проректора и переведен на

должность старшего преподавателя на кафедре истории КПСС, где соби-
рался, наряду с освоением курса лекций, начать работу над диссертаци-
ей» [Султанбеков: 2014 (1). С. 125]. До осени 1971 г. он работал сначала
старшим преподавателем, затем доцентом кафедры истории КПСС [ГА
РТ. Ф. П-15. Оп. 68 л. Д. 2392. Л. 1; Ф. Р-1487. Оп. 5 л. д. Д. 145. Л. 1 об.].

Правда, в преподавательской работе был перерыв: в октябре 1963 г. – сен-
тябре 1965 г. Б.Ф. Султанбеков учился в аспирантуре Казанского госу-
дарственного университета и в январе 1965 г. под научным руководством
профессора И.М. Ионенко защитил кандидатскую диссертацию «Развитие
народного образования в Татарской АССР (1956–1964 гг.)» [ГА РТ. Ф. П-15.
Оп. 68 л. Д. 2392. Л. 1, 28; Ф. Р-1487. Оп. 5 л. д. Д. 145. Л. 1 об., 17].

В сентябре 1971 г. по указанию обкома, как тогда делалось нередко,
Б.Ф. Султанбекова переводят в Казанский филиал Ленинградского госу-
дарственного института культуры им. Н.К. Крупской (с 1974 г. – Казан-
ский государственный институт культуры) на должность заведующего
кафедрой марксизма-ленинизма, а в сентябре 1983 г. – также по указанию
обкома, на ту же должность в Казанскую государственную консервато-
рию [ГА РТ. Ф. П-15. Оп. 68 л. Д. 2392. Л. 1; Ф. П-26. Оп. 57 л. Д. 859.
Л. 1-2]. В 1989–1992 гг. Султанбеков работал доцентом на только что со-
зданной кафедре историографии и источниковедения Казанского госу-
дарственного университета, а затем – в Институте повышения квалифи-
кации и переподготовки работников образования РТ: сначала доцентом,
затем, в 1992–2001 гг., заведующим, а позже – профессором кафедры тео-
рии и истории культуры. Там в 1996 г. ему было присвоено ученое звание
профессора. Осенью 2003 г. Булат Файзрахманович тяжело заболел и 18
августа 2004 г. был уволен по состоянию здоровья.

Булат Файзрахманович посвятил преподаванию в вузах республики
более 40 лет, был прекрасным преподавателем. Как вспоминают коллеги
и слушатели, он обладал замечательным даром лектора, его энциклопе-
дические знания, понимание фактов и процессов производили глубокое
впечатление, а тонкий юмор и умение интересно подавать материал спо-
собствовали легкому установлению контакта с аудиторией.

Но важнейшая ипостась его личности – историк, исследователь, ар-
хивист. В одной из недавних публикаций памяти Б.Ф. Султанбекова в
журнале «Туган жир» ему было дано весьма точное определение, отра-
жающее отношение Булата Файзрахмановича к профессии историка, к
истории и людям в истории: «благородный рыцарь исторической науки»
[Валеев: 2021. С. 248].

Его первые научные публикации, вышедшие во второй половине
1950-х–1960-х гг., и кандидатская диссертация были посвящены исто-

рии учительства и современной ему школы ТАССР. Эта тема была близка и интересна молодому учителю и потомственному педагогу. Уже тогда пришел вкус к архивному поиску – «в конце 1950-х гг., когда я по совету Н.П. Мунькова и Е.И. Устюжанина начал постепенно знакомиться с документами» [Султанбеков: 2014 (2). С. 31–32]. Огромное уважение к архивистам – «хранителям исторической памяти народа», дружбу с представителями ряда поколений столичных и республиканских архивистов, Булат Файзрахманович пронес через всю жизнь. Он и сам стал одним из «людей архивов», как он называл сотрудников и коллег-историков, не мысливших свою жизнь без архивных поисков и сбережения архивного наследия. Десятки сохранившихся в его научном архиве толстых «общих» тетрадей, испещренные сделанными бисерным почерком выписками из многих сотен архивных дел, хранящихся в фондах различных архивов, свидетельствуют, как умело и страстно историк вел архивный поиск, насколько тщательно и глубоко анализировал источники.

Но за сухими строчками изучаемых архивных документов, как быстро ощутил молодой ученый, явственно проступали фигуры людей, и многие из них, носителей памяти, свидетелей, акторов, были живы, могли рассказать «о времени и о себе». Понимание важности записи их свидетельств пришло к нему уже в 1960-е гг. Так, готовя очерки о комиссаре народного просвещения Казанской губернии в 1918–1919 гг. А.А. Максимова, Б.Ф. Султанбеков переписывался с их героем, к тому времени – членом-корреспондентом АН СССР, написавшим по его просьбе сохранившиеся в архиве историка воспоминания. В последующие десятилетия он спешил встретиться с теми, кто мог рассказать о еще недавно «запретном» и бережно хранимом в тайниках памяти прошлом, зафиксировать их рассказы на бумаге и пленке, сохранить фотографии и документы. Среди его собеседников и корреспондентов были Ильхамия Богданович-Туктарова, Хадича Ямашева-Таначева, Валидхан Таначев, Махмуд Будаили, Абдулхак Кудашев, Хамит Бадамшин, Асьма Шараф-Фахретдинова, Динара Шейх-Али, Давлет Шейх-Али, Назиб Жиганов, Баки Урманче, Гильм Камай, Сергей Князев, Валентин Пикуль, родственники Ильяса Алкина, Мингарея Сагидуллина, Альфреда Лепы, Гальгафа и многие-многие другие. Но с таким же искренним интересом Булат Файзрахманович встречался, беседовал, переписывался и запечатлевал на страницах своих работ «обычных» людей, в чьих судьбах на первый, неискушенный взгляд, не было ничего примечательного, но понимающий взгляд историка умел разглядеть в них свидетелей времени, чье слово и история так же важна, как и история «великих» и знаменитых.

Вторая половина 1980-х – начало 1990-х гг. стали временем особенно интенсивного выхода работ Б.Ф. Султанбекова – с новыми темами, сюжетами, персоналиями. В это время открылись архивы и стало возможным писать о событиях и людях, на которых десятилетиями лежала печать умолчания. В конце 1980-х гг. по поручению обкома партии Б.Ф. Султанбеков вместе с Д.Р. Шарафутдиновым знакомился с рядом дел Политбюро и КГБ в связи с реабилитацией М.Х. Султан-Галиева [Султанбеков: 1997. С. 111]. Изучая в фондах центральных и республиканских архивов следственные дела, протоколы допросов, расстрельные списки и прочие страшные свидетельства государственного террора против своих граждан, Б.Ф. Султанбеков был потрясен его масштабом, жестокостью и одновременно обыденностью. Как Б.Ф. Султанбеков признавался позже, многое из того, что он прочел в тех документах, ему бы хотелось забыть [Султанбеков: 1995. С. 212]. Булат Файзрахманович принимал непосредственное участие в процессе реабилитации, с момента образования Республиканской Комиссии по реабилитации жертв политических репрессий он входил в ее состав. А его публикации, возвращавшие в мир живых память о жертвах террора, вызвали огромный читательский отклик. Б.Ф. Султанбеков не устал повторять своими работами: никогда больше такое не должно повториться, а для этого о той трагедии, ее жертвах и палачах нужно писать и напоминать следующим поколениям. Это обязанность и социальная миссия историка.

Запрос в обществе на раскрытие правды о драматических страницах советской истории активизировал работу историков и архивистов в региональных архивах. 28 сентября 1993 г. по инициативе представителей Архивного управления при Кабинете министров Республики Татарстан, Центрального государственного архива РТ и государственного предприятия «Архивист» было создано Общество историков-архивистов Татарстана (с ноября 2001 г. – Татарстанское отделение Российского общества историков-архивистов). В декабре 1993 г. Б.Ф. Султанбеков был избран председателем правления Общества историков-архивистов Татарстана, а в ноябре 2001 г. – председателем Татарстанского отделения Российского общества историков-архивистов. В общей сложности он возглавлял Общество десять лет. А на II съезде Российского общества историков-архивистов (РОИА) в Москве 29 марта 1996 г. он был избран в состав Центрального совета 2-го созыва РОИА. В мае 1995 г. под эгидой Архивного управления республики и под редакцией его руководителя Д.Р. Шарафутдинова вышел в свет первый номер историко-документального журнала «Гасырлар авазы=Эхо веков», в его редакционную коллегия, наряду с другими видными историками и архивистами Татарстана (И.Р. Тагиров,

Р.К. Валиев, С.Х. Алишев, Л.В. Горохова и др.), вошел и Б.Ф. Султанбеков. В те годы Архивное управление, Общество историков-архивистов, журнал сделали немало не только для обнаружения и публикации уникальных документов в сборниках и открытой печати, но и для популяризации истории, поднятия ее престижа как основы национальной и гражданской идентичности личности и утверждения ее базисного значения для развития свободного общества. Республиканский архив – как его называл Б.Ф. Султанбеков, «главное хранилище исторической памяти народа» [Султанбеков: 1999. С. 8], стал центром притяжения историков, творческой интеллигенции, всех интересующихся историей республики: выставки документов, конференции, экскурсии вызывали неподдельный интерес и становились событиями в научной и культурной жизни города и республики.

В конце 1980-х–1990-х гг. Булат Файзрахманович публикует в печати огромное количество статей, посвященных как персоналиям, так и политическим судебным процессам 1930-х гг., затем воплощая эти сокращенные «оперативные варианты» своих работ в монографиях. «Первая жертва генсека. Мирсаид Султан-Галиев», «С грифом «совершенно секретно»: Драматические страницы истории Татарстана», «История Татарстана: страницы секретных архивов», «Сталин и «татарский след»», «История в лицах», «Не навреди. Размышления историка», «Архивы и судьбы», «Семен Игнатьев: Свет и тени биографии сталинского министра», «XX век: События, личности, тайны», «У истории нет лишних страниц» – эти и многие другие книги Б.Ф. Султанбекова, вышедшие в 1990-х–2010-х гг., неизменно вызывали большой читательский интерес и отклики. В те годы его постоянно просили выступить с лекциями, с докладами, встретиться с читателями – он никогда не отказывался, полагая это важной составляющей профессии, долга историка перед обществом. Столь же важной миссией историка, просветительской задачей Б.Ф. Султанбеков полагал написание учебников, учебных пособий для школ. Написанная им в соавторстве с А.Л. Литвиным учебная книга для школьников «Рассказы о родном крае» (1968) выдержала восемь изданий, а в конце 1990-х – начале 2000-х гг. он стал руководителем учебного проекта «История Татарстана», научным редактором, консультантом, соавтором комплекса учебных пособий для школ по истории Татарстана на двух языках республики, одним из авторов учебного пособия «Казаневедение» (2006). Кроме того, как и многие его коллеги (это было нормой тех лет), он вел огромную общественную работу в редколлегиях ряда журналов и республиканской «Книги Памяти», издательствах, музеях, общественных организациях.

Человек огромной эрудиции, страстный архивист и пытливый исследователь исторических процессов, Булат Файзрахманович в своих работах уделял особое внимание человеческому, субъективному фактору в исторических событиях, хитросплетениям человеческих судеб и характеров, родственных и дружеских связей, оказывавших нередко решающее влияние на повороты истории и объяснявших подчас необъяснимое в происходивших событиях.

Понимание особой значимости человеческого фактора, сложности и неоднозначности характеров исторических персонажей формировалось у историка, как он вспоминал, постепенно – и в результате общения с его наставниками-историками (И.М. Ионенко, М.К. Мухарямов), со старшими коллегами по работе в обкоме, и в результате изучения архивных документов, и выливалось в его особое отношение к источникам личного происхождения, к записям бесед и воспоминаний участников событий XX в. [Султанбеков: 1997. С. 106–107, 110–112].

Не последнюю роль в формировании этого понимания сыграли истории членов семьи и история уходящего в века рода самого Б.Ф. Султанбекова, полные удивительных сюжетов, переплетений судеб и отражающие многовековую драматическую судьбу татар и других тюркских народов.

Его родители относились к поколению татарской интеллигенции, получившей образование и начавшей трудовую деятельность до революции, но в первые советские годы уверовавшие в лучшую судьбу для своего народа и отдававшие все силы и знания для его просвещения и улучшения жизни.

Отец Булата Файзрахмановича – Файзрахман Файзулхакович Султан-Бек (1892–1940) происходил из рода сельского мусульманского духовенства Закамья, связанного с суфизмом. Члены обширного, но при этом довольно замкнутого круга его предков и родственников были тесно соединены между собой многими связями – родства, брака и свойства, землячества, учительства, взаимным уважением и интересами.

Рано умершая мама Файзрахмана – Бибимархаба (1872?–1901?) была дочерью Хабибрахмана бин Иксан бин Исламгул бин Смаил, указного муллы дер. Кавзияк (ныне Сармановский район Татарстана). Предки матери в материалах ревизий писались тептярами (в 1811 и 1816 гг.) и «башкирами из тептяр» (1859) и числились сначала в «Оренбургской губернии Мензелинского уезда 19-го башкирского кантона 8-й юрты дер. Старой Клянчитатак» (Тлянче-Тамак), а в 1858 г. были переведены в дер. Кавзияк того же 19 башкирского кантона, 5-й юрты [НА РБ. Ф. И-138. Оп. 2. Д. 51. Л. 475-475 об.; Д. 100. Л. 304; Д. 293. Лл. 246 об.-247 (и 245 об.); Д. 755. Л. 413 об.-414, 843 об.].

Отец Файзрахмана – Файзулхак бин Султанбек бин Сагындык бин Минлебай бин Аит бин Тукмухаммед бин Биктемир (1861?–1930) был ахуном, мухтасибом, мударрисом, имамом-хатыпом мечети с. Бегишева (ныне Заинского района Татарстана). По его линии добрый десяток предков и родственников Файзрахмана фигурирует в «Асаре» Ризаэтдина Фахретдина. Дед Файзрахмана Файзулхаковича – шейх Султанбек (1830?–1908), предки которого с начала XVIII в. до начала XIX в. жили в дер. Нижние Зычи Зюрейской дороги Казанского уезда [РГАДА. Ф. 350. Оп. 2. Кн. 1. Д. 1105. Л. 160 об.-161], а с 1804 г. переехали в с. Керекес (ныне Заинский район) [НА РБ. Ф. И-138. Оп. 2. Д. 103. Л. 148]. Султанбек, чье имя стало фамилией рода, построил в Бегишево знаменитое медресе [Фэхреддин: 2010. Б. 322–323], варварски разрушенное в начале нынешнего года. А род жены Султанбека, бабушки Файзрахмана Султан-Бека – Гарифы (?–1907), славен огромным количеством имамов, знаменитых духовных учителей, суфиев. Отец Гарифы – Жалылетдин Мавлеви (1800–1868), ахун и мударрис дер. Шигаево (ныне Сармановский район), был прапраправнуком Бимак-суфия – как полагают, выдающегося поэта и религиозного суфийского деятеля Байрамгали Колаева, творившего под псевдонимом Мавля Колый [Эхмэтжанов: 2019. Б. 276–277]. Родословие матери Жалылетдина Мавлеви – Маухубы (Махабы) (1769–1847) уходит еще дальше в глубь веков – оно обнаруживается в «шежере рода Бикчур-хана», хранящемся в фонде Р. Фахретдина в архиве Института востоковедения в Санкт-Петербурге [Эхмэтжанов: 2014. Б. 121–125]. Отец Маухубы Фазылулла, ее дед Габделманнан и прадед Габдрахман Тайсугани (1691–1764) служили имамами, мударисами, ахунами в с. Тайсуганово (ныне Альметьевского района) [Фэхреддин: 2006. Б. 44, 46, 52], а последний, вероятно, был и основателем села [Габдуллин: 2010. С. 42]. По линии Маухубы существует родство между Файзрахманом Султан-Бекком и Ризаэтдином Фахретдином: она была троюродной сестрой мамы Р. Фахретдина, тоже Маухубы.

Файзрахман Султан-Бек рано ушел из дома, не поладив с мачехой – второй женой отца. Он учился в медресе «Хусаиния» в Оренбурге, был исключен из него за участие в движении шакирдов, затем в 1912–1916 гг. учительствовал в селах Казанской и Вятской губернии, в Баку и в г. Туркестан неподалеку от Чимкента, трудился и рабочим [ГА РТ. Ф. П-15. Оп. 28а. Д. 1460. Л. 26]. Был призван в армию рядовым I Сибирского запасного полка (Ташкент). После Февральской революции был избран председателем мусульманского комитета полка. В начале 1918 г. Султан-Бек в составе красногвардейского отряда П. А. Кобозева участвовал в подавлении мятежа атамана А. И. Дутова в Оренбурге [Белялов: 1988.

С.315]. Примерно в это же время он участвует в национально-государственном строительстве Башкирии: стал членом созданного 4 (17) февраля 1918 г. в Оренбурге Временного революционного совета Башкортостана (ВРСБ) – руководителем его издательского отдела (комиссаром по делам печати) [ГА РТ. Ф. П-15. Оп.28а. Д. 1460. Л. 23]. Участие в башкирских национальных делах ввело Ф.Ф. Султан-Бека в круг людей, осуществлявших национальную – и не только, – политику. В апреле 1918 г. как представитель ВРСБ он впервые встретился с И.В. Сталиным на 1-м совещании по организации Татаро-Башкирской республики. Второй раз они встретятся на II Всероссийском съезде коммунистических организаций народов Востока (Москва, ноябрь – декабрь 1919 г.), куда Султан-Бек приедет делегатом от Казанской губернии [ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2592. Л. 1]. А накануне этого съезда в группе делегатов Султан-Бек встречался с В.И. Лениным.

Осенью 1918 г. – начале 1920 г. Султан-Бек работает в Мамадышском уездном отделе народного образования, участвует в создании школ уезда, мусульманских педагогических курсов, преподает в Мамадышской мусульманской учительской семинарии, занимается советской работой, в Мамадыше в 1918 г. вступает в партию большевиков [ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2591. Л. 2, 3 об.; Д. 2593. Л. 3-5 об.; Ф. П-15. Оп. 28а. Д. 1460. Л. 34].

Яркая и опасная страница жизни Султан-Бека – работа в 1920–1921 гг. председателем госконтроля и заведующим бюро жалоб при политотделе агитационного поезда ВЦИК «Красный Восток», посланного Лениным и Сталиным для «советизации» Туркестана, особенно Бухары, а затем – в 1921–1924 гг. – руководство правлением Потребсоюза в Ташкенте, Бухарским Центросоюзом, работа заместителем назира (народного комиссара) Госконтроля Бухарской народной республики, нелегальная командировка в Гилянский район Ирана для помощи повстанцам. Четыре года в Средней Азии сильно подорвали его здоровье, и в 1924 г. он был откомандирован в распоряжение ЦК РКП (б) по болезни [ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2591. Л. 2, 3 об.].

В Москве ему было рекомендовано длительное лечение, но в феврале 1924 г. Султан-Бек уехал в Казань. Все последующие годы своей недолгой жизни Файзрахман Файзулхакович был на руководящей работе: член коллегии Наркомата рабоче-крестьянской инспекции, председатель Татарского отдела профсоюза Сельхозлесрабочих, член правления Татхлебсоюза, начальник управления в Наркомате земледелия, директор Татземтреста, Горзеленстроя, Кондитерского объединения... Места работы и должности менялись часто: в те годы коммунистов «бросали» на те или

инные участки работы и старались часто подвергать кадры ротации. Помимо всего прочего, он вел большую партийную и общественную работу: член Татобкома ВКП(б), ТатЦИК, Татпрофсовета, депутат Казанского горсовета, член ЦК Союза сельскохозяйственных рабочих СССР и так далее [ГА РТ. Ф. П-15. Оп. 28а. Д. 1460. Л. 25; Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2591. Л. 3 об.; Д. 2594. 14 л.; Д. 2595. 45 л.].

В 1930-х гг. Ф.Ф. Султан-Бек не был репрессирован, но прошел буквально «по краю». Тучи сгущались постепенно, с 1935 г. В 1937 г. ему припомнили «участие в контрреволюционных националистических группировках», обвиняли в подписании «письма 39-ти», исключили из партии. Обвинения выглядели очень опасно, но в дело вмешался случай: обострились старые болезни, и в начале 1938 г. Султан-Бек попал в больницу, в которой пролежал несколько месяцев, чуть не умер, перенес тяжелую операцию. А когда он вышел, уже вовсю шла «бериевская оттепель». Перебивавшемуся в 1937–1939 гг. разными временными работами Султан-Беку дали вначале скромную должность, а в мае 1940 г. приняли на службу в переселенческий отдел при Совнаркоме Татарской республики. В октябре 1940 г. должно было рассматриваться дело о его восстановлении в партии. Но 10 сентября 1940 г. Ф.Ф. Султан-Бек умер после очередной и на сей раз неудачной операции в Шамовской больнице. Он будет посмертно восстановлен в партии много позже – по инициативе его сына Б.Ф. Султанбекова.

Мать Б.Ф. Султанбекова – Мадина Галиаскаровна Сагитова (1895–1977) была дочерью выпускника Казанской татарской учительской школы 1881 г., учителя и заведующего 1-го русско-татарского училища Галиаскара Мухамед-Садыковича Сагитова (1864–1922). Галиаскар Мухамед-Садыкович, сын Мухамед-Садыка Валитовича Сагитова (1810/11–1881) – кантониста, затем пороховщика 1-го класса, слесаря Казанского порохового завода, отслужившего 25 лет и вышедшего в отставку в унтер-офицерском чине фейерверкера 4-го класса [ГА РТ. Ф. 252. Оп. 96. Д. 74. Л. 69–70], всего добивался своим трудом, более 40 лет своей жизни отдал преподаванию. За многолетнюю педагогическую деятельность в 1914 г. он был пожалован званием потомственного почетного гражданина Российской империи.

Мама Мадины Галиаскаровны – Амина Камбулатовна Сагитова, урожденная Тимбаева (1875–1954) принадлежала к древнейшему роду едиганских владетельных мурз и князей, ведших свой род от Тинбая (?–1584/7), прапраправнука Едигея (1352–1419). Ее отец – отставной урядник Астраханского казачьего войска мурза Камбулат Аджи-Гиреевич Тимбаев (1835/8–1877) по прямой мужской линии относился к

15-му поколению рода легендарного мангытского беклярбека и основателя Ногайской орды. По архивным документам ГА Астраханской области и трудам ногаеведов выстраивается родословная линия Камбулата и его дочери Амины: Едигей (1352–1419) – Нур ад-Дин-бий (1378–1440) – Ваккас-бий (1405–1448) – Муса-бий (1433–1502) – Исмаил-бий (1461–1463) – Тинбай (?–1584) – Янай (Жанай) – князь Янмамбет (Жанмамбет) – Сеюн-мурза (Сююнч) – Иса-мурза – Ак-мурза (?–1738) – Бекей-мурза (1737/8–1786/8) – Нияз-мурза (1780–1838) – Аджи-Гирей-мурза (1817–1835/8) – Камбулат-мурза (1835/8–1877) – Амина (1875–1954) [Малышева: 2023. С. 8-19, 29-57]. Камбулат-мурза, как и прочие не принявшие православие Тимбаевы, в середине XIX в. не добился признания прав дворянства и княжества (в отличие от родственных им фамилий других едигеевичей – Урусовых и Юсуповых). Камбулат Аджи-Гиреевич рано умер от туберкулеза, а в 1885 г. за ним последовала и мама Амины Камбулатовны – Фатима Ахмеджановна Тимбаева. В 10 лет оставшись круглой сиротой, Амина Камбулатовна оказалась единственной наследницей земли в Астраханской губернии, которой ее семья владела с 1655 г. Владение было пожаловано ее прапрапрадеду Касаю-мурзе Байтерек-кову указом царя Алексея Михайловича 1655 г. и прапрапрадеду Ак-мурзе Тимбаеву «за верное и беспорочное к всероссийскому отечеству службы от великих государей царей и великих князей Иоанна Васильевича и Петра Алексеевича и разных годов указами» [ГААО. Ф. 394. Оп. 1. Т. 2. Д. 5521. Л. 213]. Амина Камбулатовна владела родовыми землями и доходами с них вплоть до революции 1917 г., и – уникальный случай, – в 1922 г. она навестила свое имение под Астраханью и даже смогла получить от поселившихся там и основавших село Ново-Булгары крестьян небольшую компенсацию за свои владения. В Казань замуж за учителя Галиаскара Сагитова юную 16-летнюю княжну Тимбаеву выдали опекуны и родственники. Но брак оказался счастливым.

Мадина Галиаскаровна пошла по стопам своего отца, избрав путь педагога. Окончив с золотой медалью 3-ю казанскую женскую гимназию А.И. Котовой и ее педагогический класс в 1916 г. [ГА РТ. Ф. 421. Оп. 1. Д. 206. Л. 111–111 об.], всю свою дальнейшую жизнь она связала с преподаванием: учительница в частной женской гимназии Фатихи Аитовой, женской семинарии Лябибы Хусаиновой, затем – заведующая советской школой № 12 первой ступени (бывшее Усмановское медресе) [ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2596. Л. 2, 3, 6 об.]. Летом 1918 и 1919 гг. она уезжала лектором учительских курсов в Елабугу и Хвалынский. В 1919–1923 гг. Мадина Галиаскаровна работает учительницей в Малмыже Вятской губернии и д. Тюнтер (ныне Балтасинского района). Там она вышла замуж за

педагога, журналиста, писателя Габдельхая Ишмухамметовича Динмухамедова (1891–1922), сына известного религиозного деятеля-кадимиста Ишмухаммета Динмухамметова (1849–1919). В 1921 г. у супругов родился сын – Узбек. Однако Мадине Галиаскаровне пришлось пережить две трагедии с небольшим разрывом во времени: в мае 1922 г. умер от тифа ее муж, а ее первенец утонул в июле 1929 г. в восьмилетнем возрасте.

После потери супруга в 1923 г. Мадина Галиаскаровна с сыном вернулась в Казань. Она устраивается воспитателем в Дом ребенка № 7 для умственно отсталых детей, затем – учительницей в школу № 12 им. И. Га-спринского (в здании бывшей Казанской татарской учительской школы, которую окончил ее отец). Несколько лет спустя она вышла замуж во второй раз – за Файзрахмана Султан-Бека, и в этом браке в 1928 г. родился их единственный сын, Булат. Когда ему не исполнилось и 12-ти лет, Мадина Галиаскаровна вновь овдовела.

Несмотря на все тяготы жизни, она продолжает образование: повышает квалификацию в Восточном педагогическом институте, оканчивает Центральные курсы по повышению квалификации заведующих районными школами, а в октябре 1931 г. поступает в аспирантуру по педологии, готовит диссертацию и работает педологом-дефектологом и заведующей сектором трудного детства в Педологической лаборатории [ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2597. Л. 5–6, 8, 11, 28]. Три года спустя аспирантуру она закончила, а вот защитить диссертацию ей не пришлось: педология, как известно, была осуждена постановлением ЦК ВКП(б) от 4 июля 1936 г., как «реакционная лженаука о ребенке». В 1920-х–1930-х гг. она ведет активную общественную работу: член ревкома Правления Татотдела Союза работников просвещения СССР, общественный инспектор-методист «по культпоходу», член Казанского горсовета, член коллектива Наркомпроса Татарской Республики по составлению учебников для школ, член редколлегии журнала «Мәғариф», она сотрудничает и с журналом «Азат хатын» и московским журналом «Организуйте детвору». Под редакцией профессора М.А. Фазлуллина выходит несколько ее рассказов для детей [ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2596. Л. 4 об.; Д. 2597. Л. 15, 17, 47–49].

В 1936 г. Мадина Галиаскаровна уходит на работу учительницей русского языка в среднюю школу № 1 им. Покровского Кировского (затем Ленинского) района. После тяжелого заболевания в 1939–1944 гг., в результате которого она получила инвалидность, М.Г. Сагитова некоторое время работала в Казанском городском отделе социального обеспечения, а с 1948 г. и до выхода на пенсию в 1958 г. учительствовала в школе № 17 им. Нариманова в Адмиралтейской слободе и затем во вспомогательной школе № 56 Молотовского района [ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2596.

Л.2–4 об., 6 об., 7, 9]. Мадина Галиаскаровна скрупулезно вела шеджере рода Сагитовых и рода Султанбековых, благодаря ее записям стали возможны архивные поиски истории рода Б.Ф.Султанбекова. Она скончалась 15 августа 1977 г.

Судьбы родителей, истории их жизней и представление о событиях их времени, история рода, безусловно, оказали влияние на Б.Ф.Султанбекова, выбор им профессии, его научные интересы, тематику исследований. Труды Б.Ф.Султанбекова, его архивные находки, суждения, гипотезы и выводы и далее будут востребованы, и к ним будут обращаться историки и все интересующиеся драматическими событиями отечественной истории XX в.

Источники и литература

1. Белялов У.Б. Султанбеков Файзрахман Файзулхакович (1892–1940) // Борцы за счастье народное. Кн. 3. – Казань, 1988. С. 314–318.
2. Булат Султанбеков: «Я не уверен, что в раю будет хорошая библиотека» // Морозов А.В. Интервью 2000–2001. – Йошкар-Ола: МПИК, 2001. С. 184–195.
3. Валеев Р.М. Памяти символа исторической науки конца XX – начала XXI вв. Булата Файзрахмановича Султанбекова // Туган жир. Родной край. – 2021. – № 2. С. 246–248.
4. Государственный архив Республики Татарстан (ГА РТ). Ф.252. Оп.96. Д.74.
5. ГА РТ. Ф. 421. Оп. 1. Д.206.
6. ГА РТ. Ф. П-15. Оп. 28а. Д. 1460.
7. ГА РТ. Ф. П-15. Оп. 68 л. Д. 2392.
8. ГА РТ. Ф. П-26. Оп. 57 л. Д. 859.
9. ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2591.
10. ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2592.
11. ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2593.
12. ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2594.
13. ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2595.
14. ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2596.
15. ГА РТ. Ф. П-30. Оп. 3. Д. 2597.
16. ГА РТ. Ф. Р-1487. Оп. 5 л.д. Д. 145.
17. Государственный архив Астраханской области (ГААО). Ф. 394. Оп. 1. Т. 2. Д. 5521.
18. Габдуллин И.Р. Институт тарханства в постзолотордынских и Российском государствах в XVI–XVIII вв. // Татарские мурзы и дворя-

- не: история и современность. Сб. ст. Вып. 1. – Казань: Ин-т истории им. Ш. Марджани, 2010. С. 37-45.
19. Малышева С.Ю. Булат Султанбеков: история рода, история жизни. – Казань: Издательство Казанского университета, 2023. – 352 с.
 20. Национальный архив Республики Башкортостан (НА РБ). Ф. И-138. Оп. 2. Д. 100.
 21. НА РБ. Ф. И-138. Оп. 2. Д. 103.
 22. НА РБ. Ф. И-138. Оп. 2. Д. 293.
 23. НА РБ. Ф. И-138. Оп. 2. Д. 51.
 24. НА РБ. Ф. И-138. Оп. 2. Д. 755.
 25. Российский государственный архив древних актов (РГАДА). Ф. 350. Оп. 2. Кн. 1. Д. 1105.
 26. Султанбеков Б.Ф. XX век: События, личности, тайны. – Казань: Татарское республиканское изд-во «ХЭТЭР», 2014. – 164 с.
 27. Султанбеков Б.Ф. История в лицах. – Казань: Таткнигоиздат, 1997. – 128 с.
 28. Султанбеков Б.Ф. Не навреди. – Казань: Таткнигоиздат, 1999. – 184 с.
 29. Султанбеков Б.Ф. Сталин и «татарский след». – Казань: Таткнигоиздат, 1995. – 252 с.
 30. Султанбеков Б.Ф. Татарстан в конце XX века: феномен Шаймиева (Размышления современника). – Казань: Идел-Пресс, 2001. – 40 с.
 31. Султанбеков Б.Ф. Татарстан. XX век. Личности, события, документы. Кн. 1. Личности. – Казань: ТаРИХ, 2003. – 236 с.
 32. Султанбеков Б.Ф. У истории нет лишних страниц: статьи, очерки, воспоминания. – Казань: Главное архивное управление при Кабинете Министров Республики Татарстан, 2014. – 400 с.
 33. Фәхреддин Р. Асар. 1 том. – Казан: Рухият, 2006. – 360 б.
 34. Фәхреддин Р. Асар. 3 һәм 4 томнар. – Казан: Рухият, 2010. – 648 б.
 35. Әхмәтжанов М.И. Татар шәжәрәре. 2 т. – Казан: Татар. Кит. Нәшр., 2014. – 239 б.
 36. Әхмәтжанов М.И. Татар әдәбияты тарихын өйрәнүдә шәжәрәләр // Әхмәтжанов М.И. Сайланма хезмәтләр. – Казан: ТӘһСИ, 2019. Б. 276–277.

ТАТАР РУХЫ

ТАТАРСКИЙ ДУХ

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөҗҗәт кызы

БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

Аннотация: *Мәкәлә сугыш чоры балаларына багышлана, алар башыннан узган вакыйгалар яктыртыла. Безнең буын кешеләре үз тормышларын искә алырлар, ә хәзерге буыннар 1930–1990 нчы елларда көч куйган гади халыкның хезмәтенә бәя бирерләр, без яшәгән тормышлар уйландырыр дип уйлыйм.*

Төп төшенчәләр: *Башкортостанның Бүздәк районы, Татарстанның Актаныш районы, Омск шәһәре, Ватан тарихы, комсомол төзәлеше, кеше язмышы, тәрбия, әхлакый кыйммәтләр.*

Урал авылы. Мин туган Урал авылы Башкортостанның Бүздәк районына керә. Революциядән соң Картамак (Карамалы-тамак) авылында көчле пожар була, халыкның бер өлеше Урал авылын оештыра. Бер өлеше Якуптан күчкән, чөнки аның урыны сазлыклы, ферма тирәсендә аяз көндә яшен суккалый.

Урал яшәүгә уңайлы, авыл урман кырында, су бакча артында. Урманнар җиләк-җимешкә бай иде. Яз кар эрегәч сәрдәнә, куку, юа җыярга йөрдек. Көтү кугач, Әлфия апага ияреп, елганы аркылы чыгып, Ялтыр күл авыл урманында тау башында чия җыйдык. Чия суыннан как ясадык. Безнең Урал авылында буа бар иде, урман эчендәге 3 чишмә кушылып елга булып, суы шул буага ага. Урал урманына йөргәндә буаны аркылы йөзеп чыга идек.

Минем әби бабайлар. Минем инәкәй Гөлзахира, Благовар районының Тамъян авылында туып үскән, әтисе Мухаметхарис Бикбаев, әнисе Бәдерниса Әхмәтша кызы. Бәдерниса әби Бүздәк районы Яңа Таулар авылыннан.

Революцияга хәтле Харис бабайның 9 аты булган. Таң ату белән инәкәй Чермасан елгасы буеннан атларны җыеп алып кайткан. Колхозга кәргәндә бабай атларын колхозга биргән.

Өткәй Хөҗҗәт Бүздәк районының Карамалы-тамак авылында туган. Әтисе Нурислам Галлямов, әнисе Сарбиямал Мөхәмәтлатьф кызы. Сар-

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөжжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

биямал әби әткәй кечкенә чакта үлгән, кайсы авылдан булганын белмим. Әткәй Хөжжәт (Хөжжәтелислам) Картамакта беренче комсомоллардан булган, 1930 нчы елларда наданнарны укуткан. Авыл советында секретарь, Якуп магазинында сатучы булып эшләде, сугыш башланганда лесник булып эшли иде. Кызыл билле прәннекләр алып кайтканы хәтердә.

Бүздәк районы Урал авылы. Фәнил Гөбәйдуллин рәсеме.

1939 ел. Корылык елы. 1939 елда жәй безнең якта коры килде. Арыш-бодай уңмагандыр инде, әткәй толып, зур казанны алып Бакалы ягына барып бодайга, тары ярмасына алыштырып кайтты. Өй алдына утырып, күлмәк итәгенә салып, сары тары ярмасы ашап утырганымны беләм.

1941 ел. Сугыш башлануы. Миңа 4 яшь. Әткәйне сугыш башлангач та, сугышка алдылар. Аның белән бик күп ир-егетләр китте. Алар озын арбага утырып, гармун уйнап, жырлап киттеләр.

Әткәй белән киткән башка абыйлар, ирләр арасыннан Даян абыйны хәтерлим. Әткәйнен күңеле сизгәндер ахыры, «Кайтып булмас», – диде. Даян абыйның «Кайтырбыз без, кайтырбыз», – дип әйткәнен хәтерлим. Даян абый яраланып отпусмага кайтты, тик әткәй турында бер сүз сөйләмәде.

Әткәйне сугышка алганда Ханә апа, Нәсимә апа бик еладылар. Ханә апаны укутучысы Нурғали абый: «Әтиң кайтыр, энә апаң еламый бит», – дип юатканы хәтердә. Тик шул елның декабрь азагында әтиңең «Хәбәрсез югалды», – дигән хәбәре килде. Инәкәйнең безне кочаклап бик нык елаганын хәтерлим.

Ханэ апага 8, Нәсимэ апага 6, миңа 4 яшь, Дэнирэгэ 2 яшь, Фоат 8 айлык бала, шулай итеп без 5 бала этисез ятим калдык.

Инэкэй уңган хатын иде, жайлап тормыш алып бару аннан күчкәндер инде. Бакчаның яртысына көздән арыш чәчсәк, яртысына яз бодай чәчә идек. Иртән чыпчыклар утырмасын дип күрше бабайның сарае янында иске зур сандыкка утырып чаң кага идем. Таң ата башлау белән инэкэй уятып чыгара иде, көн күтәрелгәч кошлар төшми иде. Арыш житкәч урып, көлтә ясап, чабагач белән суга идек.

Салкын кышларда хатын-кызлар икмәк сугарга йөри иделәр, төнлә генә эштән кайталар, без өйдәге малларны карыйбыз. Инэкэй кич безнең дәресләргә хәзерләттерде, кычкырып безгә китаплар укыды, ай яктысында йон егерләде, бәйләм бәйләде. Мин чанага тырма салып атлар сарае янындагы тиреслектән салам тырмап алып кайтып мал астына сала идем. Сыер асларын алып, саламнарны салып, сарыкларны бер якка, сыерларны бер якка яба идем, тавыклар лапас өрлегенә менеп кунакларлар иде.

Кич утыргач хатыннар чана тартып урманга утын урларга кителәр, каенны кисеп, тураклап, алып кайтып базга ташлылар иде. Икенче көнне лесник «Менә бит, тагын бер агачны кискәннәр», – дип кереп чыга. Ятим хатыннар өшә икәнә билгеле инде. Лесник яхшы кеше иде.

Яз көннәрендә ачлы-туклы, чабата киеп карлы суны ярып орлык ташыдылар, үтез жиктеләр, жир сөрделәр, чәчү чәчтеләр.... Көз ахырында көндез каз өмәсе, кич бәкегә алып төшөп чайкаталар иде.

Сугыш елларның авырлыгы хатын-кыз, балалар жилкәсенә төште, сугыш еллары балаларының хезмәте бер жирдә дә исәпкә алынмады.

Кар астыннан чыккан башак ашап гаиләсе белән үлүчеләр күп булды, бигрәк тә Кызыл юл авылында күп халык кырылды. Сыеры булмаганнарда бигрәк тә авыр булды. Таң ату белән кемнең сугышта, кемнең чирдән, кемнең ачтан үлүе турында хәбәре килеп тора иде.

Кадер кичәсе. Ураза ае беткәч инэкэй, башка хатын-кызлар белән, кадер кичәсендә күк капугы аерылганын көтеп утырабыз. Бер заман бөтен дөнья яп-якты булды, идәндә энә ятса, күренерлек. Тик моны мин генә күрдем, миннән башкалар күрмәделәр.

Тамьянга бару. Жәй көне кул арабасына бер капчык бодай салып, урыс авылына тегермән тарттырырга киттек. Алкин базарын үттек. Анда булмаган жимеш юк иде, бер урам, каршыда мунчалар. Агачлар, ул агачларда каргалар күп иде, шуларнын кычкыруы әле дә колакка кебек. Урыс авылына барып життек, урыс тегермәнче картына бодайны калдырдык, Чермасан елгасын чыгып, Тамьянга эбиләргә кердек. Иртән инэкэй юклығын сизеп сикереп тордым, инэкэй артыннан чыгып йөгердем. Инэкэй кире борылып килде, чәйләр эчерде, кул арбасын тартып

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөжжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

теге урыс авылына киттек (авыл исемең хәтерләмим), бодай тартылган иде, көрпә, онны арбага салып кайтып киттек.

Хезмәтчелектә. 1942 елны Нәсимә апаны 4 нче классны бетергәч (10 яшьтә) Кушнарен районы, Каргалы авылына бала карарга алып киттеләр. Анда Сурур жингинен абыйсы (исеме Нигматулла дип истә калган, төгәл хәтерләмим) яши иде, ул сугыштан яраланып кайткан була.

1944 елны мин авылда 3 нче класста укыганда, каникул вакытында Харис бабайның абыйсы Әхмәд бабайның хатыны Гөлчирә апа безгә килде, Шәмси абыйның: «Бер кызын бала карарга жибәрсен», – дигән сүзен инәкәйгә житкерде. Инәкәй каршы сүз әйтә алмады, «И... иң кул арасына кергән балам иде», – дип өзгәләнеп калды. Күчербайда инәкәйнең бертуган абыйсы Шәмси колхоз председателе булып эшләде. Шулай итеп, ятлаган Тукай шигырем калды, Гөлчирә апа белән мин Тамьянга хәтле 15 км бардык, Тамьяннан Раис абыйның хатыны Фәһимә апа Күчербайга ат белән илтте.

Шәмси абый белән Сурур жиңги икесе дә эшлиләр иде, билгеле чит кеше баласын алар хезмәтчелеккә ала алмаганнар, алар репрессиягә дучар булырлар иде, үз туганының баласын тәрбиягә алган кыяфәттә, мине 2 ел хезмәтче итеп тоттылар. Өйдә 3 бала, кечкенәсе бишкәтә, бум житмәгәч урындыкка басып баланы селки идем. Төнлә бала елаганда, мине уяталар, мич буенда салкын идәнгә басып бала селкетәм, абый белән жиңги ул вакытта йоклыйлар. Жиңги баласын имезми иде, шуңа күрә ул баланы шешәдән туйдыру минем өстә булды. Ул бала кызамык чыгара алмый үлдә. Бала үлгәч тә, мине кайтармадылар, Шәмси абый: «Йон егерләргә, бәйләм бәйләргә өйрәнер», – диде.

Абый белән жинги эшкә китәләр, мин лапас буенда утын ярам, кар бураннарда да су ташыйм. Кое астарак иде. Коедан тауга таба зур чиләкләр белән су ташыганда, сул ягым чәнчеп авыртып китте. Алга китеп язам, беренче бала белән авырлы вакытта, шул урыннан бүсер килеп чыкты.

Шәмси абыйларың авыл советы кырында жирләре бар иде. Бәрәңге күмәм, эз чыккач туктап торганмындыр инде. Шул вакытта, авыл советы жыештыручы хатын: «Абың эшләсәң, карап тормасын», – дип аның сүзләрен миңа житкерде.

Минән зуррак күрше кызы белән кул тегермәнәнә бодай тарттырырга жибәрәләр иде. Кеше баласы кешегә кызганыч түгел инде, мин олы сыман күренгәнмендер. Абый белән жиңгине «Бу бала, укыймыйча кала бит», – дигән сорау да борчымады. Сурур жинги мәктәптә укытса да, миңа китап, кәгазь, кәләм бирү булмады.

Заманасы да авыр булды, таң атса хәер сорап йөрүчеләр керә иде. Хәтерлим, чуклы шәлен тотып, күрше өйдә торган, Ленинградтан эва-

куация вакытында килгән маржа апаның кергәнән, аны өч пот бәрәңгегә алмашканын.

Клубка баргач. Клуб якын иде. Иптәш кызым белән Фәридә Кудашеваның концертына бардык. Фәридә Кудашеваның битендәге миңенә кызыгып караган идем, икенче көнне шул урында битемә миң чыкты.

Жәй житкәч. Алабай урманына ат жигеп каен себеркесенә киттек. Мин тарантас башында ат тотып барам, Сурур жинги ике баласы белән тарантаста бара. Ярты юлга житкәч, йомырка, ипи белән балаларын ашата башлады. Мина тәкъдим итмәде, мин сорап ала алмадым. Бик ашыйсым килгән чак булгандыр инде, олы яшътә булуга карамастан хәзер дә оныта алмыйм. Житәрлек каен себеркесе алып кайттык. Юл барганда күп яңа каберлекләр тезелеп киткәннәрен хәтерлим. Яралыларны Кучербайга китерәләр иде.

1945–1947 ел. Өйгә кайту. 1945 елның кышында Уралдан бригадир Кучербайга килде, ниһаять мине чанага утыртып кайтарып жиберделәр. Өйгә ничек кайтып кергәнне хәтерләмим. Нәсимә апа һаман да хезмәт-челектә иде. Авылга кайту белән, өзелгән укуны давам итәргә мәктәпкә киттем, классташлардан ике елга артта калынган. Ул елларда Килем авылыннан бик чибәр бер апа укытты. Аның әнисе олы яшътәге кеше иде. Кышкы салкын көне Таулар авыл базарыннан тана житәкләп безнең ихатага килеп керде. Көн кичкә авышса да, инәкәй әби артыннан тана куарга ияртеп жиберде. Мин анда кундым, әби кулга ап-ак бияләй биреп, авыл башына кадәр озатып куйды. Килем безгә 8 км иде, иртәнге суыкта тагын ничек кайтып житкәнмендер.

9 майда тәнәфестә сугыш беткәнән ишеттем. Йөгереп кайтып өйдәгеләргә әйттем.

Яз житкәч инәкәй белән үзебезнең сыерны жигеп, жир тырмарга чыктык. Бер урап килү белән, сыер тырмалы көе урманга таба чабып китте, буаны аркылы йөзеп, урманга кереп китте. Тырма агачка эләгеп төшөп калды. Башка сыер жикмәдек.

Уку елы беткәч, олылар белән кардонга йөрдем, су ташып агач үсентәсе үстердек, үсентеләрне утыртып нарат посадкасы эшкәрттем. Урманчылыкта эшләгәнгә печән чабарга жир бирделәр. Инәкәй белән уф-алла таягы белән 9 чумәлә салдык, урлап китмәсеннәр дип, печәнлектә төн кунып чыктык, икенче көнне кул арбасы белән елга аша ташып бетердек.

Инәйкәләр белән ужым утарга йөрдек, урак артынан башак жыйдык, ат косилкасына көлтә бәйләдек. Олылар безгә ат жигеп бирәләр, олылар көлтәне арбага салып торалар, без эскерткә илтәбез. Әмир абый көлтәләрне эскерт итеп жайлап салып тора. Кич атны тугарып бирәләр. Тормыш авыр булса да, инәкәй исән чак гомеремнең иң бәхетле чаклары булгандыр.

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөжжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

1948 ел. Инәкәйне югалту. 1948 елның июнь аенда инәкәйнең сукуыр эчәгенә приступ булды. Ханә апа белән Фоат Кузәйгә больницага алып киттеләр. 12 км араны атта 4 сәгать барганнар. Инәкәйне алып киткәч, 3 көн туктамый жыладым. Чәршәмбе көнне «Приступ беткәч, Уфага алып барырсыз», – дип кире кайтардылар, ләкин инәкәй коры сөяккә калган иде инде, төне буге, кич атна көнне туктамыйча самовар кайнатып тордылар, инәкәй эчә дә коса, эчә дә коса. Минем күңелем инәкәйне алып кайткач, катып калды, мин тимер карават каршында инәкәйгә карап торам, Фоат белән Дәнирә ишекнең ике ягыннан ишек янагына сыенып елыйлар. «Еламагыз балалар», – дип аларны юатучы булмады. Тамьяннан Бадерниса әби килде, әби килгәч инәкәй соңгы сулышын алды.

Инәкәй белән эшләгән хатыннар эштән кайтканда күңелем белән инәкәйне дә кайтыр дип бер атна көттем. Инде инәкәйнең башка кайтмасын аңлагач, әрнеп-әрнеп жыладым.

Ул жәйдә инәкәй эшкә киткәч, Фоат өй буенда тәрзә янына нигезгә утырып елый иде, анасыз каласын, күңеле сизгән ахыры. Инәкәй үлгәч башка алай еламады. Зират өйгә кыйгач иде, Фоат жәй буге зират өстендә уйнады, инәкәй килеп чыгып кочаклар дип көткәндер инде.

Фоатның тәрзә тупсасына басып:

«Кыйгач, кыйгач, каз кычкыра

Айрылгандыр бәбкәсе,

Айрылмаган каз бәбкәсе

Юктыр аның әнкәсе», – дип көйләгәнә хәзер дә йөрәгемне өзә.

Инәкәй үлеп бер вакыт узгач, Шәмси абый килде. Ул кышкы баз өстенә ятып тәгәрәп бик елады. Безгә күлмәкле материал калдырды.

Нәсимә апа инәкәйнең үлгәннен белми калды. Ул жәй соңрак кайтты. Документта яшен 2 яшкә зурайтып, Уфага эшкә китте.

Шулай итеп, без 5 бала тулы ятим калдык. Ханә апага 16 яшь, Нәсимә апага 14, мина 12, Дәнирәгә 9 яшь, Фоатка 7 яшь, олылырча дөнья көтә башладык.

Инәкәйнең кырыгы. Тамьяннан Бадерниса әби килде. Сарык суйдылар, күрше апалар аш пешереп, бөлеш пешерергә эзерләнә башладылар. Мин күрше кызы Лилия белән урманга, утынга коры-сары жыярга киттек. Озак йөргәнбездер күрәсен, без кайтуга бар да киткәннәр, ләкин бер кашык ризык та калмаган иде.

1948–1949 ел. Балалар йорты. Көз көне безне балалар йортына (детдомга) илтергә документлар эзерләделәр. Кар юлы төшкәч Тамьяннан Харис бабай кошевойлы чанага утыртып, безне әткәйдән калган иске толып белән каплап, мине, Дәнирәне, Фоатны алып Тугайга балалар йортына алып китте. Тугай Уралдан 12 км ераклыктагы авыл. Апалар чы-

гып карадылар да мине зур дип алмадылар. Миңа ул вакытта 12 яшь иде. Дәнирә белән Фоат балалар йортында калдылар. Бабай мине кире алып кайтып китте. Хәзер дә уйлап куям, ике яктан да бабайлар хәллә кешеләр иде бит, нишләп безне берсе дә үз янынына алмады, без бит барыбыз да эшчән, кул арасына керә торган балалар идек.

Өти-әнидән калгач. Ханә апа белән олыларча дөнья алып бардык, сыер, сарык, казлар, тавыклар асрадык. Ятим булсак та, налогларны түлэттерә иделәр. Сугыш вакытында налог: 350 литр сөт, йон, йомырка, 350 кг бәрәңге, 40 кг ит. Барлы юклы ризыкны да алып китеп бардылар. Без куяннар тота башладык. Бакчага жибәрә идек. Налог жыярга килгәч, куяннарны тотып ит, тире налогоына жибәрдек.

Ханә апа белән төнлә салам урларга йөри идек. Бервакыт шулай салам урлап кайттык, дөм караңгы төн, инде ничек абзарга керермен дип уйлыйм. Абзарга керү белән, абзар эче яп-якты булды.

Кырда комбайннар эшли башлады, мин чокыр-чакырда калган жирләрне чабам. Ханә апа атлы эштә эшләде, ул атка яртысынына салам, яртысына камыл төяп алып кайта. Кышка ишек алдына эскерт итеп өеп куйдык. Олыларча дөнья көтеп сыер, сарыклардан өзелмәдек, урманда эшләдек, хәзер ул агачлар өй салырыктыр инде.

Колхозда эшләү. Авылда эре маллар тоттылар, сарык фермасы да булды. Ханә апа 25 тана карады, мин бик булыша алмаганмындыр инде, чөнки ул елларда әле мәктәптә укыдым, кайткач өйдәге малларны карарга кирәк. Ханә апа белән сарык карадык, анда ферма өйе бар иде, миценә ягып төнлә шунда мич башында, бер беребезгә арка терәп йоклый идек. Жылырак аерым бер урыны бар иде, бәрәнлэгән сарыкларны бәрәне белән шунда керттек. Күзәйдә жиләк-жимеш бакчасы бар иде, соңрак Ханә апа анда бригадир булып эшләде.

Каз көтү. Казларны авыл башында, су буенда, басуга якын, чиратлап көтәбез. Безнең чират, мин каз көтәм. Икмәк басуы арасыннан төлке килеп чыкты. Мин буенсыз катып калдым. Төлке берничә казны буеп ташлады, берсен өстрәп икмәк арасына кереп югалды. Мин хәттә кычкыра да алмадым.

Орлык ташучылар. Яз көнне Тамьяннан Бадерниса әби кунакка килде. Мин күрше бабайларга су ташып, мунча яктым. Мунчаны томаларга дип барсам, мунча тулы хатын-кыз, чишенеп беткәннәр. Алар Күзәйдән капчык белән язгы чөчү өчен семена ташыганда суга батканнар, яккан мунчаны күреп, кереп тулганнар. Аяк чуларын таш өстенә куйганнар, киёмнәрен киптерергә куйганнар. Мунча кереп торуга булмаганнардыр инде. Алар Каран ягы хатыннары иде.

Ягарга эзерләү. Елга тундыргач, тирән кар төшкәнче яшь каеннарны тамырлары белән тартып чыгарып, боз өстеннән өстерәп алып кайта идек.

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөжжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

Тирес суктык. Жәй көне фермадан тирес кисә идек. Ханә апа ат белән су ташый, тирес сугабыз, өйеп куябыз, сыер тизәге белән сылап куябыз.

Өй өрлеге килеп төште. Ул кышны без инәкәйнең апасы Әммәтел-нисә апада чыктык. Ханә апа белән идәндә йоклап ятабыз. Эленеп куйган итен песи ашаган. Әммәтелнисә апа: «Ятим бала асраганчы, бер бозау асрасаңчы....», – дип сөйләненп йөри.

Без Ханә апа белән ферма сайгакларын көндез тал арасына кертеп кырып ап-ак итеп юабыз, төнлә алып кайтабыз. Колхоз идән жәеп бирде. Жәй кирпич суктым, күрше Хәйдәр бабай мич чыгарды.

Аллага шөкер, безне ташламадылар. Урам аркылы Гарифа апа белән Хәйдәр жизни торалар иде. Хәйдәр жизни сугыштан исән имин йөреп кайтты. Ике малай, ике кызлары бар иде. Хәйдәр жизни икмәк ташыганда ике капчыкны безнен бакча артына (аякочына) тал арасына тәгәрәтеп төшерә, без каплап яшереп куя идек. Төнлә бер капчыгын үзенә, бер капчыгын безгә кертә иде.

Шәмси абый Сорур жиңги белән килгәндә безгә күлмәклек материал алып килделәр. Шәмси абый кешелекле иде. Басуга эштән кайткан хатын-кызларны тикшерми иде, кешеләр ачлыктан үлмәсеннәр дип тырышты.

Рәис абый заготзерно директоры булып эшли иде, Фәһимә жиңги белән килгәндә икмәк китерделәр, Аллага шөкер, ташламадылар.

Яшен яшьнәгәндә, безне курыкмасыннар дип Әкрам абый керә иде. Ул укып чыгып, Дуртөйле районына район житәкчесе (глава) булып китте.

Кайчак ярдәм итәргә Мәгдән абый керде. Аның ФЗУ да булганын сөйләгәнән хәтерлим. Мәгдән абый Кыргызга элеккән. Ял көннәрендә окоплар карарга бара торган булганнар. Үлгән солдат гәүдәләре әле дә күмелмәгән булган. Мастерларына печән чапканда, чалгы селтәгән саен кеше башы эләгеп чыккан.

Заемга языл. Мәктәптән кайтканда класс житәчесе авыл советена чакырып кертте. Заемга язылырга мәжбур итә башлады. Мин язылмагач, мине авыл советыннан артыма тибеп чыгарды. Икенче көнне классташларга сөйләдем. Ул укытучының дәресендә барсы да торып, класстан чыгып киттеләр.

Мәрткә киткән күрше бабай. Күршедәге бабайның 2 малае бар иде, беренчесе Фин сугышында ук булып исән йөреп кайтты, икенчесе сугыштан кайтмады. Мин аларга фронттан килгән хатларны укый идем, латин хәрефләре белән хат яздым.

Инде сугыш бетеп 1949 нчы еллар булгандыр, бабай мәрткә китәсен белгән: «Мин, иртәгә мәрткә китәм, уятмагыз мине», – дигән. Икенче көнне капка төбөндә утырганда, башына суккандай булган, Бүздәккә больницага алып киткәннәр, 11 көннән соң бабай уянган. Бөтен гонахла-

рын күрсәткәннәр ана. Яшь чагында, хатын ягына баргач, эчкән баштан үчләшеп, яшь бәрәңгеләрен йолыккан, шунысына хәтле күрсәткәннәр.

Омскидан отпусага кайтканда, ул бабай әле яшәреп китеп, билләрен буып, урманга утынга китеп бара иде.

Икенче шундый хәл, без урманда эшләгәндә, лесник белән булды. Инде аның урынына икенче кеше алганнар иде, ике атнадан сумкасын тотып эшкә килде. Йөзе ап-ак иде. Ниләр күрсәткәннәрен без бала-чагаларга сөйләп тормады инде, ышанган кешегә генә сөйлә дигәннәр.

Каникул вакыты. Балалар йорты 1948-1950 елларда Тугайда булды. Тугай бездән 12 км, Тугайда булганда апайларны каникулга алып кайтырга уңайлы иде. Өйдә сөте, катыгы, бәрәңгесен ашарга булды, Ханә апа белән малларны киметмичә дөньяны алып бардык.

1951 елдан детдом Шланлыкүлгә күчте. Шланлыкүль Уралдан 38 км, Уралдан Бүздәккә 30, Бүздәктән Шланлыкүлгә тагын 8 км. Бүздәккә хәтле бер укытучы апага ияреп жәю бардым, аннан берүзем 8 км Шланлыкүлгә бардым. Үзем белән бер каз алган идем. Авыл башындагы бер әбигә кердем, казны пешердек. Аннан балалар йортына Данирә белән Фоатны алырга киттем. Аларны алып чыктым, бергәләп утырып ашадык. Кич аларны кире иттем. Иртән аларны каникулга алып кайтырга, сорарга киттем. Ничек кайтасыз дип бик сораштырдылар. Мин: «Ат белән килдем, ат авыл башында, туганнарда», – дип алдаштым. Шланлыкүлдән Бүздәккә таба хәтәр генә ара үттек. Фоат озын аяклы, озын атлый, без Дәнирә белән көчкә житешәбез. Суык январь ае, салкын жил исә. Безне бер атлы кеше үтеп китте. Мин: «Абый, бу ике баланы утыртча әле, мин арттан жәю кайтыр идем», дидем. «Юк, атка авыр була», – дип утыртмады. Хәтәр ара киткәч, ул кире борылды, өчөбезне дә, ат чанасына утыртып Каранга хәтле алып кайтты. Хәзер дә уйлыйм, ныклап итеп рәхмәт әйтә алдым микән, ул абыйга. Каранга хәтле бик күп жир бит ул. Аннан тагын Уралга кадәр жәю кайттык.

Бер тамак булса да ким булыр дип икенче көнне мин 15 км ераклыктагы Тамьянга әбиләргә киттем. Ханә апа аларны Бүздәккә печән ташучыларга утыртып жибергән. Бүздяктән балалар Шланлыкүлгә жәю барганнар. Дәнирә баргач бик каты чирләгән, больницада ятып чыккан, Фоат алай авырмаган.

Шланлыкүл балалар йортында әткәйнең этә бер, инә башка Рәйсә исемле сеңлесе эшләгән. Балаларга карата бик кырыс булган, Дәнирә белән Фоатның аның апайлары икәннән белгәч, аларны башка балалар бик кыерсытканар.

Сугыш вакытында, сугыштан соң тулы ятим булмаса да, ачка интеккән балалар күп булды. Килемдә укыганда Хаят исемле апада квар-

**Бәдәртдинова (Галлямова) Хания Хөҗжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР**

тирда тордым. Хаят апа янына күрше апа керә иде. Хаят апа күрше хатыны белән аның малаен алып Шланлыкүлгә киткәннәр. Теләкләре малайны Шланлыкүлдә балалар йортында калдырып кайту. Базарда малае күрмәгәндә туалетка кереп качканнар. Бала бик кычкырып жылагач, милиционер килеп сораштыра башлагач, бала аңлата алмаган. Аны Шланлыкүлгә балалар йортына алып киткәннәр. Ләкин балалар йорты Шланлыкүлдән Килемгә күчкән, ул малай өйен таныган, туры өйенә кайтып киткән.

Фоат озын буйлы, дулкынланып торган кара чәчле, бик чибәр, акыллы егет булып үсте. Армиядә хезмәт итеп кайтты. Эшкә урнашты. Тик бәхетсезлеккә очрады. Мастеры белән эш буенча бараганда, авариягә элгеп, бер аягы тездән, бот төбеннән дә бөгелмәде. Шулай итеп өйләнә алмый калды, Ханә апа янында яшәде. Бик яхшы балта остасы иде. Ми-нем малаема да, Дәнирәгә дә өй эшлэгәндә бик ярдәм итте.

*Дәнирә, Фоат
балалар йортында.*

Дәнирә.

Фоат.

Дәнирә сәңлебез дә бик чибәр кыз булып үсте. Балалар йортынан эшкә Златоустка жибергәннәр. «Безнең аякта туфли генә иде, анда баргач кар яуды, корал житештергән завод бөтенләй диярлек жир астында» – дип сөйләгәнә хәтеремдә. Ире Алим белән бер кыз, бер малай үстерделәр. Тик гөмерләре озын булмады, пенсиягә чыккач озак яшәмәделәр.

Уку хыялда гына калды.

Белем алу. Мин 4 классны Уралда бетердем, Якупка барып имтихан бирдем. Уку теләге бик көчле иде, эти-әнисез булсам да, 6, 7 классны Картамакта укыдым. Яхшы укыдым, 7 классны «4» ле, «5» бетердем. Иптәш кызынан 50 сум алып торып, Уфага педагогия училищесына укырга керергә киттем. «Башкорт балаларын гына укырга алабыз», – дип укырга алмадылар.

1952–1953 уку елын Килемдә 8 классны укыдым. Минем шундый укыйсым килгән иде. Гөмер буге төштә, укыганымны күрдем, экзамен бирдем. Тик 87 яшемдә, төштә диплом якладым, диплом алдым, миңа укытырга класс бирделәр, башка ул уку төшкә кермәде.

Хәер, укымасам да, халык медицинасы белән шөгелләндем. Кышка дару үләннәре киптереп куя идем, 54 яшемдә ике бөеремдә гел таш иде, еш приступ булды, үләннәр, башка халык ысуллары белән ташларны чыгарып бетердем. Башка авырулардан да үземне даваладым. Минем хыялымны балалар, оныклар тормышка ашырды. Бар да югары белемле, оныгым Байгильдина Эльвира 22 яшендә Америкада бөтен дөнья галимнәре алдында энергетика буюнча чыгыш ясады, 25 яшендә техник фәннәр докторы буды, хәзерге көндә Финляндиядә атом станцисендә эшли.

1953. Бәләбәйгә эшкә китү. 8 классны бетергәч, эшкә яллаучылар (вербовщики) яшьләргә авыллардан Бәләбәйгә эшкә жыйя башладылар. Мин, Лилия, Ләйлә, Фәндәлия Уралдан, бертуган өч кыз: Халимә, Әминә, Сәлимә, аларның әнисе, эшкә ялланып киттек. Алар Килемнән. Башта Бүздәктә барыбызны жыйдылар, аннан Бәләбәйгә. Тулай торакка урнаштырдылар, тулай торак жылы булды. Сулары да бар иде. 3 ай безне штукатур-малярга укыттылар, мин тырышып, экзамен биреп, 4 разряд алдым. 4 нче разряд булганнарга аена 100 сум түләделәр. Бригадада 10 кыз, Сәлимә бригадир. Жылы вакытта, штукатурладык, кыш көннәрендә 2 ел буена 2 метр тирәнлектә су торбалары салырга жир казыдык. Эш кораллары лом, совковый көрәк, кувалда, кирки. Тагын юан тимер, исеме клин. Туң жирне кувалдылар белән сугып, кирки белән тырмап жирне казый идек. Клинны жиргә кувалда белән кагабыз, аннан алмаш-тилмәш сугабыз. Ярылгач лом белән кайтарып ташыйбыз. Өй буюнда су жыйар өчен котлованнар казыйбыз. Ул түгәрәк күл формасында, уртасы 3 м 70 см тирәнлектә.

1953 ел. Бәләбәйдә.

Безнең бригада.

Плотниклар тактадан лисалар ясап бирә, без тирәнәйгәч тактага ыргытабыз, тактадан тагын жир өстенә ыргытабыз. 3 м тирән төшкәндә нин-

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөжжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

ди генә жир катламнары очрамый иде. Яшел, сары, төрле төстәге ташлар 50 см дан 1 метрга житә. Чокырның төбенә төшкәч эре ташлар, берсен алу белән су бәрәп чыгып, без көчкә котылып калабыз. Насос белән суны суыртып, цемент белән бетонлыйлар иде. Сәгать бишләргә хәтле эшли-без дә, магазинга ипи чиратына китәбез. Без Бәләбәйгә килгәндә ипигә чират юк иде, аннан чиратка калды. Сәгать тугызларга кадәр чиратта торып ипи ала алмаган чаклар булды. Озын-озын әрмәннәр чиратсыз кереп китәләр. Аларның бригададан берсе ашарга пешереп тулай торакта кала. Ач яткан вакытлар да күп булды.

Кайткач комбинизон салырга да, юынырга да хәл калмый иде. Хәлсез кайтып егыла идек. Чибәр, сары чәчле, зәңгәр күзле урыс егете, комедант: «Кызлар, комбинизоннарыгызны салып, аякларыгызны булса да юып ятыгыз инде, урын-жирне пычратасыз бит» – дигәнән хәтерлим. Иртән тагын нәрсә ашап киткәнбездер инде, хәтердә калмаган. Ниләр генә кул көче белән эшләмәдек, бер техника юк. Фундаментка жир казып, такта белән күтәрә барып, тагын тачка белән бетон салумы, балчык ташу... Вагоннарда цемент бушатырга алып китәләр иде. Цемент капчыклап түгел, тюклар белән килә. Таш карьерында машинага таш төяүләр, барсы да кул көче белән, ничә машинага төяп тора торган идек. Без ачлы-туклы 17–18 яшьлекләр.

Нич тә онытыла торган түгел, поезд белән тимер юл читенә китереп таш ташлаганнар, безне таш төяргә илттеләр. Аксаково станцисе булып истә калган, ак зур ташлар китергәннәр. Самосваллар килеп китеп кенә тора. 10 кызга 44 машина таш төядек. Олы-олы ташларны бергә-бергә күтәрдек, безнең яшьлек никадәр авыр эшләрдә үтте.

Бәйрәм көннәрендә нәрсә туры килсә, шуңа утырып, авылга кайтырга ашыга идек. Мин Бәләбәйгә киткәч, дөнья көтү Ханә апаның үзенә калды, мин дә киткәч ул ниләр уйлап калгандыр. Ике ел гомер үтеп китте, Ханә апа да үзенә пар табып яши башлады. Жизни (Фанил Сыртланов) бик сөйкемле кеше иде.

Әдибә, Лилия, Фәнзилә эшкә яллаучыга (вербовщикка) ияреп эшләгән эшләрен ташлап Узбәкстанга киттеләр, озак тормадылар, үз илләренә кире әйләнеп кайттылар, Хәлимәнән егете хезмәтен тутырып кайткач, аны килеп алып китте. Алар Узбәкстан ягына китеп бардылар, Әминә дә үзенә пар табып, кияүгә чыгып калды.

1955. Омск. Комсомол төзелеше. 1955 елны яшьләренә комсомол путевкасы белән Омскига җыя башладылар. Без Салимә белән комсомол путевкасы буенча Омскига киттеп бардык.

Башкириядән 1200 комсомол бер эшелон булып Омскига киттек. Безне Уфадан музыка белән озатып калдылар. Минә озатырга Нәсимә апа

килде. Килгэндә бик ямьле булды, күнелләр күтәрелде. Без Сәлимә белән радиодан жырладык, матур чыкты. Ике тәүлек бардык. Өченче көнгә сәгать уннарда төштөк. Безне музыка белән каршы алдылар. Автобусларга утыртып шәһәрне күрсәтеп йөрделәр.

Палаткалардан торган шәһәргә урнаштырдылар, караватлар куелган, урын-жирләр жыештырылган. Юына торган, ашарга эзерли торган урынар, бар да эзер иде. Безгә подъемный акчалар бирделәр. Ике көн ял иткәч, безне бригадаларга бүлөп эшкә алып киттеләр. Клавдия исемле олы яшьтәге маржа безне каменщикка укытты, 4 разряд алдым. Сальников фамилиядәге олы яшьтәге кеше бригадир булды, алар икесе дә безгә эни белән эти шикелле булдылар, безнең һәрчак хәлгә кереп тордылар.

Жылы вакытта, эштән соң Иртышта су кердек. Жәй палаткаларда яшәдек, көз көне бер этажлы, мич белән ягып жылытыла торган баракларга кучерделәр. Без Сәлимә белән бергә урнаштык. Бүлмәгә Кузгау дигән авылдан Дания, Лена урнашты. Утын туры килсә, кыстырып алып кайта идек.

Мәскәүдән шулай ук 1200 комсомол яшьләр килде. Аларны да шулай ук урнаштырып бетерделәр.

Омск. Безнең бригада.

Башикириядән килгән комсомол яшьләр.

Без төзүдә эшләдек, йортлар салдык. Кул белән фундамент каздык, жир бик ташлы иде. Ир-атлар күбесе бетон заводында эшләде.

Хәрби тоткыннар. Иртән торгач мылтык тоткан сакчылар күзәтүе астында колонна белән хәрби тоткыннар эшкә китә иделәр. Ахыр чиге юк. Әйтерсез дә сугышка бармый гел монда булганнар. Күпме хатыннарын ирләре, күпме балаларнын әтиләре, күпме аналарнын уллары, күпме кызларнын көтеп кайтмаган егетләре, күпме дөньяга туасы балалар туманган... Күпме сугыштан исән кайтып төрмәдә череп үлгән ир-атлар. Кайберләре срогын тутырган, тик аларга туган ягына кайтарга ярамый иде. Хәрби тоткыннар арасында Власов командасында булганнар күп булды. Алар 25 елга утыртылган иделәр.

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөҗжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

Кайберләрен машинага төяп алып китә иделәр. Эш урыны ерак булгандыр күрәсең. Безне завод төзөргә керттеләр. Безнен белән хәрби тоткыннар эшләде. Төзелә торган завод тимер чыбык белән эйләндереп алынган иде. Капка ачып башта хәрби тоткыннарны кертәләр, аннан капка ябыла, аларны эш урынына билгелиләр, аннан капка ачыла, безне кертәләр, тагын капка ябыла.

Алар арасында инженерлар да бар иде, төзүне дә алар житәкчелек иттеләр. Раствор беткәч, раствор килгәнче, аларның будкасына жылынырга керә идек. Алар безгә кызганып карыйлар иде. Озын буйлы латышлар: «Менә, Совет властен мактыйлар, бу балалар өеннән чыгып китәрләр иде мени...». Мәскәүдән килгән ике кыз жиңел акча эшләү теләге белән хәрби тоткыннар янына будкага кергәннәр. Ләкин тоткыннар аларның чәчләренә сумала буяп чыгарганнар.

Без алар белән беррәттән салкын кышларда кирпич салып, заводлар, йортлар төзедек. Башкириядән килгән комсомол яшьләр төзөгән урам «Башкирская» дип йөртелә башлады.

Омскада ипигә чират тормадык, иртән торуга икмәкне төяп тулай торакка китерделәр, ашарга булды. Кыш узгач, уңайлыклары булган тулай торакка күчерделәр. Эшкә трамвайга утырып, аннан жәяү бара идек.

Ял көннәрендә шәһәрне карарга чыга идек. Омск иске шәһәр. Үз йортлары белән, мал асрап яшәгән кешеләр күп. Халыкның бер өлеше, революциядән соң репрессиягә дучар булып килгәннәр, күпмесе юлда үлеп калгандыр. Жирле халык безгә, үзләрен безнең эти-бабайлар куып китергән кебек, кырыс итеп карадылар. Суга чыккач, кувшинны бәреп аталар иде.

Хәерне шунда илтеп бир. Минем эти хәбәрсез югалгач, мин аны күзем белән тоткыннар арасыннан юллый идем. «Кызым, мине моннан юллама, мин монда атлар карыйм,» – дип төшемә керде.

Туган жиремнән ерак киттем, ничек итеп эти-эни рухына хәер бирермен дип борчылдым. Ак сакаллы бабай төшкә керде. «Кызым, бу күрше йортта мулла бар, хәереңне аңа илтеп бир, укыр, хәереңне ул мәчеткә илтеп бирер», – диде.

Икенче көнне раствор көткәндә жылынырга кызлар белән подъездга кердек. Жылырак булып дип, икенче этажга ук баскычка менеп утырдык. Мин кызларга төшемне сөйлим. Өстән бер апа идән юып төшә, минем сөйләгәнне ишетеп, көлә-көлә төшә. Ул татар хатыны булып чыкты. «Әйе, дөрес, күрше йортта мулла бабай яши», – диде. Танышып киттек. Тахия апа Актаныш районының Мәсәде авылыннан килгән. Мулла бабайның адресын өйрәтте. Эштән кайткач юынып, чиста киёмнәремне киеп шул адрес буенча киттем. Керсәм, ак сакаллы мулла бабай, идәндә ковер, тәбәшәк өстәл, өстәлдә самовар кайнап утыра. Бабайга төшемне сөйләп бирдем, хәеремне бирдем.

Өткэйнең язмышын 1992 елларда гына белдем. 1941 елның 21 декабры Мәскәү астында Волоколамск тирәсендә каты сугышлар барган көннәрнең берсе. Өткэй (Галлямов Хуззят Нурислам улы) сугышта санитар булган, үзе белән бергә киткән, бер ротага элэккән авылдашы Даян абыйның яраларын бэйли. Яралылар белән беренче машина кузгалып китә. Өткэй икенче машинада була. Икенче машинага бомба төшә, өткэйнең ике аягы да өзелә. Өткэй үз семьясына артык йөк булмыйм дипме, исән калу мөмкинлегә бик аз булганга (жирдән немец танклары килгән, өстә самолетлар бомбага тоткан), Даян абыйны үзен атып үтерергә үтенгән. Даян абый үләр алдыннан Фоатка сөйлөгән.

1958 ел.

1958 ел. Карт авылына кайту.

Омскида озак яшәргә туры килмәде. Язның матур май – көнөндә булачак тормыш иптәшем Батырхан белән таныштык. Ул Татариядән Актаныш районы Карт авылыннан килгән, бетон заводында эшләде. Кичке мәктәпткә укырга кергән иде.

Анын белән якын туганы Ямалыдан Хәмис, якташы Мәсәдәдән Фатих абый да (Тахия апаның ире) эшли иде.

Матур жәйләрне бергә уздырганнан соң әнисе чирләп китү сәбәпле аны хат язып чакырып кайтардылар.

«Кайт, без карый алмыйбыз», – дип кисәтеп яздылар. Әллә чакырып хат язмаганнар да булыр иде, вакыт-вакыт жиңгәчәй аяклары авыртып бик нык интекте. Батырхан алдан кайтып китте, мин әйберләрне контейнер белән жибәрәп, 1958 елның сентябрь аенда Бүләк авылына Рәхилә апа белән кайттым. Шулай итеп мин 22 яшемдә тормышка чыкканда инде дөнья күрәп, читтә авыр эшләрдә эшләр, дөнья, ятимлекнең ачысын-төчесен тоеп, Себердән кайткан кыз бала идем. Кайтканда өс башым каралган, матур күлмәкләрем, түфлиләрәм... барда бар иде.

Кышны абыйларда чыктык. Ата-анадан калган өйне урамга бурап куйганнар иде. Яз житү белән, мүкләр калыккач, Батырхан мүк чыгарып тау башына ташып китерде. Без ул бураны өй итеп житкереп кердек. Өй салган буш нигез Хәйретдин бабайның нигезе булган, күршәдә Гыйләжетдин бабайның бәрәңге бакчасы. Урамны талдан читән үрәп эшләдек. Тәрәзә тупсаларын идән өрлегенә аркылы салып, кул пычкысы белән ярып эшләдек. Сәке, бер карават, өстәл ясап, яши башладык. Нишләсәндә, үзебезнең дөнья бит.

Читәннән лапас ясап куйдык. Мин беренче балам белән авырлы идем, бакча артында чокыр казып мичкә кирпич суктым. Абый белән

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөжжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

Батырхан бергә тракторда эшлиләр иде, мин Сабан туена кадәр мич чыгарып, 12 июньдә (1959) кыз таптым. Хәят апа тудыручы иде, бала 4 кг 300 грамм килде. Фирдания дип исем куштык. Балага исем кушканда, безгә бүләк итеп әбине керттеләр. Әби шул керүдән бездә калды.

Бакча тутырып бәрәңге утырттык. Хәләф бәрәңге ташый, безнең бәрәңге орлыгы юклыгын белгәндер инде, читән аркылы бер арба бәрәңгесен бушатып китте. Шулай итеп бәрәңгеле булдык. Бәрәңге утыртабыз. Күршедә Гыйләжәтдин бабай, бер эз чыга да: «Әтәй үлдә, инәй үлдә, бала кайгысыннан да ачы кайгы юк», – дип утырып жылый. Ул дүрт балсын югалткан: 12 яшьлек кызы мунчада томаланып үлгән, Тимергали улы сугыштан кайтмаган, уллары Миннехан, Тимерхан икесе дә урында эшлиләр иде, алар сугыштан соң үлделәр.

Карт авылдагы кебек газаплылык бер илдә дә булмагандыр. 40 көн дә булмагандыр, бала тартып сарык йоны алулар, бала тартып печән чабулар, ирләрнең Актаныштан 15–30 көнгә бер кайтып йөрүләре... Дөнья бөтенләй үз өстемә калды. Яшь бала, өйдә акылы булмаган әби. Бишекле арбаны Мортаза абый ясап бирде. Үскәндәге уф алла арбасы бала үстергәндә дә арттан калмады. Көз житү белән колхоз басуыннан жиңгәчәй белән икебезгә 1 гектар бәрәңге бүлеп бирделәр. Икебез дә яшь балалы. Бала йокысында бәрәңге алабыз. Кайтып тәрәзәдән карыйбыз. Жиңгәчәйнең кызы янынында зуррак малайлары, авылда әнисе бар. Ә минем бер әби бар, яшь баладан да көйсез. Кайтып тәрәзәдән карасам бала елый, әби бишек селки, тик бишкәтә бала юк. Әби баланы өстәлнең дүрт аягы арасына салган, бала идәндә ята. Балага 3 ай.

Хатимә әби. Хатимә әби – ирем Батырханның әнисе, минем кайнәнәм. Ул Ямалының бай Хафиз кызы булган. Сөтле күлләренә хужа булган, яланнары булган, эшчеләр тотканнар. Әнисе Бибилатыйфа, Өшәр авылы Арслангарәй кызы. Репрессия вакытында агаларын төрле якка жибәргәннәр. Арсланов Габдулла, Багаутдинов Шаехморза, Хафизов Багаутдин – барда аның агалары.

Хатимә әби Карт авылына кияүгә чыга, ире Кашафетдин усал кеше булган, Суксуга базарга киткәндә әбине базга ташлаган, шунда әби аягын имгәтеп, аксак булып калган. Ире эшкә киткәндә атны жигеп биргән, кайткач тугара торган булган. Бай кызы булганга шулай кимсеткәнме, әллә дөнъяның ачуын аннан алганмы? Ире Кашафетдин 1936 елда үлгән. Сугыш аңа алдан килгән.

Хатимә Хафиз кызы.

Кайвакыт акылына килеп миңа «Кызым Бибиденэ кайткан – улым, киленне рәнжетэ күрмә», – диде. Ул хэлгә калганын аңларга була. Гомер буге фермада эшлэгән: «1200 хезмәт көнә эшләдем», – дип гел кабатлый иде. Кешегә биргән 10 сум пенсияне, малайларың читтә эшли дип бир-мәделәр.

Истә калганнарны язмый булмас. Салкын кыш, мин бала белән сәкедә ятам, әби караватта. Уянып китсәм, ай якты, әби тәрәзә төбенә менеп баскан. Миңа: «Ни әйтсәм тәрәзәдән чыгып китмәс», – дигән уй башка килде. Йомшак тавыш белән «Әби, кая барасың», – дип эндәштем. Әби: «Менә бит, Багаутдин абзый килгән, чакыра». Аннан әбине хәйләләп төшереп, йокларга яткырдым. Катый итеп йоклап киткәнмен. Көн күтәрелеп беткән, чыксам, сарык бәрәнлэгән, ишегалдында кара бүрек кебек йомарланып бәрән ята, астында сап-сары салам, ихатада, тирә якта бер бөртөк салам юк, сарык үзә эчтә, лапас капкасы ябык.

Мондый сәер хәлләр бер генә тапкыр булмады: «Ханияү, сыерың бо-заулаган, Ханияү сарыгың бәрәнлэгән», – дип тәрәзәгә чиртәләр иде.

Тәгъзимә әби: «Кызым, суга барганда да телә, судан кайтканда да телә, кайнәмне ходай үз тәрбиясенә алсын дип». Төштә ак сакаллы озын буйлы карт: «Кызым, теләмә, әле биянаң, ике елдан соң гына үлә», – диде. Мин кеше гөмеренә катышырга хакым юк икәнән аңладым. Ак сакаллы бабай һәрчак төшкә керде. Фәрештәләремнең берсе булгандыр инде.

Әби ике елдан, 1965 елның март аенда үлдә. Үләр адыннан өч көн, өч төн кычкырып: «Балаларыма, балаларымның балаларына бәхет бир», – дип теләде. Урыны оҗмахта булсын инде. Аның миңа бу дөньяга куеп киткән хаер догасы булгандыр.

1973 ел. Семья фотосы.

Аккан сулар кебек тормыш алга барды. Балалар сау сәләмәт булып тудылар, дүрт кыз, бер малай таптым. Алар балаларым гына түгел, киңәш-челәрем, ярдәмчеләрем булдылар. Әтиләре бик тырыш булды, яхшы итеп лапаслар төзедек, лапас тулы маллар, тау башы тулы кош-корт, казы, үрдәге, күркәсе тулы булды.

Тау башы балалар белән гөрләп торды, дүрт өйгә 18 бала үстә. Хәзер инде тау башында кош-кортта юк, урамда кеше дә юк. Капка төбендә серләшеп утырган балалар да юк.

Карт авылы. Карт авылы кечкенә авыл, жире аз булу сәбәпле, авыл зурая алмаган. Ярның ике ягында урам, яр астында бәрәп чыккан чиш-

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөжжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

мәдән су ага. Су жәй көнне түбән очка барып житә алмый, сенеп бетә. Урам аска таба төшөп китә, авылның жире комлы, көчле яңгырдан соң да урамнар чиста була.

1958 ел. Карт
авылына кайтыр
алдыннан.

Авылга хәтле Суксу жире килгән, икенче яктан Бүләк жире, 500 метр өстә Шәбез жире башлана.

Авыл астында сазлык, сазлыкны чыккач калку жир (сырт) башлана, анда урыс авыллары булган. Бала-чагы сугыш елларына туры килгәннәр болай дип сөйләләр иде: «Без кәлжәмә (черек бәрәнге) ашап үстек, Рус Әжбиләр түгәрәк ипи кисеп ашадылар, без камыш яктык, алар эре каен утыны яктылар». Агач чана белән камышка төшкәч, урыс малайлары чананы ата торган булганнар. Рус Әжбиләрнең яшереп икмәк чәчкән басулары булган.

Сазны киптерергә каналларга ергалап бетергәннәр. Сыртка туры чыгып булмый. Алдан язганымча Батырхан абыйсы Тимержан белән бергә Актанышта МТСтә тракторда эшлиләр иде. Халыкка сыртка туры юл булсын өчен

күперләр салдылар. Тирә як авыл халкы шул күпер аша утынын-печән ташыды. Ул күперләрне халык телендә хәзер дә: «Батырхан күпере», «Тимержан күпере», – дип йөртәләр.

Син килгән кеше. Балаларны калдырырга әби юк, Батырхан еракта эштә. Ул вакытта колхозда эз түлиләр иде, яңа өй саласы булгач, өй салганчы Актанышта МТС оешмасында, соңыннан сельхозтехникада эшләде. 1965 елның март аенда балаларны бикләп китеп, 30 көн рәттән эшкә чыктым. 15 көн хезмәт көне яздылар, 5 сум акча чутлаганнар. Бер көнне күршегә керсәм, бригадир Сафа аракы эчеп утыра. Мина борылып карады да, «Х.....мә, син эшкә чыгыштыр, сиңа чыгыштырсаң да языла, ә сиңа чыксаң да юк, син килгән кеше». Бу авылда бар да туганнар икән. Кызганыч, Башкириядә туганнарым күп булса да, эти-эни иртә үлгәч мин үземнең тамырларны, нинди заттан икән белми идем. 1994 елда туганым Сәкинә Карт авылына килгәч: «Хәния апа мондагына берүзе, аның туганнары бик күп, ул бик затлы заттан», – диде. Ул вакытта аның сүзлеренә артык игътибар итмәдем, ныклап сораштырмадым. Кызым Фәридә генеология белән шөгелләнә башлагач, ДНК анализы буенча үземнең Чанышевлар, Енгальчевлар, Диваевлар белән якын туган икәнемне белдем.

Шушы урында бик йомгаклап куяр идем, тырышып-тырмашып яшәүләр башка түгел, канга сенгәндер күрәсең. Март ае, моржаның төбенә су үткән, балчыгы жебегән. Зур чиләккә кызыл балчык тутырып (глина) баскычтан түбәгә менеп киттем. Мин икенче балам белән авырлы. Менеп життем дигәндә, баскыч шуып китте, мин килеп төштем, мин бер якка, баскыч икенче якка, чиләк өченче якка. Алланың рәхмәте, миңа да, балага да берни булмады. Баскычны жиргә балта тыгып ныгыттым да, тагын менеп киттем. 17 мартта кыз таптым, Флария дип исем куштык.

Утын эзерләүләр. Беренче өйгә чыккач, әле ягарга утын юк, читән казыкларынын башын кисеп яктым. Батырхан Актаныштан эштән йончып, арып кайтты, аңа баланы калдырып утынга төшөп киттем. Кемдер тал кисеп өеп куйган, жылкәгә салдым да, саздан өйгә хәтле тауга таба күтәрәп кайттым. Батырхан да, абзый да урыныннан кузгата алмадылар.

Карт авылында кисеп ягарга эре утын юк, урман ягындагы тал кискәнгә дә штраф салалар. Карт авылы янында сазлыктагы талларга гына рөхсәт бар иде. Бер вакыт, су баса дип, тал кисәргә, умбы чыгарырга рөхсәт бирделәр. Башкалар кебек мин дә сыер жигеп, утынга төшөп киттем. Ирләр күпер буенда тәмәке тартып калалар, без хатын-кызлар: Сания жиңги, Мөдәкирә жиңги, сыер жигеп утынга төшөп китәбез. Алар Мөшәварә әбине дә (Сания жиңгинең кайнәсе) үзе белән алалар иде.

Ягарга умба эзерләү. Утын урынына камыш, торф (умба) ягалар. 1–2 м жирне чокыйсың, кисеп ала-ала 6 көрәк тирәнлектә төшәсең. Башта умбаны шакмаклап кисеп тезеп куясың, кипкәч алып кайтып су үтми торган жиргә өеп куя идек. Миңа ярдәм итәргә Фирдинант белән Люция төшәләр иде, бик ярдәм иттеләр. Сүз 1965 елларга хәтле тормыш турында бара.

Балалар үстергәндә. Балаларның алдына мантый, сөт куям, йөри башламаганын күлмәгеннән бәйләп куям, сәкедә утырып кала. Сазга печәнгә төшөп китәм.

Берсендә Фирдания, Фларияне калдырып төшөп киттем, ишекта ялган йозак, яшенле яңгыр башланган. Эштән кайтучы хатыннар өй кыегына кереп ышыкланганнар. Яшен яшынәгән саен балалар кычкырып елый икән, тик берсенең дә ялганчы йозакны тартып карарга башына килмәгән.

Өченче, дүртенче балам август аенда туган балалар. Печәнгә төшкәндә, үзем белән чүпрәкләр алып йөри идем. Рауза апаның әнисе очраса, «Кызым, үзең белән чүпрәкләреңне алдыңмы», – дип кала иде.

1966 ел. 1 сентябрь. Миңа 31 яшь. Баржадан бүрәнә бушату. Яңа өй салырга ниятләп йөргән еллар. Фәйзи жизни Дербешкадан кайтты да, баржа белән агач кайткан, алып кайтырга кирәк диде. Кызым Фирданияне 1 нче класска озата алмадым, мәктәпкә кызымны жиңгәчәй чәчләрен тарап үреп алып төште.

Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөжжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР

Фәйдел жизни белән Дербешкага ничек барып житкәндербез, Хафиза ападан 1000 акча алдык та, баржага көймә белән киттек. Баржа кырына барып життек, менәргә бик куркыныч. «И ходаем, балалар бәхетенә булса да, су төбенә китмәсәм ярам иде», – дип теләп мендем.

Баржага мендек, бүрәнәләрне суга тәгәрәтеп төшердек, судан тәгәрәтеп яр буена китереп тезеп куйдык. Бер машина, бер беларусь агач булды.

Кама буена абзый (Тимержан) белән Гыйлем килде, алар икенче баржадан агач алдылар. Алар белән авылга кайттым да, Васих белән килдем, ул Беларусына арба такты. Агачларны коры жиргә тартып чыгарды. Ике аркылы бүрәнә куеп арбага тәгәрәтеп төядек. Калганнарын Дербешкадан икмәк ташыган машинага төядек, мин машина белән алдан кайтып киттем. Шофер эзрәк салган да иде, юлда кайтканда йоклап китте. Арттан килгән Васих белән Фәйдел жизни туктадылар, юлда килгән икенче машинаны туктатып, монысыннан төшереп, янадан икенче машинага төядек. Ул вакытта машиналар Дербешкага заготзернога икмәк ташыйлар иде.

Батырхан Әжәкүлдә агач чыгара, ул әле эштән кайтмган иде, ул кайтканчы бер машина, бер арба бүрәнә алып кайттык. 600 сум бүрәнәгә түләдек, машинага тагын күпме биргәнмендер, хәтерләмим. Жиггәчәй йомырка куырып, чәй кайнатып эзерләп торган иде.

Өйдә берсеннән берсе кече балалар, балалар үзләре генә, ничек йоклаганнардыр, ходай белә, хәзер уйласам, үзәкләрем өзелә.

Батырхан белән Мортаза абый өй бурасы бурадылар. Мортаза абый 10 метрдан да кыска булмаган юан нарат агачларын баржадан төшереп, төяп алып кайтканга, мина «Килен, ат йөрәкле икәнсең икән», – диде.

Печән эзерләү. Башта печән чабарга Карт авылларның печәнлекләре эз иде. Мин килгәндә (1959 елда) Карт авыллар печәнне сазда бүлеп, өлөшөп, жирәбә салып чабалар иде. Мин килгәндә сырттан печән чабарга рөхсәт юк иде, аннан күчеп киткән урыс авылларының жире Суксуларга калган булса кирәк. Сыртка кереп чапсак, саз ягына ташыйбыз. Хәтерлим, ат белән ташып, өяргә жайлы булсын дип түгәрәкләп саз ягына бер урынга китереп куйдык. Чүмәлә итеп куйдык, Батырхан Актанышка эшкә китте. Кибәнгә өешергә кеше булмады, берүзем таптый таптый кибән өйдә, өстенә таллар белән бастырып куйдым. Бер олы кибән булды. Олы арба тагып төшеп, беларусь белән алып кайттылар. Беркем дә ышанмады берүзем өйгәнгә.

Урманнарны кисү, сазларны киптерү башланды. Печән жирләре күбәйдә. Тик печән эшләү процентка калды. Үзәң бер кибән печән эшләү өчен колхозга 2 кибән эшләргә кирәк иде. 1/4 эшләгән еллар да булды. Әле без ярыйсы, 1/3, 1/4 гә эшләгәнбез, урыны белән 1/10 эшләгән авыллар булган. (Ямалы, Саузбаш авыллары). Кыш чыгарга 1 кибән печән генә житми, 3 кибән кирәк. Үзәң 3 кибән булсын дисәң 9, я 12

кибән эшлэргә туры килә. Кибәнгә генә түгел, сазда тездән суда чапкан камыш чүмәләгә хәтле номер сугалар иде.

Чалгы, тырмаларны, сәнәкләрне алдан төшереп куясың, ашарга алып, жәяү төшөп китәсен, көнө буге кызуда кул белән чабасың, жыясың, уф-алла таягы белән чүмәләгә, чүмәләдән кибәнгә тышыйсың. Печән яңгыр астына эләкмәсен дип ашыгып, кабаланып эшлисең. Яңгырлы жәйләрдә арасын тоз сибеп өя идек. Көнө буге эт булып эшлэгәч, тагын жәяү кайтасың.

Батырхан жәй буге юл төзүдә, силос базы эшләүдә, печәндә эшләү балаларга да нык төште. Икенче кызым Флария ир бала урынына булды, хәер, ир балаларга да алай эш төшми торгандыр. Батырхан эштә, беренче классны бетергән Флария кызымны кибән башына, печән алып торырга куярга мәжбүр булдым. Шуннан бирле тормышка чыкканчы, печән эшләү, утын эзерлү ана төште.

Олы кызым Фирдания балаларга икенче эни булды. Кечкенәдән дөнъяны, апайларын аңа калдырып чыгып китәргә туры килде. Ул бишенче класска күчкәндә ерак болында Тат Ажби астында печән чаптык. Кул көче житмәгәч, аягы белән күскә кереп, камыр басып, мичкә ягып зур ипи пешереп болынга жибәргән иде.

1972 еллар. Кирмәнчектә печән эшләү. Ул жәй бик кызу килде. Халык инде печән эзерләдек дип тынычлангач, «Гигант» колхозчыларың Кирмәнчек болынына печән эшлэргә жибәрделәр.

Анда вак күлләр бик күп иде. Күл арасында полосалап печән чабабыз. Печән чабучы халык күп булды, 41 кеше бер машинага төялеп йөрдөк. Кайбер көннәрдә куышта кунып калабыз. Күбебезнең өйдә вак балалар. Халык бергә жыелып ашый иде. Гараева Ханә болынчыларга ашарга пешереп торды.

Хәтерлим, күлнең бер ягында Мосавана кызы Фәнисә белән печән чаба, икенче ягында мин Флария кызым белән. Батырхан эштән кайтып печән эшлэргә килде.

100 чүмәлә печән салдык. Без чүмәлә салып бетерүгә, көчле давыл чыкты, бер чүмәләне калдырмый таратып бетерде, күп печәнне күлгә очырды. Алланың рәхмәте, яңгыры яумады, икенче көнне жыеп кибән койдык.

Бу вакытта авылда ике йортта да балалар үзләре генә. Авылда көчле яшенле яңгыр булган, ике өйнең балалары жыелып, безнең өйалдында утырганнар. Сарияттәй ишек алындыгы зур тирәкне нык сындырган, каршысындагы агачны яшен суккан. Көчле яңгыр яуган, урамны ергалап гөрләвекләр аккан.

Печәнчеләр фажигасе. Печән эшләре ахырга якынлашып келә. Безне алырга машина килде. Кузовка Мари Суксудан Аня, тагын бер урыс кешесе утырып килгән. Печәнчеләрне йөртүче Ринат аларны Дербешкадан

кереп алган. Авылга кайтырга болынчылар машина кузовына төяләбез. Коралларны кузовка салдык, без кызым Флария белән, кабина янындагы скамейкага утырдык. Кайтучылыр кузовка жайлап утырып беттеләр. Батырхан шоферның салган икәннен күргәч, безгә: «Төшегез, әллә нинди төшләр күрәп бетердем», – диде.

Без теләмичә генә төштек. Мосавана да кайтасы итмәде, кызы Нәсимә белән кузовтан төште. Без коралларны төшереп, тал арасында калдырып, жәяүләп турыга Дербешкага Хафиза апаларга киттек. Мин сукранып барам: «Инде кайтып житкән булыр идек, сыерны сауган булыр идем..». Батырхан: «Белмәм әле, кайтып життеләр микән, аның ауганы булды бит инде», – диде. Чәй дә эчеп тормый, безне Хафиза апаларга калдырып авылга жәяү кайтып ките.

Озак та тормый, ашыгыч ярдәм машиналары чаба башлады. Батырхан Тат Әжби башына барып житкәндә машина ауган, кем исән калган машинаны күтәрергә тырышалар, кем үлеп ята. Алты баласы булган Аня кузовка кысылып үлгән, урыс кешесе муенына чыгып торган кузов тимере кереп үлгән. Бик күп кешеләр имгәнгән, аларны Суксу больницасына илткәннәр. Авылда балалар, машина капланган хәбәре килгәч, әнкәйләр, болыннан кайтмагач, бик елашканнар.

Икенче көнне болында. Иртән Дербешкадан печәнлектә киттек. Без әле авария турында белмибез. Тат Әжбиләр күлнен икенче ягында печән чабалар, без чабабыз да карап торабыз, обед житә бер кеше юк. Тат. Әжбиләр: «Карап торасыз, сез ишетмәдегез мени, кичә машина ауды бит», – диделәр. Тик обед чорында, Кирмәнчек тавындагы юлдан бер арбалы ат күренде. Ул Шакиржан абый булдып чыкты. Печән чабып торучы кайгысы калмады, ул безне алырга килгән, арбага утырып кайтып киттек. Шулай итеп Кирмәнчеккә йөрүләр бетте. Соңрак ул жирләрне су басты.

1976 ел. Сазны су басты. Су басуның төп сәбәбен белмим, яшелчә почмагынан ук су башлана, сыртка чыгар өчен билдән су ярып сазны үтәргә кирәк. Батырхан больницада ята, беренче кызым Казанда, икенчесе Минзәләдә укырга керергә экзамен бирә, өченчесе өйдә кош-корт карап, ашарга эзерләп, апайлары белән өйдә кала. Шулай итеп печән эшләү үземә калды. Сания апа (Хантимерова) белән ашарга алган әйберләрне жылкәгә салып, билдән су сазны ярып сырт ягына чыгабыз. Көн кичкә авышкач, тизрәк кайтып китәргә тырышабыз, чөнки тагын сазны eryl чыгарга кирәк.

Өстәвенә, уттай кызу печән вакытында колхозның бухгалтеры Батырханның эш хакын бирмичә йөртте. «Тракторга таккан май чиләген тапшырмаган», – дигән сылтау табып. Әле ул эштән китмәгән, анын тракторында вакытлыча икенче механизатор эшли, май чиләге дә, тракторга тагылган көе.

1985 елның жәе. Урманда печән чапкан елны язасым килә. Илгиз армиядә. Техника аз. Әле дә күбрәк кул белән эшләргә туры килде. Механизаторга техникадан чаптырып өчен аңа барып көне буге печән жыйрга кирәк. Иртән 4 тә торып сыер савам, жәйләүгә сыер саварга китәм, анда беларусь тракторы арбасына утырып төшә идек, 25 сыер саунач, 8 км жәяу урмандагы печәнлектә 35–40 градус кызуда, көне буге печән эзерлибез, аннан тагын 8 км жәйләүгә сыер саварга жәяуләп китәм. Өйгә кайткач, яңадан эш башлана.

Карт авылы халкы тормышы. Авыл халкы терлекчелектә, кырда эшләде. Безнең чор ир-атлар күбесе техникада эшләде. Печәнгә хәтле 80 әр сутый кишер, чөгендер, печәннән соң тагын бер кат эшләп чыгарга, аннан мүк чыгарырга төшеп китәбез, бәрәңге, чөгендер, кишер алабыз, көнбагыш сугып, көнбагыш сатарга барабыз, төрле эшкә йөрибез. Кишер, чөгендерне төяп жибәрү күп вакытта октябрь ахырына, көн туңдырган выкытларга кала иде. Укырга кермәгән баланы өйдә калдырып булмый, чөнки мәктәп яшендәгеләр укуда. Я баланы үзең белән чөгендер басуына аласың, я кешедә калдырасың. Кыш утын эзерләү – күп вакытта балалар белән эзерләргә туры килде. Кичләрен йон егерлисең, аяк-кулларына бәйлисең.

1975 елларда газ булды, авылга су үткәрделәр. Сү үткәргәнче, кыш көне фермадагы малларга суны буадан ташыдылар. Тормыш әкреләп жиңеләя башлады. Карт авылы халкы бердәм булды, өй күтәргәндә өмә ясап, берсенә берсе ярдәм иттеләр. Халык тәртипле булды, эчеп сугышып йөргән кеше булмады. Ир-атлар кич арагы эчсәләр дә, иртән торып эшкә китәләр иде. Урлашып яисә башка начарлык эшләп жавапка тартылучылар булмады. Әйе, эш күп булса да, ул елларда халык өмет белән яшәде, еллар тыныч, күңелләр күтәренке булды. Бәйрәмнәрдә халык клубка килә иде, авыл кешеләре үзләре оештырып концерт, спектакль куйдылар.

Мин килгәндә Карт авылы как тау башы иде. 1970 елда Батырхан Ташкичүдән 25 өянке алып кайтты, балалар белән яр астына уттыртты. 1983 елда ярның ике ягын сөрделәр, балалар белән су ташып 3 гектар урман үстердек. Хәзер яр буйлары бик ямьле, авыл табигать кочагында утыра.

Батырхан 1968 елга хәтле Актаныш сельхозтезникасында С-100 бульдозеренда эшләде. Кыш айларында юл чистартуда, жәй көне юл төзүдә. Салкын кышларда тракторы сүнеп, тирә якта жан иясе булмаган юлда берүзе салкын кабинада төн кунып чыккан чаклары күп булды. Колхозга эшкә кайтканада инде аның сәләмәтлеге бик какшаган иде. Шуңа карамастан 59 яшенә кадәр тракторын ташламады. Балаларны укытырга тырышты. Аның хезмәте һәрвакытта югары бәяләнде, ел саен Мактау грамоталары бирелде, медальләр алды, «Атказанган колхозчы» исеменә лаек булды. Тик гөмер буге эшләп 59 яшендә пенсиясен дә ала алмый,

**Бәдертдинова (Галлямова) Хания Хөжжәт кызы.
БЕЗ ЯШӘГӘН ГӨМЕРЛӘР**

1991 елда үлөп китте. Тагын шунысы аянычлы, группа биреп пенсиягә чыгарырга дип Чаллыга комиссигә жибәрделәр. Врачлар аңа: «И абый, Сөзгә, 10 ел элек группа тиеш булган», – дигәннәр. Батырханның төзөгән юллары, утырткан агачлары калды.

Ханә апа.

Ханә апа. Үземнән башка бертуганнарым язмышын да язып үтәсем килә. Инәкәй үлгәч, барысы өчен дә жаваплы булып Ханә апа калды. Төп нигездә калып, эти-әни нигезен саклап, барысын да үз янына сыйдырып, ирләрчә дөнья көтеп, колхозда эшләп пенсиягә чыкты. Туры сүзле, куркуны белми иде. Иргә чыгып бик матур гына яши башлады, бер кыз, бер малай тапты. Тик парлы тормыш озак булмады, Фәнил җизни силос таптаканда, тракторы әйләнеп үлдә. Ханә апаның күңеленә бер вакыт та тынычлык булмады, Якупка күчәргә йөргәндә, Уралда өе янды, көтүдәге танасын аяз көндә яшен сукты, яшьли апабыз Нәсимә, энебез Фоат, улы Фәнис үлөп китте, аннан Нәсимә апаның

ике малае, сенлесебез Дәнирә. Үз гөмере эчендә 9 якын кешесен югалтты. Кызы Лилия ире Мидхәт белән ике малай үстерде. Ринат белән Рафаэль бик акыллы малайлар булып үстеләр. Гаилә корып, матур гына яшәп яталар.

Нәсима апа, Әнвәр җизни.

Нәсимә апа. Барыбыз арасында да, Нәсимә апаның язмышы аянычлы булды. Алда язганымча аны 4 классны бетергәч тә Кушнарен районы, Каргалы авылына хезмәтчелеккә алып киттеләр. Инәкәй ни йөрәгә житеп аны да, мине дә жибәргәндер, юкса без ач тормадык. Каршы килсә, сәбәп табып я үземне, я якын туганнарын репрессияләрләр дип курыккандыр күрәсең. Нәсимә апаны 6 ел

кайтармый үзләренә хезмәтче итеп тоттылар. Ул баланың йөрәгә ничек түзгәндер сагынуга, өйдә инәкәй, апайлар. 6 ел буге аларны күрми, ул бит әле үзе дә тотып сөярлек кыз бала. Каргалыдан Кучербайдан кунакка килгәндә Нәсимә апаны да үзләре белән алганнар. Нәсимә апа матур җырлый иде. Клубка баргач миңа Нәсимә апаның җырлаганын сөйләделәр.

Айлар биек, мин түбән
Әлдә сабыр, мин түзәм.
Айлар биек салкынга,

Түзәрлек түгел сагынуым,
Агач булса янар иде,
Эчемәдәге ялкынга.

Нәсимә апа, хәттә инәкәйнең үлгәнән дә белми калды, язганымча ул кайткач яшен 2 елга озайтып, паспорт алып Уфага пристаньга грузчик булып эшкә урнашты. Омскига китешли аның янына пристаньга бардым. Зур пристань, теплоходлар килеп-китеп торалар. Баржа килеп туктый. Кызларның аркасында, капчык салып ташырга жайланма, тигез генә юл түгел, тауга таба такта салынган. Баржадан капчыкларны йөк (груз) складаына ташыйлар. Икенче баржа килгәнче, яр буенда яткан таш күмерне самосвал машинага ташыйлар. Күмер кызуда кызып янып ята. Анда грузчик булып эшлэгән бер ир заты да күрмәдем, гел хатын-кызлар. Күбесе Нәсимә апа кебек бер яклаучысыз кыз балалар. Репрессия чорларында, сугыш вакытында күпме ир-ат үлдә шул.

Нәсимә апа поезга озата килде, аның күзләрендә сагыш, моң тойдым. Ире бик кызу канлы кеше булып чыкты. Яши башлагандагы фотографияләрен карыйм, Нәсимә апаның күзләрендә курку. Аңа курку бала чактан үк сөнгәндер инде. 6 ел буена бала көенә хужаларга ярарга тырышып, куркып яшәу эзсез калмагандыр. Ире балта остасы, бергә Уфада өй житкерделәр.

1971 елның 26 августында, 37 яшендә 4 баласын ятим калдырып үлеп китте. Ике малай, ике кыз балалар йортында үстеләр, каникул вакытында Ханә апага сыендылар. Ханә апа балаларны үстерде, тәрбия бирде, 1 сентябрьга өс башларына алып мәктәпкә жибәрде.

Ходай гомер биреп яшәгән булса, Нәсимә апа үзе кебек чибәр кызлары, оныклары белән горуруланыр иде. Кызы Нәфисә Нәсимә апа кебек бар якка да талантлы: Республикада уздырган жыр бәйгесендә күп вакыт беренче урынны алды, матур биюче. Башкортстанга килгән зур кунакларны каршылаучы булды. «Башкортстанның атказанган укытучысы», В.В. Путин премиясенә лаек булды. Ике кыз үстерде. Нәсимә апаның икенче кызы Гүзәл 50 яшендә Америкага эшкә китте, кызын, семьясы белән үз янына алды. Гүзәлнең оныгы Тамерлан 8 яшкә хәтле уздырылган «Карате» буенча ярышта бөтендөнья чемпионы булды.

Гүзәлнең малае Айдар кечкенә чактан ук хирург булырга хыялланды. Теләген тормышка ашырды. Хәзерге вакытта хәрби госпитальда хирург булып әшли.

Һәр заманның үз авырлыгы. Бар авырлыкларны жиңәргә була, тик халыклар дус яшәсен, күкләр аяз булсын, киләчәк буыннар матур яшәсен!

Укып чыгуыгыз өчен бик зур рәхмәт!

ТӨБӘК ТАРИХЫНА КАРАГАН ХЕЗМӘТЛӘР ТУРЫНДА МӘГЪЛҮМАТ. РЕЦЕНЗИЯЛӘР

ИНФОРМАЦИЯ О КРАЕВЕДЧЕСКИХ ТРУДАХ. РЕЦЕНЗИИ

ЯҢА КИТАП

История села Пошатово: от возникновения до наших дней

Так называется новая краеведческая книга жителя с. Пошатово, известного педагога, почетного работника образования РФ, краоведа-исследователя, учителя Уразовской школы Краснооктябрьского района Нижегородской области Сарии Сайрулловны Аймалетдиновой. Книга издана в 2024 г. в Москве, Издательским домом «Медина» (ДУМ РФ).

Предисловие, анализ рукописи и пожелания ее автору и землякам написал начальник Комитета по работе с татарскими краоведами Исполкома ВКТ, профессор А.А. Бурханов.

Автор книги отмечает: «Книга посвящается всем жителям Пошатово – первопереселенцам, односельчанам, покинувшим этот мир, славным землякам, погибшим, пропавшим без вести, умершим от ран в госпиталях при защите нашего Отечества во всех войнах и в годы Великой Отечественной войны 1941–1945 гг., всем труженикам, которые приняли активное участие в восстановлении и развитии, сохранении села».

Книга состоит из 14 разделов, где события и факты изложены в хронологическом порядке, материалы опубликованы на основе имеющихся архивных, музейных, семейных материалов и воспоминаниях земляков и уроженцев села.

Прочитав книгу С.С. Аймалетдиновой, читатель узнает много нового и интересного об истории и судьбе татарского села в Нижегородском крае и его выдающихся жителях, внесших большой вклад в развитие села, региона, страны и татарского народа.

Мурзы Кульмаметьевы

19 июля 2024 г. в Тобольске состоялась презентация монографии Тычинских З.А. «Мурзы Кульмаметьевы. Книга 1. Власть и могущество. (XVII–XVIII вв.)». Тюмень: ТюмГУ-Press, 2024. 208 с. Книга издана под грифом Института истории им. Ш.Марджани АН РТ и Тобольской комплексной научной станции УрО РАН.

Эта работа является определенным итогом многолетнего изучения З.А.Тычинских одного из самых известных и влиятельных сибирских родов – рода татарских мурз Кульмаметьевых.

Огромная власть над татарским населением главного города Сибири – Тобольска и округа, которая находилась в руках Кульмаметьевых,

во многом была унаследована от беклярибека Сибирского ханства князя Бегиша.

В дальнейшем, в течение XVII–XVIII вв., род татарских мурз Кульмаметьевых пользовался исключительной поддержкой Московской власти. В качестве голов служилых татар Кульмаметьевы осуществляли руководство военным контингентом. Им также принадлежали «суд и расправа» не только над служилыми, но и ясачными татарами Тобольского уезда. В книге прослежена жизнь и деятельность представителей рода, находившихся на должности голов служилых татар.

В книге также рассматривается система карача-беев в Сибирском ханстве, история формирования группы служилых татар, функции татарских голов и др.

Показана роль Кульмаметьевых в сохранении исламских традиций в Сибири, многосторонняя деятельность на службе Российскому государству.

В 1796 г. за верную и «беспорочную» службу мурзы Кульмаметьевы был причислены к российскому дворянству.

Рецензентами книги выступили известные ученые – доктора исторических наук – И.Л. Измайлов (Казань), Ф.Г. Сафин (Уфа), кандидат исторических наук С.Р. Муратова (Тобольск). Редактором и автором предисловия является доктор исторических наук Д.М. Исхаков.

ЮБИЛЯРЛАР ТУРЫНДА СУЗ

СЛОВО О ЮБИЛЯРАХ

З.А. Тычинских

РОЖДЕН АРХЕОЛОГОМ

12 апреля 2024 г. исполнилось 65 лет сибирскому ученому, кандидату исторических наук Александру Александровичу Адамову. На сегодняшний день А.А. Адамов является одним из ведущих российских археологов, на протяжении многих лет занимающихся исследованием тюркских памятников Сибири.

Несмотря на широкий спектр научных интересов исследователя, проводившего раскопки на неолитических памятниках Приангарья и тобольских храмах XVII–XVIII вв., основное направление его исследований связано с изучением проблем этно- и культурогенеза тюркского населения Западной Сибири периода Средневековья.

В 1995 г. под руководством д.и.н. Т.Н. Троицкой А.А. Адамов защитил кандидатскую диссертацию на тему «Новосибирское Приобье в X–XIV вв.» В 2000 г. она вышла в виде монографии.

В целом за свою археологическую жизнь А.А. Адамов раскопал более трех десятков памятников от эпохи неолита до Нового времени в Тюменской, Новосибирской областях, Красноярском крае. Им открыто около сотни новых памятников археологии.

Многочисленные работы исследователя, среди которых 4 монографии, 6 коллективных монографий, научные статьи являются значимым вкладом в сибирскую тюркологию.

В течение ряда полевых сезонов А.А. Адамов вел раскопки на городище Искер (Сибирь) – бывшей столицы Сибирского ханства, пополнив «искерскую» коллекцию сотнями вновь обнаруженных артефактов.

В течение ряда лет А.А. Адамов сотрудничает с научными учреждениями Республики Татарстан, занимаясь совместно поиском и изучением тюркских памятников Западной Сибири.

Увлеченность наукой, преданность делу являются отличительными чертами Александра Александровича. Хочется пожелать юбиляру долгого научного пути, новых открытий и свершений.

Редакция нашего журнала присоединяется к поздравлениям и желает юбиляру долгих лет творческой жизни!

ХРАНИТЕЛЬНИЦА ИСКЕРА

18 мая 2024 г. отметила юбилей председатель совета региональной общественной организации «Наследие» по Тюменской области, основатель и руководитель историко-мемориального комплекса «Искер», заслуженный работник культуры РТ Шамсутдинова Луиза Алимчановна.

Луиза Алимчановна родилась 18 мая 1964 г. в п. Ворошилово, Вагайского района Тюменской области в многодетной семье. Трудовую деятельность начала в 1982 г. бухгалтером после окончания техникума. С 1994 г. перешла в сферу предпринимательства. В 2005 г. возглавила Региональную татарскую общественную организацию «Наследие» по Тюменской области. И с этого времени судьба Луизы связана с исторической судьбой Искера.

Каждый человек, идя по дороге жизни, находит свою тропу. У кого-то она длинная, с преградами, у других – тернистая и яркая. Она у всех разная – тропа жизни...

Из воспоминаний Луизы: «Начиная с 2004 г. в течении 20 лет моя жизнь связана неразрывно с Искером. Тематикой сохранения наследия Искера и созданием инфраструктуры вокруг Искерского городища я занимаюсь с 2000 г., когда проезжая мимо Искера вместе с детьми, остановилась сделать фото. Дети были ещё маленькие – Алсу было 10,5 лет, Руслану 9 лет. И я осознала, что стою между веками. Потом пришло понимание, что я стою между тысячелетиями. В этот момент обратила внимание на небо: там было яркое солнце и в это же время рядом полная луна. Меня переполнила энергия, так стал манить этот участок Искера... Такое впечатление, что я никогда не уходила с этого места... Видимо, меня когда-то внезапно «убили» на этом месте или я что-то не доделала тут. Такое чувство, как будто я родилась заново для того, чтобы доделать то, что начала когда-то...

И все эти годы, хотя и было тяжело, мне удаётся сделать так, что я получаю удовольствие от проделанной работы. И за всё я благодарю Всевышнего! Меня переполняет чувство удовлетворения и гордости за то, что я что-то могу и делаю. Я часто молюсь в Искере за благополучие на Земле и всегда говорю «Кояш сүнмәсен, жир шартламасын, телебез, жиребез саклансын. Балаларыбыз исән-сау булсыннар, сугыш-кырыш булмасын». Иногда, со слезами на глазах, целую землю на Искере...».

Долго не давали разрешения на возобновление Искера. Было много препятствий: разборки, судебные процессы, непонимание, бесконечные комиссии – все это отнимало силы, но не сломило веру, дух Луизы! На сегодняшний день проделана большая работа, первый этап становления, затем второй этап строительства, уже позади.

На сегодняшний день историко-мемориальный комплекс «Искер» – это музей, где собраны исторические сведения по Кучумову городищу Искер, которому много лет. Там есть ценные экспонаты, рассказывающие о традициях, быте жителей древнего городища. Это – негосударственный фонд музеефикации, аллея шейхов, величественная мечеть, где ведутся службы во время больших мусульманских праздников, а также здание хан-сарай, где гости могут отведать знаменитые сибирские баурсаки, плов. Еще юрты хана Кучума, царицы Сузге. Наконец, тут стоит большая юрта в виде золотого шлема – символа ханской земли, символа наследия хана Кучума. И конечно – проведение ежегодного международного фестиваля «Искер-жыен», на который приезжают артисты, учёные, гости из многих городов, стран ближнего и дальнего зарубежья.

Историко-мемориальный комплекс Искер строился долго, до сих пор ещё предстоит многое проделать. Но то, что «Искер» возрождается благодаря усилиям инвестора Ибрагимова Дамира Тагировича и его основателя – Шамсутдиновой Луизы Алимчановны – неоспоримо! «Господи, дай мне силы до конца довести всё то, что я задумала, благодарю Татарстан, народ, соратников, свою семью, родственников, ученых, друзей, артистов, за поддержку, веру» – таковы её молитвы, обращенные к Всевышнему.

Любимое, дорогое детище «Искер» для Луизы – самое душевное место отдыха. И где бы она не была, душой и сердцем она всегда там. Мечта Луизы, чтобы Искер возродился, чтобы звонкие детские голоса были слышны повсюду на территории Искера! Чтобы муэдзин мечети созывал жителей Искера на намаз. И чтобы народ гордился своим историческим прошлым и строил счастливое будущее.

Это и есть главное предназначение Луизы! Пожелаем ей счастья, осуществления её мечты и пусть дальнейшая её жизнь принесёт много радости, добра и света!

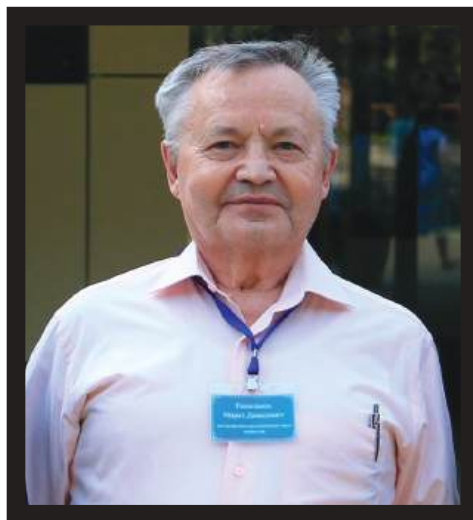
*От имени всех артистов, ведущих, учёных РТ,
с уважением, Дайана Гирей (Гульнафис Валеева).*

ХУШЛАШУ

НЕКРОЛОГ

МАРАТ ЭФЕНДИ: МАТЕМАТИК И ЛИДЕР

Этот светлый мир покинул один из старейших участников национального движения, первый председатель Татарского общественного центра Башкортостана, профессор М.Д. Рамазанов. 15 августа 2024 г. на восемьдесят шестом году жизни после продолжительной болезни скончался доктор физико-математических наук, профессор Марат Давидович Рамазанов.

М.Д. Рамазанов родился 28 апреля 1939 г. в Уфе. Окончил механико-математический факультет МГУ в 1961 г. (кафедра дифференциальных уравнений). Защитил кандидатскую диссертацию в 1965 г. В 1977 г. – докторскую диссертацию. Является автором более 70 научных работ, в том числе многочисленных учебников. Его научные интересы были связаны с теорией уравнений в частных производных, функционального анализа и теории функциональных пространств. Он внес неоценимый вклад в развитие теории кубатурных формул и методов вычисления многомерных интегралов. В 1971 г. Марат Давидович основал кафедру дифференциальных уравнений Башкирского государственного университета, которой он заведовал до 1990 г. Отметим, что начало семидесятых годов прошлого века было переломным моментом в истории математического

факультету БГУ. После приезда в Уфу группы сильнейших специалистов по теории функции во главе с проф., чл.-корр. РАН А.Ф. Леонтьевым на факультете развернулась активная работа по развитию математической науки в Башкирии и вовлечению молодежи в науку. Марат Давидович принял активное участие в развитии направления дифференциальных уравнений, по его инициативе в Уфе стали работать выдающиеся ученые, специалисты по дифференциальным уравнениям и математической физике – А.М. Ильин и А.Б. Шабат, которые в последствие создали здесь всемирноизвестные научные школы. М.Д. Рамазанов был одним из главных организаторов первой в мире конференций по теории солитонов, которая проходила в Уфе в 1974 г. В этой конференции принимали участие такие выдающиеся ученые, как Л.Д. Фаддеев, С.П. Новиков, В.Е. Захаров, В.И. Арнольд, Я.Г. Синай. Старания Марата Давидовича принесли свои плоды, очень многие выпускники его кафедры стали известными учеными и с благодарностью вспоминают его. Им целенаправленно велась работа со школьниками по привлечению к учебе на факультете, созданию математических кружков. В эти годы Марат Давидович вел плодотворную работу со студентами. Перед студентами по приглашению М.Д. Рамазанова выступали известные ученые, в частности великие математики В.И. Арнольд и С.Л. Соболев. С 1988 г. Марат Давидович начал работать в Институте математики с вычислительным центром в отделе вычислительной математики, который он возглавлял в 1992–2008 годы. Во время работы им было организовано и развито научное направление по численным методам, проведен ряд конференций и научных семинаров. Он работал в Институте математике до 2021 г. В 1983 г. М.Д. Рамазанову присуждено почетное звание заслуженного научного работника Республики Башкортостан.

Марат эфенди был видным деятелем татарского общественного движения 1980–1990-х гг., с 14 января 1989 по 1991 гг. возглавлял Татарский общественный центр Башкортостана, участвуя в работе и других национальных организации того периода. Он активно отстаивал права татарского языка, его государственный статус. Им были подготовлены несколько вариантов концепции Национального университета в Республике Татарстан. Длительное время от имени уфимских татар участвовал в различных мероприятиях, проводившихся в Казани и посвященных истории татар, памятным датам, связанным с прошлым нашего народа.

Наш дорогой друг и соратник являлся очень обходительным, мягким на первый взгляд, человеком. Но на самом деле он обладал очень твердым характером, последовательно отстаивая интересы татар в РФ и Республике Башкортостан.

МАРАТ ЭФЕНДИ: МАТЕМАТИК И ЛИДЕР

Вечная ему память за все его деяния как общественного деятеля, в условиях выхода из советской системы боровшегося за свободу и справедливость!

Марат дусны бик яхшы белгән, аның белән иңгә-иң торып халкыбыз өчен көрәшкән барлык татар зыялылары исеменнән аның үткәне алдында баш иеп, урыны оҗмахта булуын теләп калабыз... Барлык туганнарына, якыннарына иң изге теләкләребезне җиткереп, кайгылары белән уртаклашабыз.

«Туган җир. Родной край» журналы редакциясе.

**ТӨБӘК ТАРИХЫ БУЕНЧА КОНФЕРЕНЦИЯЛӘР ҺӘМ
ОЧРАШУЛАР
ХАТЛАР ҺӘМ КАЙТАВАЗЛАР**

**КРАЕВЕДЧЕСКИЕ КОНФЕРЕНЦИИ И ВСТРЕЧИ
ПИСЬМА И ОТКЛИКИ**

**Резолюция научно-практической конференции
«Самоназвание крымских татар: история и современность»**

Симферополь, 1 июля 2024 г.

1 июля 2024 г. в Симферополе под эгидой Крымского научного центра Института истории им. Ш. Марджани АН РТ в соорганизации с редакциями газет «Голос Крыма new», «Янъы дюнъя», журнала «Йылдыз» была проведена научно-практическая конференция «Самоназвание крымских татар: история и современность». Мероприятие явилось откликом на многолетние дискуссии по вопросу названия (самоназвания) крымских татар, став первым научно-практическим форумом по соответствующей проблематике. Ранее этот вопрос обсуждался в формате круглых столов, семинаров и дискуссий в медийном пространстве. В конференции приняли участие более двадцати специалистов в области истории, филологии, политологии, философии, международного права, журналистики, поставивших цель рассмотреть как саму проблему названия (самоназвания) крымских татар, так и наиболее часто излагаемые аргументы сторонников изменения этого названия.

Выслушав доклады, представленные на конференции, проведя их всестороннее обсуждение и приняв во внимание все приведенные в них исторические, этногенетические, филологические, культурные, политические, правовые аргументы, участники конференции приняли следующую резолюцию:

1. Самоназвание «крымские татары», как и самоназвание любого народа, складывалось и закрепилось в его собственном национальном сознании на протяжении длительного исторического времени и под влиянием множества географических, этнических, политических, культурных и генетических факторов. Оно является кратким выражением и обозначением как генетической памяти многих поколений наиболее многочисленного коренного народа Крыма, символом собственной национальной самоидентификации, так и этнокультурным «лицом» народа во взаимоотношениях со всеми иными субъектами окружающей его социальной действительности.

Резолюция научно-практической конференции «Самоназвание крымских татар: история и современность»

2. Самоназвание «крымские татары» является не следствием чьих-либо произвольных устремлений или внешних воздействий на предков современных крымских татар в их комплексной совокупности, а результатом многовекового совместного проживания на одной территории, общих национальных интересов, бесчисленного множества взаимодействий между этническими сообществами и отдельными людьми, выработки общепринятых и общепризнанных принципов, морали и ценностей, культуры, языка, образа жизни.

3. Навязываемая крымским татарам, международному сообществу, отдельным научным деятелям, общественности не крымскотатарского происхождения дискуссия о якобы необходимости изменения национального самоназвания является неприемлемой. Все призывы изменить используемое самоназвание «крымские татары» на выдуманные, не имеющие ни исторических, ни научных, ни социально-культурных оснований псевдонимы «кырымлы», «крымы», «крымцы», являются пропагандой, основывающейся не на заботе о подлинных интересах крымскотатарского народа, а вызванной факторами, которые в настоящее время все еще трудно точно определить, но, очевидно, имеющей своими целями подрыв национальный консолидации, разрыв крымскотатарской нации как единого организма на некие антагонистические фрагменты, и, в конечном счете, неизбежное уничтожение крымских татар как этноса, со всеми вытекающими отсюда последствиями.

4. Названия (самоназвание) «крымские татары», «крымскотатарский народ», «крымскотатарская нация» являются единственно возможными с точки зрения национальных интересов крымских татар, как в среде самих крымских татар, так и в их отношениях с внешним миром.

5. Процесс консолидации и укрепления национальной идентичности крымских татар, несмотря на трагические события в жизни народа в течение XX в., продолжается в настоящее время.

6. Участники конференции согласились с необходимостью издания материалов конференции для всеобщего сведения на крымскотатарском, русском, украинском, турецком и английском, а по возможности и на других языках, а также распространения их доступными способами через СМИ и Интернет. Помимо этого, была отмечена важность проведения систематической работы по распространению знаний об истории, культуре, языке и самоидентичности крымских татар.

Участники конференции:

1. Абдужемилев Рефат – кандидат филологических наук.
2. Абдульвапов Нариман – кандидат филологических наук.

3. Абдураманова Шефика – методист I категории по научно-просветительской деятельности ГБУ РК «Крымскотатарский музей культурно-исторического наследия» (Симферополь).

4. Абибуллаева Эльмира – младший научный сотрудник Крымского научного центра Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (Казань).

5. Аблаева Наджие – руководитель медиаплатформы «Джанлы».

6. Аблязов Эмир – специальный корреспондент газеты «Голос Крыма new».

7. Апселямова Алиме – кандидат политических наук

8. Бекиров Надир – кандидат философских наук.

9. Заатов Исмет – кандидат искусствоведения.

10. Иззетов Рефат – краевед.

11. Кемал Эльвира – историк, краевед.

12. Киримов Таир – кандидат филологических наук.

13. Комурджи Рустем – кандидат педагогических наук.

14. Кондратюк Григорий – доктор исторических наук.

15. Османов Дявер – главный редактор журнала «Йылдыз».

16. Сейдаметов Эльдар – кандидат исторических наук.

17. Сеитбекиров Эльдар – главный редактор газеты «Голос Крыма new».

18. Сеитмеметова Сельвина – старший научный сотрудник ГБУ РК «Бахчисарайский историко-культурный и археологический музей-заповедник» (Симферополь); младший научный сотрудник Крымского научного центра Института истории им. Ш. Марджани АН РТ (Казань).

19. Сейтхалилова Лейля – переводчик, языковед.

20. Сейран Сулейман – главный редактор газеты «Янъы дюнья».

21. Усеинов Мемедула – историк, эпиграфист.

22. Эмиров Айдер – редактор альманаха «Страна Крым».

23. Юнусов Шекет – кандидат филологических наук

ХРОНИКА

25–26 июля 2024 г. в Казани состоялась V Международная научно-богословская конференция «Духовный шелковый путь: значение религиозных ценностей в пространстве Большой Евразии». В ее рамках прошла секция «Народы Большой Евразии: современные этнографические исследования религиозной повседневности», где выступили члены редколлегии журнала «Туган жир. Родной край» д.и.н. Д.М.Исхаков – тема доклада: «Историческая память о сеидах у татар» и к.и.н. З.А.Тычинских – тема доклада: «Историческая и культурная роль бухарцев в Западной Сибири в XVI–XVIII вв.».

Представители журнала «Туган жир. Родной край» д.и.н. Д.М.Исхаков, зам. гл. редактора к.и.н. А.А.Бурханов и член редколлегии к.и.н. З.А.Тычинских приняли участие в работе II Международного Иртышского татарского народного праздника «Сабантуй». «Сабантуй – праздник всех семей/Сабантуй – барлык гаилэлэр бэйрәме» 27 июля 2024 г. в Омске. По ходу мероприятия прошли ряд встреч с татарскими краеведами из Казахстана и была организована краеведческая конференция (см. ниже).

Научно-краеведческая конференция в северных районах Омской области

27 июля 2024 г. в Омске состоялся II Международный Прииртышский Сабантуй-2024. Эта традиция была заложена в Казахстане, когда РТ и руководство области Абай Казахстана успешно провели 10 сентября 2022 г. в г. Семей (Семипалатинске) I Международный Прииртышский Сабантуй–2022. Тогда в его рамках была проведена Международная научно-краеведческая конференция «Татары Прииртышья: история и современность» (г. Семей, Казахстан, 9 сентября 2022 г.).

В этом году в рамках данного мероприятия было принято решение провести Межрегиональную научно-краеведческую конференцию «Татары Прииртышских северных районов Омской области: история и современность» и серию научно-краеведческих круглых столов по истории татарских сел и деревень, жизни и деятельности выдающихся татар Прииртышья.

Межрегиональная научно-краеведческая конференция «Татары Прииртышских северных районов Омской области: история и современность»

и серия научно-краеведческих круглых столов по истории татарских сел и деревень, жизни и деятельности выдающихся татар Прииртышья были проведены под девизом «Сила и величие народа – в выдающихся личностях!», в г. Таре, Тевризском, Усть-Ишимском, Тарском и Большереченском районах Омской области с 28 июня по 2 августа 2024 г. в рамках II Международного Прииртышского Сабантуя-2024 (Омск, 27 июля 2024 г.), Года семьи в Российской Федерации, Года научно-технологического развития в Республике Татарстан и Года выдающихся личностей (объявлен Всемирным конгрессом татар), 20-летия Центра татарской культуры «Нур» Объединения национальных культур «Дом дружбы» (г. Тара) и 100-летия образования Тевризского района Омской области.

29–30 июля в Тевризском районе прошла Региональная научно-краеведческая конференция «Татары Прииртышских районов Омской области: история и современность. История, современное состояние и перспективы развития сел и деревень Тевризского района». Пленарное заседание прошло в Тевризском районном историко-краеведческом музее им. К.П. Кощукова, 5 секционных выездных заседаний в школах и клубах сел и деревень Байбы, Ташетканы, Кип, Кипо-Кулары и Утузы Тевризского района.

31 июля делегаты ВКТ побывали в Усть-Ишимском районе. В кинотеатре «Победа» райцентра с. Усть-Ишим состоялся Региональный круглый стол «Татары Прииртышских северных районов Омской области: история и современность. Татарские населенные пункты Усть-Ишимского района: история, культура, традиции и новации». Куратором круглого стола был профессор А.А. Бурханов и вел его ответственный специалист по народной культуре БУК «Усть-Ишимский муниципальный центр культуры и досуга» С.Х. Кадырова.

1–2 августа гости из Казани побывали в Тарском районе, где форум краеведов продолжил свою работу, и где подвели итоги работы всей конференции и круглых столов.

* * *

1 августа 2024 г. в Тарском культурно-досуговом центре «Север» специалистами ОНК «Дом дружбы», Общественной организацией «Местной татарской национально-культурной автономией» «Нур» – Тарского района была проведена Межрегиональная научно-краеведческая конференция «Татары Прииртышских северных районов Омской области: история и современность. Знаменитые личности Тарского Прииртышья».

В программе конференции в г. Таре были представлены выступления ученых, краеведов, историков, круглые столы по истории татарских сел

и деревень, а также состоялись презентация книги «Сибиляково – колыбель моя», сборника статей «Татарская Тара и округа». Была представлена и концертная программа коллективов Центра татарской культуры ОНК «Дом дружбы» – народного вокального ансамбля «Нур», вокального ансамбля «Миляш», детских коллективов «Йолдызчыклар» и «Тара егетләре», детского ансамбля «Якташ» Центра детского творчества имени Л.А. Вандышевой.

Г.М. Сатышева

2024 елның 15 августында Татарстан Республикасы, Кукмара районнда урнашкан зур тарихлы Мәчкәрә авылында «Гаилә һәм хәлэл яшәү рәвеше елы» кысаларында VII «Мәчкәрә укулары» төбәкара фәнни-гамәли конференциясе булып узды. 70 кә якын дин әһелләре, галимнәр, власть органнары вәкилләре катнашында үткән бу чара зур кызыксыну белән тыңланды, фәнни ягы да житәрлек дәрәжәдә иде. Монда галимнәрдән тарих фәннәре докторы, «Туган жир. Родной край» журналының баш редакторы Д.М. Исхаков, тарихчы эпиграфист, тарих фәннәре кандидаты А.М. Гайнетдинов, тарих фәннәре кандидаты, жәмәгать эшлеклесе Т.Ә. Биктимирова һ.б. катнашты. Күп кенә шәхесләр чыгышлар ясадылар. Мондый чаралар милләтне туплау өчен гаять әһәмиятле.

Собрание татарских краеведов Краснооктябрьского района Нижегородской области

25 августа 2024 г. в сельском клубе с. Пошатово Краснооктябрьского района Нижегородской области состоялось собрание актива татарских сел Сергачского и Краснооктябрьского районов. Открыла заседание руководитель Совета краеведов при НК АТ Нижегородской области, учитель истории Больше-Рыбушкинской СОШ Краснооктябрьского района Альфия Мухаметжанова.

Основным докладчиком заседания стал член Милли Шура ВКТ, профессор А.А. Бурханов, который рассказал о сотрудничестве Исполкома ВКТ с краеведческими структурами Нижегородской области и регионов Поволжья, Урала и Западной Сибири. Он подвел итоги деятельности краеведов в 2023 – в первой половине 2024 г. и рассказал о предстоящих планах на вторую половину 2024 г. и на 2025 г. в том числе о подготовке X Евразийского научно-краеведческого форума в регионах Поволжья и Западного Казахстана (см. далее). Он вручил грамоты и ценные подарки

(книги) активистам краеведческих структур и татарских общественных организаций Нижегородской области.

На мероприятии приняли участие директор Нижегородской региональной общественной организации «Татарский национальный центр» и главный редактор «Татар радиосы – Сергач» Ф.Л. Аймалетдинов, директор Больше-Рыбушкинской школы им. А.С. Садекова Г.Р. Фахретдинова и главный имам Краснооктябрьского округа, имам-хатыиб соборной мечети с. Б. Рыбушкино Х.З. Исмаилов и другие.

В Нижегородской области открыли каменную стелу на месте разрушенной мечети...

25 августа 2024 г. в д. Кузьминки (Кызма авыл) Краснооктябрьского района Нижегородской области состоялись торжественные мероприятия по случаю открытия памятного камня – стелы на месте исторической мечети, построенной в 1873 г. и разрушенной в 1920-е гг.. Стела и сооружение вокруг нее были построены на средства уроженца села, московского предпринимателя Рафаиля Абдуллина и за счет пожертвований сельчан и земляков. На торжественное мероприятие прибыли гости из Казани, Москвы, Нижнего Новгорода, районов Нижегородской области.

После намаза в действующей мечети верующие и гости двинулись на место торжественных мероприятий. Митинг открыл и вел Марат хазрет Салахетдинов, имам-хатыиб мечети с. Пашатово. В ходе торжеств, в котором, кроме почетных гостей, участвовали местные жители и религиозные деятели, выступили глава Краснооктябрьского района Р.Н. Ильясов, председатель ДУМ Нижегородской области Гаяз хазрат Закиров, начальник Комитета по работе с краеведами Исполкома ВКТ, Альберт Бурханов, московский бизнесмен Рафаил Абдуллин, писательница Фаузия Байрамова-Аймалетдин, полномочный представитель ДУМ РФ в Приволжском Федеральном округе Мунир хазрат Биусов.

Участники мероприятия отметили, что торжественное открытие стелы в д. Кузьминки совпало с 80-летием казни – Дня памяти и героизма великого сына татарского народа, поэта-патриота, Героя Советского Союза Мусы Джалиля и его соратников.

А.А. Бурханов.

Шекәне кайгыртып

15 сентябрь көнне Арча районының Шекә авылында истәлекле вакыйга булды. Башлангыч мәктәп бинасында авыл тарихы музейе ачылды, шунда ук: «Авыл тарихын өйрәнү, жирле төбәкнең рухи тормышы һәм милләт язмышы» дигән түгәрәк өстәл үткәрелде. Анда филология фәннәре докторлары Фәрит Яхин, Рамил Исламов, тарих фәннәре докторы Фәйзелхак Ислаев, авыл хужалыгы фәннәре кандидаты Фоат Закиров һәм башка кунаклар катнашты. Тәгаен алганда Ф. Ислаев – «Каенсар авылы тарихы», Ф. Закиров «Кәче иле» китапларын ничегрәк язучыларын баян итте.

Тантанага кайткан кунаклар һәм шекәлеләр, авыл зиратын зиярәт кылып, шунда жирләнгән Яхъя ишанны, филология фәннәре докторы Фәрит Бәшировны, җырчы Гөлзадә Сафиуллинаның эти-әнисен һәм башка мәрхүмнәргә иске алып, рухларына багышлап дога кылды. Шушы аркылы яңа салынган басма аша чыгып изге чишмәнең шифалы суын авыз итү дә истәлекле мәрасим булды. Әлеге барча гамәлләргә халкыбызның яраткан җырчысы Гөлзадә Сафиуллина һәм аның кызы галимә Резедә Сафиуллина башлап йөрдә.

Рәшит Минһаж

19–20 сентября 2024 г. в Челябинске состоялась II Всероссийская научно-практическая конференция «Служилые и ясные люди России XV–XIX вв.: особенности землевладения, сословные номинации». В работе конференции принимали участие с докладами д.и.н, главный редактор журнала «Туган жир. Родной край» Д.М. Исаков, к.и.н. Л.Ф. Абзалов, М.С. Гатин (К(П)ФУ). В ходе конференции прошла дискуссия по проблеме сословий и их связи с государственными институтами разных эпох.

Второй этап X Евразийского (Поволжско–Прикаспийско–Уральского) научно – краеведческого форума.

21–22 сентября 2024 г. краеведческий десант работал в Астрахани. В первый день провели Всероссийскую научно-краеведческую конференцию «Татарская культура в Нижнем Поволжье и Астраханском регионе. Средневековье, новое время и современность».

В ходе конференции прошли презентации:

– книги авторов А.А. Бурханова и Ю.Э. Кульпиной «В поисках истины» о жизни и деятельности Э.С. Кульпина-Губайдуллина – ученого-вос-

токоведа, философа, историка, основоположника направления изучения социоестественной истории;

– книги И.З. Баширова «Загадки нижней Волги. Записки астраханца» о топонимах этого региона.

22 сентября прошли экскурсия по Астрахани и круглый стол в центре национально-татарской культуры, где обсуждались вопросы сохранения языка, традиций, культуры татарского народа.

Альберт Бурханов, Альмира Омарова.

26–27 сентября 2024 г. в Уфе прошла Международная научно-практическая конференция «Этнос. Общество. Цивилизация: VII Кузеевские чтения», посвященная 95-летию академика Р.Г. Кузеева и 25-летию Института этнологических исследований. В работе конференции с докладом участвовал главный редактор журнала «Туган жир. Родной край», д.и.н Д.М. Исаков. Из Татарстана были и другие докладчики.

Главный редактор журнала «Туган жир. Родной край» Д.М. Исаков по поручению руководства ВКТ 17 октября 2024 г. участвовал в юбилейном вечере, посвященном 10-летию НКА Сибирских татар Тобольска (руководитель – З.А. Тычинских). Мероприятие прошло во дворце «Синтез» при большом стечении народа (свыше 400 чел.) и участии городских властей. От имени ВКТ и журнала «Туган жир. Родной край» активистам общественного движения были вручены медали и грамоты. Было много теплых поздравлений в адрес, успешно работающей рука об руку с Исполкомом ВКТ, организации Сибирских татар. Вечер закончился концертом, где выступали, в том числе, и представители Татарстана.

Доктор исторических наук, главный редактор журнала «Туган жир. Родной край» Д.М. Исаков 23–26 октября в Тобольске принял участие в работе II (XVI) Всероссийской научно-практической конференции «Природное и историко-культурное наследие Сибири: прошлое, настоящее, будущее». Конференция была посвящена 300-летию РАН и 190-летию со дня рождения Д.М. Менделеева. Им был прочитан пленарный доклад на тему: «Исторические наименования Улуса Джучи, их происхождение и смысл».

АВТОРЛАР БУЕНЧА БЕЛЕШМӘ

Бакиева Рәшидә Корман кызы, төбәк тарихын өйрәнүче, РФнең атказанган укытучысы.

Бәдертдинова Хания Хөҗжәт кызы, төбәкче.

Бәдретдинова Фирая Равил кызы – ТР ФА Татар энциклопедиясә һәм төбәкне өйрәнү институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

Биктимирова Тәминә Әхмәт кызы, тарих фәннәре кандидаты, Татарстанның атказанган мәдәният хезмәткәре.

Борһанов Альберт Әхмәтҗан улы, тарих фәннәре кандидаты, ТР «Татар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте» рәисе, Гомумтатар төбәк тарихын өйрәнүчеләр җәмгыяте Советы рәисенең беренче урынбасары.

Булатова Әлфия Кәрим кызы, филология фәннәре кандидаты, ТФАнең Г.Ибраһимов ис. ТӘСИның ареаль лингвистика бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре.

Булатова Миңнира Рәхим кызы, филология фәннәре кандидаты, филология фәннәре кандидаты, ТФАнең Г.Ибраһимов ис. ТӘСИның ареаль лингвистика бүлегенең өлкән фәнни хезмәткәре.

Бушков Руслан Аркадьевич, тарих фәннәре кандидаты, Россия хәрби тарихи Фәннәр Академиясенең мөхбир-әгъзасы, Н.А. Заболоцкий исемендәге әдәби премия лауреаты. К(Идел буе)ФУның журналистика һәм медиа-элементә югары мәктәбенең доценты.

Вәлиева Гөлнәфис Айрат кызы, ТР ның Дәүләт җыр-бию ансамбленең халык костюмнарын саклау бүлеге җитәкчесе, алып баручы, җырчы, бөтенроссия һәм халыкара конкурслар лауреаты.

Гарипова Ләйлә Шамил кызы, филология фәннәре кандидаты, ТФАнең Г.Ибраһимов исемендәге ТӘСИның Язма мирас үзегенең әйдәп баручы фәнни хезмәткәре.

Гатауллин Ринат Фәйзлгдин улы, икътисад фәннәре докторы, РФА ӨФҮ СЭТИ.

Гизетдинов Рәмис Мөхәммәтнур улы, төбәкче, Науруз авылы җәмгы мәчете имам-хатыйбы, авыл советы җитәкчесе.

Ислаев Фәйзелхак Габделхак улы, тарих фәннәре докторы, Россия Ислам институты профессоры.

Исхаков Дамир Мәүләви улы, тарих фәннәре докторы, РТФА академигы, БТК Милли Шура әгъзасы, «Туган жир. Родной край» журналының баш мөхәррире.

Каюмова Гөлия Илдус кызы – филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Татар энциклопедиясе һәм төбәкне өйрәнү институтының өлкән фәнни хезмәткәре.

Котомова Рәүилә Сибгатулла кызы, өстәмә белем бирү педагогы, Төмән өлкәсе Тубыл шәһәренең 15 нче урта гомуми белем бирү мәктәбе музейе мөдире.

Малышева Светлана Юрьевна, тарих фәннәре докторы, Казан (Идел буе) Федераль Университетының Халыкара мөнәсәбәтләр институтының Россия тарихы һәм архив фәннәре кафедрасы профессоры.

Мәжитов Фидайл Васил улы, ТР Язучылар һәм журналистлар берлеге әгъзасы.

Минһажев Рәшит Рәкыйп улы, журналист.

Мөхәмәтшин Эмиль Рөстәм улы, татар ДНК проекты администраторы.

Салиев Равил Зөфәр улы, төбәкче, РФ гомуми белем бирүнең Мактаулы хезмәткәре, ТР Биектау районының төбәк тарихын өйрәнүчеләр жәмгыяте рәисе.

Саттарова Лилия Ил кызы, К(Идел буе)ФУ Филология һәм мәдәниягә элемтә институтының өлкән укытучысы.

Тажиев Дамир Нәзир улы, Россия журналистлар берлеге әгъзасы, Рафаил Төхфәтуллин исемендәге премия лауреаты, Әлмәт төбәгенең жәмәгать эшлеклесе, туган як тарихын өйрәнүче.

Тычинских Зәйтүнә Әптрәшит кызы, тарих фәннәре кандидаты, РФА УрБнең Тубыл комплекслы фәнни станциясе өлкән фәнни хезмәткәре.

Хөсәенов Салауат Әнүәр улы, төбәкче.

СВЕДЕНИЯ ОБ АВТОРАХ

Бадертдинова Хания Хуззятровна, краевед.

Бадрутдинова Фирая Равилевна, старший научный сотрудник ИТЭР АН РТ.

Бакиева Рашида Кормановна, краевед, заслуженный учитель РФ.

Биктимирова Таэмина Ахметовна, кандидат исторических наук, заслуженный работник культуры РТ.

Булатова Альфия Каримовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела ареальной лингвистики Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Булатова Миннира Рахимовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник отдела ареальной лингвистики Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Бурханов Альберт Ахметжанович, кандидат исторических наук, заслуженный деятель науки РТ, первый заместитель председателя Совета ВОК, председатель РОО «Общество татарских краеведов РТ».

Бушков Руслан Аркадьевич, кандидат исторических наук, член-корр. Российской академии военно-исторических наук, доцент Высшей школы журналистики и медиакоммуникаций К(П)ФУ.

Валеева Гульнафис Айратовна, начальник отдела хранения народного костюма ГАПит РТ, ведущая, певица, лауреат всероссийских и международных конкурсов.

Гарипова Лейля Шамиловна, кандидат филологических наук, ведущий научный сотрудник Центра письменного наследия Института языка, литературы и искусства им. Г. Ибрагимова АН РТ.

Гатауллин Ринат Файзлtdинович, доктор экономических наук, профессор, ИСЭИ УФИЦ РАН.

Гизетдинов Рамис Мухаматнурович, краевед, имам-хатыб общественной мечети села Науруз, председатель сельского совета.

Ислаев Файзулхак Габдулхакович, доктор исторических наук, профессор Российского исламского института.

Исхаков Дамир Мавляевевич, доктор исторических наук, академик РАЕН, член Национального Совета ВКТ, главный редактор журнала «Туган жир. Родной край».

Каюмова Гульния Ильдусовна, кандидат филологических наук, старший научный сотрудник ИТЭР АН РТ.

Кутумова Равиля Сибгатулловна, педагог дополнительного образования, зав. музеем школы МАОУ СОШ № 15 Тобольска Тюменской области.

Мазитов Фидаил Васильевич, член Союзов писателей и журналистов РТ.

Малышева Светлана Юрьевна, доктор исторических наук, профессор кафедры отечественной истории и архивоведения Института международных отношений Казанского (Приволжского) федерального университета.

Мингазов Рашит Ракипович, журналист.

Мухаметшин Эмиль Рустамович, администратор татарского ДНК проекта.

Салиев Равиль Зуфарович, краевед-исследователь, Почетный работник общего образования РФ, председатель Общества краеведов Высокогорского района РТ.

Саттарова Лилия Илевна, старший преподаватель Института филологии и межкультурной коммуникации К(П)ФУ.

Тазиев Дамир Назирович, краевед, член Союза журналистов РФ, лауреат премии имени Рафаила Тухватуллина, общественный деятель.

Тычинских Зайтуна Аптрашитовна, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник ТКНС УрО РАН.

Хусаинов Салават Анварович, краевед-исследователь.

2024 ЕЛДА ЖУРНАЛДА БАСЫЛГАН ЯЗМАЛАР ИСЕМЛЕГЕ

Р.С. Курчааков. Каражен һәм нардуган: яктылык белән караңгылык аермасын аңлау. № 1.

Б.Х. Ибраһим. Жиләкле жәй. № 3.

Д.М. Исхаков. Яңа елга юл тотабыз. № 4.

Милли һәм төбәк тарихын өйрәнүнең фәнни-методологик яклары

Д.М. Исхаков. Монаш-бәк эзләреннән: бабаларның башлангыч тарихы. № 1.

Д.М. Исхаков. Төрки-татарларның билгеле бер цивилизациягә карау мәсьәләсе. № 2.

Д.М. Исхаков. Касыйм сәетләре: нәсел шәжәрәләре һәм аларның тарихи чыганаclarга нигезләнгән характеристикалары. № 3.

Д.М. Исхаков. Жучи Олысын исламлаштыру һәм төрки чыганаclarда Сәййет-Ата фигурасы. № 4.

Төбәк тарихы буенча фәнни мәкаләләр

Ф.Ш. Хужин, А.З. Нигамәев. Яр Чаллы шәһәренең яше турында. № 1.

Э.Г. Сәйфетдинова. Хәнәфи мәһәбенә альтернатива булганмы? (Алтын Урдада шәфигый тәғлимат таралуы турында). № 1.

И.Л. Измайлов. Жучи Олысында шәһәрләр һәм мәгълүмати агымнар: мәсьәләгә яңа караш. № 2.

О.Р. Хисамов. Идел-Урал һәм Себер татарларының лингвистик һәм этник уртаклыгы турында. № 2.

З.Ә. Тычинских. Себер татарларының традицион мәдәниятендә шаманизм реликтлары. № 2.

Л.И. Саттарова. Татар хәситәсе феномены турында тагын бер тапкыр. № 3.

А.И. Бугарчев. Змеево авылындагы XIV гасыр бакыр тәңкәләр комплексы. № 3.

З.Ә. Тычинских. XVI–XVIII гасырда себер бохарлылары. № 4.

М.Р. Булатова. Пенза өлкәсе татарлары. № 4.

Фәнни-популяр язмаларда төбәк тарихы

Д.Н. Тажжи. Туган авылым нигезенә алып килгән сукмаclar (Чирмешән районы Түбән Кәминкә авылына 300 ел). № 1.

А.Г. Ахунов. Татар дәүләтләре кулланган сәүдә акваториясе. № 1.

Р.Р. Әскәров. 1930 елларда кигинлыларның жиңүе һәм фаҗигәсе. № 1.

Р.И. Ишмөхәммәтова. 1921 елгы ачлык шартларында Сарытау губернасының татар авыллары. № 1.

С.Г. Сәмитова. Изге урынлы татар авыллары. № 1.

Р.З. Салиев. Кече Ватаным чишмәләре. № 1.

Ф.Ә. Бәйрәмова. Атласи һәм Туйкиннарның Казанга кайтуы... № 1.

Р.Р. Минһаж. Кинәле елгасы буенда, таулар итәгендә. № 1.

Р.А. Бушков. Бөек чэй юлы буенча. № 2.

Д.Н. Тажчи. Әлмәт авылы мәхәлләләрендә мәчетләр һәм имамнар. №№ 3, 4.

Р.А. Бушков. Беренче сый. № 3, 4.

С.А. Хөсәенов. Айша бикә: легендармы яки чын шәхесме?! № 3.

Г.Х. Ташиеева. Шатанов авылы тарихы һәм риваятьләре. № 3.

Р.Ф. Сафиуллина. Авыл очлары һәм фольклор. № 3.

Т.А. Биктимирова. Хәтер. Кичерү мөмкин булмаган вакыйгалар. № 3.

Р.С. Котомова. Сәяси репрессия корбаннары. № 3.

Ф.Р. Бәдретдинова. Татар диаспораларының тарихын һәм этник мәдәниятен өйрәнү мәсьәләсенә карата: Ставрополь краендагы Кече Барханчак авылы. № 4.

Р.К. Бакиева. Төмән өлкәсе Вагай районы Татар Вагай авылы тарихыннан. № 4.

Т.Ә. Биктимирова. Татар мәгарифе фажигасе. № 4.

Р.З. Салиев. Сәүдәгәрләр Әхмәт һәм Гани Хөсәеновларның Иске Киремәт авылының яңа методлы мәктәп тормышында башкарган роле. № 4.

Л.Ш. Гарипова, Ә.К. Булатова. Фәнни сәфәрәбез эзләреннән. № 4.

МАХСУС ЧЫГАРЫЛЫШ III – 2024. ТӨРКИ РУХ КҮТӨРЕЛЭШЕ

Сүз башы. № 2.

Төркиләрнең иң борынгы тарихлары

Төркиләрнең яралуы турындагы риваятьләр. № 2.

Борынгы төрки рун язмалары. № 2.

Урта гасыр төркиләр

«Диване лөгат ет-төрк»тән шигъри юллар. № 2.

Махмуд ал-Кәшгарй. «Диван лугат ат-турк» (өзеңкләр). № 2.

Йосыф Баласағуни. Котадгу Бэлэк (48 нче баб). № 2.

Угыз-намә (Уйгур версиясе). № 2.

Фазлаллах Рәшид әд-Дин. Угыз-намә. № 2.

Дәли Домрул дастаны («Китабы дәдем Коркуд галә лисаны таифәи огузан»). Бишенче Угызнамә). № 2.

Әбелгазый Баһадир хан. Төрөкмәннәр токымы. №2.
Ибн Биби. «Сәлжук намә». №2.

Төркиләрнең эпик мирасыннан

Ойрот-Каан. №2.
Маадай-Кара (Алтайларның героик эпосыннан). №2.
Кыргызларның «Манас» эпосыннан. №2.
Идегәй дастаны вариантларыннан. №2.

Дастаннардан тарихка

Әбелгазый Баһадир хан. Шәжәрәи төрек. №2.

Төрки-татар рухы

Р.С. Курчаков. Белекнең салават күпере һәм алтайлыларның Ак Иман-ны таңы. №2.

Н.А. Шодоев. Алтайның Белеге һәм Ак Иман/Ак Жанг. №2.

Мирасыбызның төбәк тарихына кагылышлысы

Л.И. Саттарова. Казандагы көнчыгыш халыклары музееңың татар коллекцияләре. №4.

Ф.Р. Бәдретдинова, Г.И. Каюмова. Казан арты: Балтач районы Кара-дуган авылы музейлары. №4.

Рәмис хәзрәт Гыйззәтдин-Тинчур. Каберташларында халык яз-мышы. №4.

Ф.Г. Ислаев. Хужа Хәсән авылыннан килгән хәбәрләр. №4.

Төбәк тарихына караган тарихи чыганаclar

Әдиге бий (кырым татарлары варианты). №1.

Ф.В. Мәҗитов, С.Ә. Хөсәенов. Бикләң авылы тарихы документларда һәм материалларда. №1, 3, 4.

Олуз Татар иле

Д.Г. Мөхәммәтхан. Каюм Мөхәммәтханов. Ильяс Бораганский исе-мен кайтару. №3.

Р.В. Шәйдуллин. Баһам кабере янында. №3.

Татар бистәләре, элекке шәһәр тормышы

Р.Г. Шаһиева. Бер интерьер турында хатирә. №1.

Ирек мәйданы: бәхәс клубы

С.Ә. Хөсәенов. Түйкә шәжәрәсенә тәнкыйт күзлегеннән караш. №1.

Р.Ф. Гатауллин. Татар цивилизациясе бармы? №3.

И.Р. Утәмышев. Төрки цивилизация Ауразия цивилизациясенә аерылгысыз тарихи бер өлеше. № 3.

Шәхесләребез

Ф.Х. Жәүһарова. Этнограф юбилее (Рәмзия Гыйният кызы Мөхәммәдованың 100 еллыгы унаеннан). № 1.

Х.Л. Гарипова. Тел язмышы – ил язмышы. № 1.

Ф.А. Рәшитов. Мостяк татар авылының Воинов морзалар нәселе. № 3.

Х.М. Аймалетдин, Ф.Ә. Бәйрәмова-Аймал. Һади Атласи – милли мәгърифәтче. № 3.

Р.Р. Әскәров. Кыйгылы дипломат – дипломат улы. № 3.

К.М. Акҗигитов. Атаклы Бигеевлар (Дәвликамовлар). № 3.

Ф.Г. Күлеева. Айтыкиннар нәселе баш июгә лаек! № 3.

Р.Т. Шәрипова. Мин – укытучы. № 3.

Э.Р. Мөхәмәтшин. Татар абрегы Мәмәт Әхмәтжанов биографиясе. № 4.

Р.Р. Минһаж. Каллиграф Гөлһаз Исмәгыйлова: каләм – гарәби галәм. № 4.

Р.Ф. Гатауллин. Вакыт һәм шәхес. № 4.

Р.С. Котомова. XX нче гасырның күренекле шәхесе, якташыбыз Митхәт Сәгадәтдин улы Булатов. № 4.

С.Ю. Малышева. Тарихчы Булат Солтанбеков һәм аның нәселе. № 4.

Татар рухы

Г.Г. Сафиуллина. Төрки–татар балаларының «Сөембикә варислары» халыкара фестивале Кырым – Казан арасына күпер салды. № 1.

Н.С. Казымова. XX гасыр башында себер татарларының туй йоласы. № 3.

Ф.Х. Галиев. Сүзләренә мәгънәсе турында... № 3.

Х.Х. Бәдертдинова. Без яшәгән гөмерләр. № 4.

Төбәк тарихына караган хезмәтләр турында мәгълүмат.

Рецензияләр

Яңа китап. № 1, 4.

Милли ашлар, сәламәтлекне саклау юллары

Ф.Х. Захарова. Халык медицинасы. № 1, 3.

Юбилярлар турында сүз

Ш.Н. Хәлимова. «Ак калфак»лы асыл зат. № 1.

И.М. Габдрафиков. Авыл укытучысыннан алып күренекле этнологка кадәр. № 2.

Ф.Ш. Хужин. Милләт сагында. №2.

И.М. Габдрафиков. Сәләтле кеше бар нәрсәдә дә сәләтле. №3.

А.А. Борһанов. Күренекле филолог, югары милли интеллигенция вәкиле №3.

Р.Г. Шаһиева. Ожмахның хуш исле бакчаларына күтәрелү (Луиза Фәсхетдинованың юбилеена багышлап). №3.

Ф.Ш. Хужин. Атаклы болгарчы – археолог иде. №3.

Р.Р. Мәһдиев. Галим вә остаз. №3.

А.Г. Әхмәтгалиева. Сыналу. №3.

Х.С. Шаһбанова. Л.Р. Сурметованың ижади, фәнни һәм ижтимагый эшчәнлеге. №3.

Р.Н. Яхина, З.Ә. Тычинских. Гөлшат ханым. №3.

Г.А. Вәлиева. Искер иясе. №4.

З.Ә. Тычинских. Тумыштан археолог. №4.

Хушлашу

Мәрсия. №3.

Марат әфәнде: математик һәм лидер. №4.

Төбәк тарихы буенча конференцияләр һәм очрашулар.

Хатлар һәм кайтавазлар

Редакциягә хат. №1.

Р.Р. Минһаж. Алтын баганаларыбызның берсе. №1.

Хроника. №1, 2, 3, 4.

«Кырым татарларының үзатамалары: тарих һәм хәзерге заман» фәнни-гамәли конференциясе резолюциясе. №4.

СПИСОК МАТЕРИАЛОВ, ОПУБЛИКОВАННЫХ В ЖУРНАЛЕ В 2024 ГОДУ

Р.С. Курчааков. Карачун и нардуган: различение света и тьмы. № 1.

Б.Х. Ибрагимов. Земляничное лето. № 3.

Д.М. Исхаков. Держим путь в Новый год. № 4.

Научно-методологические аспекты изучения национальной истории и краеведения

Д.М. Исхаков. По следам Монаш-бека: ранняя история предков. № 1.

Д.М. Исхаков. Проблема цивилизационной принадлежности тюрко-татар. № 2.

Д.М. Исхаков. Касимовские сеййиды: генеалогии и их характеристика на основе исторических источников. № 3.

Д.М. Исхаков. Исламизация Улуса Джучи и фигура Саййида-Ата по тюркским источникам. № 4.

Научные публикации по краеведению

Ф.Ш. Хузин, А.З. Нигаматов. К вопросу о возрасте города Набережные Челны. № 1.

Э.Г. Сайфетдинова. А была ли альтернатива ханафитскому мазхабу? (о распространении в Золотой Орде шафиитского толка). № 1.

И.Л. Измайлов. Города и информационные потоки в Улусе Джучи: новый взгляд на проблему. № 2.

О.Р. Хисамов. О языковой и этнической общности волго-уральских и сибирских татар. № 2.

З.А. Тычинских. Реликты шаманизма в традиционной культуре сибирских татар. № 2.

Л.И. Саттарова. Ещё раз о феномене татарского хасите. № 3.

А.И. Бугарчев. Комплекс медных монет XIV в. из села Змеево. № 3.

З.А. Тычинских. Сибирские бухарцы в XVI–XVIII вв. № 4.

М.Р. Булатова. Татары Пензенской области. № 4.

Краеведение в научно-популярных публикациях

Д.Н. Тазиев. Тропинки, приведшие к месту зарождения моего села (300 лет Нижней Каменке Черемшанского района). № 1.

А.Г. Ахунов. Торговые акватории, используемые татарскими государствами. № 1.

Р.Р. Аскарлов. Триумф и трагедия кигинцев в 1930-е гг. № 1.

Р.И. Ишмухамедова. Татарские села Саратовской губернии в условиях голода 1921 г. № 1.

С.Г. Самитова. Святые места в татарских селах. № 1.

Р.З. Салиев. Родники моей Малой родины. № 1.

Ф.А. Байрамова. Возвращение Атласи и Туйкиных в Казань... № 1.

Р.Р. Мингазов. У реки Кинель, у подножия гор. № 1.

Р.А. Бушков. По Великому чайному пути. № 2.

Д.Н. Тазиев. Мечети и имамы в махаллях села Альметьевск. № 3, 4.

Р.А. Бушков. Первейшее угощение. № 3, 4.

С.А. Хусаинов. Айша бике: легендарная или реальная личность?! № 3.

Г.Х. Ташкеева. История и предания деревни Шатаново. № 3.

Р.Ф. Сафиуллина. Уличные концы деревень и фольклор. № 3.

Т.Э. Биктимирова. Память. События, которые нельзя простить. № 3.

Р.С. Кутумова. Жертвы политических репрессий. № 3.

Ф.Р. Бадрутдинова. К вопросу изучения истории и этнической культуры татарской диаспоры: с. Малый Барханчак Ставропольского края. № 4.

Р.К. Бакиева. Из истории с. Татарский Вагай Вагайского района Тюменской области. № 4.

Т.А. Биктимирова. Трагедия татарского образования. № 4.

Р.З. Салиев. Роль купцов Ахмеда и Гани Хусаиновых в функционировании новометодной школы в с. Старая Киреметь. № 4.

Л.Ш. Гарипова, А.К. Булатова. По следам научной экспедиции. № 4.

СПЕЦИАЛЬНЫЙ ВЫПУСК III – 2024. ВОСХОЖДЕНИЕ ТЮРКСКОГО ДУХА

Введение. № 2.

Древнейший период истории тюрков

Легенды о рождении тюрков. № 2.

Древнетюркские рунические письма. № 2.

Средневековые тюрки

Поэтические строки из «Диван Лугат ат-Турк». № 2.

Махмуд ал-Кайшгарӣ. «Дйвāн Лугат ат-Турк» (отрывки). № 2.

Йосыф Баласагуни. Котадгу Бэлэк (48 баб). № 2.

Огуз-наме (Уйгурский вариант). № 2.

Фазлаллах Рашид ад-Дин. Огуз-наме. № 2.

Дастан Дали Домрул (отрывок из Дэде Коркуд. Пятое Огузнамэ). № 2.

Абу-л-Гази Бахадур хан. Родословная туркмен. № 2.

Ибн Биби. «Сельджук наме». № 2.

Из эпического наследия тюрков

Ойрот-Каан. № 2.

Маадай-Кара (Алтайский героический эпос). № 2.

Из кыргызского эпоса «Манас». № 2.

Из вариантов дастана «Идегей». № 2.

От дастанов к истории

Абулгази Бахадир хан. Тюркская генеалогия. № 2.

Тюрко-татарский дух

Р.С. Курчаков. Радуга Билика и просвет алтайской Белой веры. № 2.

Н.А. Шодоев. Алтайский Билик и Белая вера/Ак Жанг. № 2.

Наше историко-краеведческое наследие

Л.И. Саттарова. Татарские коллекции музея народов востока в Казани. № 4.

Ф.Р. Бадрутдинова, Г.И. Каюмова. Заказанье: Музеи села Карадуган Балтачевского района. № 4.

Рамис хазрат Гиззатдин-Тинчура. На надгробиях судьба народа. № 4.

Ф.Г. Ислаев. Известия из с. Хозесаново. № 4.

Исторические источники по краеведению

Эдиге бий (вариант крымских татар). № 1.

Ф.В. Мазитов, С.А. Хусаинов. История деревни Биклен в документах и материалах. № 1, 3, 4.

Magna Tartaria

Д.Г. Мухамедхан. Каюм Мухамедханов. Возвращение из забвения имени Ильяс Бораганского. № 3.

Р.В. Шайдуллин. У могилы деда. № 3.

Татарские слободы, старая городская жизнь

Р.Г. Шагеева. Память об одном интерьере. № 1.

Площадь свободы: дискуссионный клуб

С.А. Хусаинов. Критический взгляд на генеалогию Туйки. № 1.

Р.Ф. Гатауллин. Есть ли татарская цивилизация? № 3.

И.Р. Утямышев. Тюркская цивилизация как исторически неотъемлемая часть евразийской цивилизации. № 3.

Известные личности

Ф.Х. Завгарова. Юбилей этнографа (К 100-летию Рамзии Гиниятовны Мухаммедовой). № 1.

Х.Л. Гарипова. Судьба языка – судьба страны. № 1.

Ф.А. Рашитов. Мурзинский род Воиновых из татарского села Моствяк. № 3.

Х.М. Аймалетдинов, Ф.А. Байрамова-Аймал. Хади Атласи – национальный педагог. № 3.

Р.Р. Аскарров. Кигинский дипломат – сын дипломата. № 3.

К.М. Акжигитов. Знаменитые Бигеевы (Девликамовы). № 3.

Ф.Г. Кулеева. Род Айтикиных достоин поклонения! № 3.

Р.Т. Шарипова. Я – учительница. № 3.

Э.Р. Мухаметшин. Биография татарского абрека Мамата Ахмаджанова. № 4.

Р.Р. Мингазов. Каллиграф Гульназ Исмагилова: перо – арабская вселенная. № 4.

Р.Ф. Гатауллин. Время и личность. № 4.

Р.С. Кутумова. Выдающийся деятель XX века, наш земляк Булатов Митхат Сагадатдинович. № 4.

С.Ю. Малышева. Историк Булат Султанбеков и его род. № 4.

Татарский дух

Г.Г. Сафиуллина. Международный фестиваль «Наследники Сююмбике» построил мост между Крымом и Казанью. № 1.

Н.С. Казымова. Свадебный обряд сибирских татар в начале XX века. № 3.

Ф.Х. Галеев. О значениях слов... № 3.

Х.Х. Бадертдинова. Жизнь прожитая нами. № 4.

Информация о краеведческих трудах. Рецензии

Новая книга. № 1, 4.

Национальная кухня, пути сохранения здоровья

Ф.Х. Захарова. Народная медицина. № 1, 3.

Слово о юбилярах

Ш.Н. Халимова. Досточтимая обладательница «Ак калфак»а. № 1.

И.М. Габдрафиков. От сельского учителя до видного этнолога. № 2.

Ф.Ш. Хузин. На страже нации. № 2.

И.М. Габдрафиков. Талантливый человек талантлив во всем. № 3.

А.А. Бурханов. Известный филолог, представитель элиты национальной интеллигенции. № 3.

Р.Г. Шагеева. Парение в благоухающих садах рая (К юбилею Луизы Фасхутдиновой). № 3.

Ф.Ш. Хузин. Знаменитый болгарист был археологом. № 3.

Р.Р. Магдеев. Ученый и педагог. № 3.

А.Г. Ахметгалиева. Проходя испытания... № 3.

Х.С. Шагбанова. Творческая, научная и общественная деятельность Л.Р. Сурметовой. № 3.

Р.Н. Яхина, З.А. Тычинских. Гульшат ханум. № 3.

Г.А. Валеева. Хранительница Искера. № 4.

З.А. Тычинских. Рожден археологом. № 4.

Некролог

Скорбь. № 3.

Марат эфенди: математик и лидер. № 4.

Краеведческие конференции и встречи. Письма и отклики

Письмо в редакцию. № 1.

Р.Р. Мингазов. Один из золотых столпов. № 1.

Хроника. № 1, 2, 3, 4.

Резолюция научно-практической конференции «Самоназвание крымских татар: история и современность». № 4.

ИНФОРМАЦИЯ ДЛЯ АВТОРОВ

Редакционный совет журнала «Туган жир/Родной край» сообщает что к публикации принимаются статьи и материалы как на татарском, так и на русском языках. В этой связи обращаемся ко всем заинтересованным в развитии указанного журнала авторам с предложением принимать участие в его издании. Для этого необходимо подготовить и направить соответствующие статьи в наш адрес.

Рекомендуемая тематика публикаций:

- *методика и методология историко-краеведческих исследований;*
- *история краеведения и историко-краеведческое наследие;*
- *проблемы региональной истории;*
- *новые археологические, нумизматические, фольклорные и эпиграфические находки;*
- *публикация источников;*
- *история конкретных сел и деревень;*
- *история музеев и публикация музейных коллекций;*
- *жизнь и деятельность выдающихся краеведов и земляков;*
- *использование краеведческих материалов и музейных коллекций в школе;*
- *популярные статьи по краеведению;*
- *краеведческая хроника (конференции, встречи и т. д.);*
- *рецензии, обзоры книг на краеведческую тематику.*

Статьи оформляются согласно указываемым ниже требованиям:

Технические требования к оформлению статей

1. *Внутри публикаций ссылки оформляются следующим образом [Аминов: 2017. С. 82.]; [Денисов: 2012. С. 25; Черкас: 2005. С. 16.]; [ГАОО. Ф. 476. Оп. 3. Ед. хр. 609. Л. 6.]*

2. *Список использованной литературы оформляются согласно ГОСТу и приводятся в алфавитном порядке в конце статьи в виде нумерованного списка:*

Источники и литература

1. Аминов Р.Р. Татары-казаки в составе Оренбургского казачьего войска (1748–1917 гг.). Казань: Институт истории им. Ш. Марджани АН РТ, 2017. – 348 с.

2. Государственный архив Оренбургской области (ГАОО). Ф. 98. Оп. 2. Ед. 25.

3. ГАОО. Ф. 98. Оп. 2. Ед. 26.

4. Денисов Д.Н. Очерки по истории мусульманских общин Оренбургского края (XVIII – начало XX в.). М. – Н. Новгород: Издательский дом «Медина», 2012. – 410 с.

5. Черкас Т.Г. Хронограф города. Орск: [Б.и.], 2005. – 67 с.

Редакционные требования к оформлению:

Инициалы и фамилия автора указываются справа, далее по центру публикации идет название статьи.

1. Текстовый редактор – Microsoft Word, в формате .doc или .docx;
2. А 4;
3. Поля: слева – 3 см., справа – 1,5 см. сверху и снизу – 2 см. Нумерация страниц снизу справа;
4. Шрифт – Times New Roman;
5. Размер шрифта – 14;
6. Межстрочный интервал – 1,5;
7. Абзацный отступ – 1,0.

Требования к иллюстративным материалам:

Фотоматериалы и рисунки (сканкопии) принимаются только качественные (в формате JPEG, объемом не менее 3,50 МБ).

Объем публикаций в пределах от 0,5 до 1,0 п. л. (20 000–40 000 знаков с пробелами). К публикациям прилагаются аннотации из 5–6 предложений, а также выделяются ключевые слова (4–5).

Сведения об авторе:

1. Фамилия, имя, отчество _____
2. Ученая степень _____
3. Ученое звание _____
4. Занимаемая должность _____
6. Почтовый адрес с индексом _____
7. Адрес электронной почты (e-mail) _____
8. Контактный телефон _____

Редакция отмечает, что после получения статьи от автора и детального его изучения членами редколлегии, она, в случае соответствия всем требованиям, передается в печать. Если материалы не соответствуют техническим и научным требованиям, статья возвращается автору с замечаниями для устранения недостатков. В связи с большим объемом поступающих материалов редколлегия может ограничиться пересылкой автору, в случае необходимости, соответствующих правил оформления для приведения ее в соответствие с требованиями.

Редколлегия оставляет за собой право размещения публикаций в журнале согласно рубрикаций и наличия мест в выпускаемых номерах. После выхода журнала авторы статей могут получить по одному экземпляру издания.

Авторам выплачивается гонорар. Для этого необходимо вместе с материалом прислать сканкопии паспорта, ИНН, СНИЛС, счет со всеми банковскими реквизитами.

Электронная версия журнала размещается на сайтах Всемирного конгресса татар и «Всетатарского общества краеведов».

Материалы следует присылать по эл.адресу: monitoring_vkt@mail.ru с указанием темы: «Для журнала «Туган жир/Родной край». Допускается и прямая передача публикаций в редакцию, но лишь в электронных версиях. Для этого указываем адрес нашего журнала: Казань, ул. А. Пушкина, 52, офис 303, редакция журнала «Туган жир/Родной край»

Туган жир

Төбәк тарихы буенча журнал

Родной край

Краеведческий журнал

4'2024

Подписано в печать 25.10.2024г. Формат 70×100 1/16

Усл. печ. л. 19,5 Тираж 999 экз.

Отпечатано с готового оригинал-макета.

в типографии ООО «Грумант»

В данном номере журнала использованы фотографии из личных архивов
авторов

*II нче Халыкара Иртыш бие Сабантуе-2024.
Омск шәһәре.*

VII Мәчкәрә укулары. 15 август 2024 ел.

На III Международном форуме «Алтайский вектор Евразийской интеграции: в интересах укрепления межнационального и межрелигиозного согласия». 20–23 июня 2024 г., Горно-Алтайск.

Встреча в рамках МНKK «Татары Прииртышских северных районов Омской области: история и современность». 29–30 июля 2024 г., п. Тевриз. Омская область.

*«Авыл тарихын өйрәнү, эсирле төбәкнең рухи тормышы һәм милләт язмышы»
дигән түгәрәк өстәлдә катнашучылар.
15 сентябрь 2024 ел, Арча районы, Шекә авылы.*

*ВНKK «Татарская культура в Нижнем Поволжье и Астраханском регионе. Сред-
невековье, новое время и современность».
21–22 сентября 2024 г., Астрахань.*

*II Всероссийская НПК «Служилые и ясные люди России
XV–XIX вв.: особенности землевладения, сословные
номинации».
Сентябрь 2024 г., Челябинск.*

*Журналыбызда кунакта
танылган эшмәкәр
Р.Ф. Абузяров.
30 сентябрь 2024 ел.*

ЖУРНАЛЫБЫЗНЫҢ ИҢ АКТИВ АВТОРЛАРЫ ЯҢА ЕЛ БЕЛӘН КОТЛЫЙ!

Дамир Исхаков

Динә Мөхәммәтханова

Олег Хисамов

Зәйтүнә Тычинских

Искәндәр Измаилов

Рузия Сафиуллина

